

БЪЛГАРСКА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ
1925 г. № 2344

БЪЛГАРСКА БИБЛИОТЕКА-ШУМЕН

ИЗВЕСТИЯ

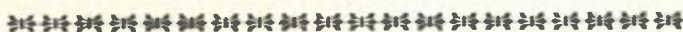
НА

БЪЛГАРСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТЪ

ТОМЪ I — СВЕЗКА II

1921—1922

съ 153 образа въ текста и 4 таблици

BULLETIN

DE

L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

TOME I — FASCICULE II.

1921—1922

avec 153 figures dans le texte et 4 planches

СОФИЯ — SOFIA

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR

1924

Съдържание

	Стр.
Филовъ, Б. Две бронзови статуйки на Аполона	1
Велковъ, Ив. Релефъ съ църковни игри отъ София	21
Дяковичъ, Б. Халшатски и латенски фибули въ Археологическия музей при Народната Библиотека въ Пловдивъ	31
Дяковичъ, Б. Находки изъ некропола на античния Пловдивъ	41
Мушмовъ, Н. А. Нови български монети съ двуглавъ орелъ	61
Поповъ, Р. Некрополътъ при с. Байлово, Софийско	68
Златарски, В. Н. Моливдовулъ на Самуила Алусиана	86
Грабаръ, А. Болгарскія церкви-гробници	103
Кацаровъ, Г. И. Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия	137
Златарски В. Н. Къмъ историята на открития въ мѣстността Патлейна старъ български манастиръ	146
Миятевъ, Кр. Мозаики отъ Трапезица	163
Мушмовъ, Н. А. Сребърни монети отъ Асѣня II и Георги I Тертеръ . .	177
Протичъ, А. Сжщностъ и развитие на българската църковна архитектура	186
Игнатиевъ, Ат. Градището при с. Комарево, Карнобадско	206
Господиновъ, Ю. Стари водопроводи въ Преславъ	216
Археологически вѣсти. — Археологическитѣ изучаваня въ Тракия и Македония презъ време на обшоевропейската война 1916—1918 год. (Б. Ф.). — Рим- ски находки отъ околността на София въ Британския музей (Б. Ф.). — Къмъ съкровището отъ Изгерлии (Б. Ф.). — Единъ почетенъ надписъ отъ Месемврия (Г. И. Кацаровъ). — Къмъ Известия VII стр. 8 (Г. И. Каца- ровъ). — Стара гробница при с. Тракиецъ, Хасковско (С. П. Стефановъ). — Портретъ на Българския царъ Борисъ I въ Римъ (А. Грабаръ). — Ми- ниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека (Б. Ф.). — Миниатюритѣ въ Мадридския Скилица, относящи се до българската история. — Фрескитѣ въ църквата Св. Георги въ София (Б. Ф.). — Цър- ковни старини въ Костенецъ (Б. Ф.). — Не <i>Στενίμαχος</i> , а <i>Στενίμαχος</i> (П. Чилевъ). — По въпроса за мѣстонахождението на крепостта Маркели (Ив. Пандалеевъ). — За мѣстото на Никифоровата катастрофа въ 811 год. (Б. Ф.). — Ернестъ Бабелонъ † (Н. А. Мушмовъ)	223
Колективни находки на монети презъ 1921—1922 г. (съобщава Н. А. Мушмовъ)	239
Новооткрити старини (съобщава Ив. Велковъ)	244
Оценки и библиография. — Г. И. Кацаровъ, Царъ Филипъ II Македонски (К. Стояновъ). — Fr. Poland, E. Reisinger und R. Wagner, Die antike Kultur (Г. И. Кацаровъ). — U. von Wilamowitz-Moellendorff, J. Kromayer und A. Heisenberg, Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer (Г. И. Кацаровъ). — В. П. Бузескул, Откритія XIX и начала	

- XX века въ области исторіи древняго мира (Г. И. Кацаровъ). — Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven (Ст. Младеновъ). — E. Babelon, Les monnaies grecques (Н. А. Мушмовъ).
— Нови книги относящи се до археологията на България. 251

Таблицы

- I. Бронзова статуйка на Аполона отъ Стара-Загора.
II. Глава отъ сжщата статуйка.
III. Бронзова статуйка на Аполона отъ Ямболъ и сребърна монета отъ Антигона Гонатасъ.
IV. Мраморенъ релефъ съ циркови игри отъ София.
-

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article).

	page
Filow, B. Deux statuettes en bronze d'Apollon	1
Welkow, Iw. Un relief de jeux de cirque de Sofia	21
Diacovitch, B. Fibules hallstattiennes et de l'époque de la Tène au Musée archéologique de la Bibliothèque Nationale de Philippople	30
Diacovitch, B. Trouvailles dans la nécropole de l'antique Philippople	41
Mouchmoff, N. A. Nouvelles monnaies bulgares avec l'aigle bicéphale	61
Popow, R. La nécropole près du village de Bailovo, arr. de Sofia	68
Zlatarski, V. N. Le molybdoboule de Samuel Alousianos	86
Grabar, A. Les églises sépulcrales bulgares	103
Kazarow, G. I. Quelques monuments relatifs au syncrétisme religieux de l'ancienne Thrace	137
Zlatarski, V. N. Sur l'histoire du monastère à Patléina près de Preslav	146
Miateff, Kr. Mosaïques de Trapésitza (Tirnovo)	163
Mouchmoff, N. A. Monnaies d'argent d'Assen II (1218-1241) et de Georges Terter (1279-1292)	177
Protitch, A. L'architecture religieuse bulgare	186
Ighnatieff, A. Ruines de forteresse près du village de Komarévo, arr. de Karnobad	206
Gospodinoff, J. S. Anciens conduits d'eau à Preslav	216
Nouvelles archéologiques. — Les recherches archéologiques en Thrace et en Macé- doine pendant la guerre mondiale 1916-1918 (B. F.). — Trouvailles romaines des environs de Sofia au Musée Britannique (B. F.). — A propos du trésor d'Izgherli (B. F.). — Inscription honorifique de Mésembria (G. I. Kazarow). — Remarques sur les inscriptions publiées dans le „Bulletin“ VII p. 8 (G. I. Kazarow). — Ancien tombeau près du village de Trakiètz, arr. de Hascovo (S. P. Stefanoff). — Portrait du roi bulgare Boris I à Rome (A. Grabar). — Les miniatures du manuscrit bulgare de Manassès à la bibliothèque Vaticane (B. F.). — Les miniatures relatives à l'histoire bulgare dans le manuscrit de Skylitzès à Madride. — Les fresques de l'église de Saint-Georges à Sofia (B. F.). — Antiquités ecclésiastiques de Kosténetz-Bania (B. F.). — Pas Στανίμαχος, mais Στανίμαχος (P. Tchileff). — L'emplacement de la forteresse de Markelli (J. Pandaléeff). — L'endroit du débâcle de l'empereur Nicé- phore en 811 (B. F.). — Ernest Babelon † (N. A. Mouchmoff)	223
Trésors de monnaies trouvés en Bulgarie pendant 1921-1922 (N. A. Mouchmoff)	239
Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1921-1922 (Iw. Welkow)	244
Bibliographie. — G. I. Kazarow, Le roi Philippe II de Macédoine (en bulgare. — K. Stoianoff). — Fr. Poland, E. Reisinger und R. Wagner, Die antike Kultur (G. I. Kazarow). — U. von Wilamowitz-Moellendorff, J. Kromayer und A. Heisenberg, Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer (G. I. Kazarow). — V. P. Bouseskoul, Les découvertes relatives à l'histoire du monde antique pendant le XIX-e et le commencement du XX-e	

siècle (en russe. — G. I. Kazarow). — Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven (St. Mladenoff). — E. Babelon, Les monnaies grecques (N. A. Mouchmoff). — Publications nouvelles concernant l'archéologie bulgare 251

Table des planches et des illustrations

Pl.

- I. Statuette en bronze d'Apollon, provenant de Stara-Zagora (Sofia, Musée National).
- II. La tête de la même statuette.
- III. Statuette en bronze d'Apollon, provenant d'Iambol, et monnaie d'argent d'Antigonos Gonatas (Sofia, Musée National).
- IV. Bas-relief en marbre, provenant de Sofia et représentant jeux de cirque (Sofia, Musée National).

Fig.

	page
1. Statuette en bronze, provenant de Stara-Zagora (Sofia, Musée National)	4
2. La tête d' Apollon de Belvédère (Rome, Musée Vatican).	6
3. Statue en marbre d'Apollon („Apollino“; Florence)	7
4. Tête en marbre d'Apollon (Rome, Musée Barracco).	8
5. La tête de la statuette en bronze d'Apollon de Stara-Zagora (Sofia, Musée National)	10
6. La tête d'Apollon Sauroctone (Paris, Musée du Louvre)	11
7. Statue en marbre du satyre versant à boire (Rome, Musée National)	12
8. Statue en marbre d'Apollon (Florence, Palazzo Vecchio)	13
9. Statuette en bronze d'Apollon, provenant d'Iambol (Sofia, Musée National)	15
10. Bas-relief en marbre de Constantinople	25
11. Partie inférieure du diptyque en ivoire de Stilicho (Paris, Musée du Louvre)	25
12. Partie inférieure de diptyque en ivoire du consul Aréobinde	26
13. Bas-relief de Hamidié (Constantinople, Musée Ottoman)	27
14. Fresque de l'église de Sainte-Sophie à Kieff	28
15. Fibules en bronze et couteau en bronze de Chiroca-Laca dans les Rhodopes	32
16-22. Fibules en bronze de Lakavitzza dans les Rhodopes	32-37
23 a. Fibule en argent d'Aïtos	37
23 b. Fibule en bronze; provenance inconnue	37
24. Fibule en bronze des environs de Stara-Zagora	38
25. Fibules en bronze d'Aïtos et des environs de Stara-Zagora	39
26. Fibule en bronze; provenance inconnue	39
27. Plan d'un tombeau en brique de l'époque romaine, découvert à Philippople	43
28. Coupe verticale du même tombeau	43
29. Flacons en verre de Philippople	45
30. Couvercle en bronze d'un miroir de Philippople	45
31. Flacon en verre de Philippople	48
32. Lampe en argile „	48
33. Flacon en verre „	49
34. Cuiller en bronze „	49
35. Bague en bronze „	49
36-39. Vases en bronze de „	50-52
40. Clochette en bronze et lampe en argile de Philippople	53
41. Bracelet en argent de Philippople	54
42. Statuette en argile de Venus de Philippople	54
43. Amoulette en or de Philippople	56
44-48. Monnaies en bronze du roi bulgare Georges Terter I (1279-1292)	62-63
49. Carte des environs du village de Baïlovo, arr. de Sofia	70

Fig.	page
50. Plan de la nécropole de Baïlovo	70
51. Plan du tumulus I près de Baïlovo	71
52. Le tombeau dans le tumulus I près de Baïlovo	71
53-56. Vases en argile du même tumulus	72-73
57. Vase en argile du tumulus II	73
58. Plan du tumulus IV près de Baïlovo	74
59. Vase en argile du tumulus IV	74
60. Fragments d'une épée en fer du tumulus IV	75
61. Bagues en bronze du tumulus V	75
62. Le tombeau et tessons du tumulus VI près de Baïlovo	76
63. Objets en fer du tumulus VI	76
64. Plan du tumulus VIII près de Baïlovo	77
65. Le tombeau du même tumulus	77
66. Lance en fer du même tumulus	77
67-68. Objets en fer du même tumulus	78
69-73. Vases en argile et tessons du même tumulus	78-79
74. Tubes en fer du tumulus IX	79
75. Anneaux en fer du même tumulus	80
76. Tessons du tumulus X	80
77. Lance en fer des environs de Baïlovo	80
78. Epée en fer „ „ „ „ „	80
79. Molybdoboule de Samuel Alousianos (Sofia, Musée National)	86
80. Fragment d'étoffe copte avec représentations d'églises-martyres	104
81. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo; façade ouest	106
82. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo, façade sud	107
83. Coupes transversale et longitudinale de l'église sépulcrale au couvent de Batchkovo	109
84. Plans des deux étages de l'église sépulcrale au couvent de Batchkovo	110
85. Le mausolée des Bagratides au couvent de Hochavanque, Arménie; façade est (d'après Strzygowski)	112
86. Le même mausolée; façade ouest (d'après Strzygowski)	113
87. Eglise à Amaghkou, Arménie (d'après Strzygowski)	114
88. Façade ouest de la basilique à Kalb-Louche (d'après de Vogüé, La Syrie Centrale)	116
89. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo; détails de la façade sud	117
90. L'église au village de Boïana, près de Sofia; façade sud	118
91. Coupe longitudinale de l'église de Boïana	119
92. Coupe transversale de l'église de Boïana	120
93. Plan de l'église de Boïana	121
94. Plan de l'église sépulcrale à Termessos, Asie Mineure (d'après Heberday et Wilberg)	122
95. Plan de l'église sépulcrale à Utchaïak, Asie Mineure (d'après Strzygowski)	123
96. Plan et coupe longitudinale de l'église creusée dans les rochers près de Guermé, Asie Mineure (d'après Stzygowski)	124
97. Plan de l'église à Nicopole, Bulgarie (d'après Ouspenski, Aboba-Pliška)	125
98. L'église d'Assen II près de Stanimaka, Bulgarie; façade sud	127
99. Plans des deux étages de l'église d'Assen II près de Stanimaka	128
100. Coupe longitudinale de l'église d'Assen II près de Stanimaka	129
101. Coupe transversale de l'église d'Assen II près de Stanimaka	130
102. L'église de Chogkhakata à Vagkharchahate, Arménie (d'après Strzygowski)	131
103. Bas-relief en plombe de Rébro, arr. de Tirn (Sofia, Musée National)	137
104. Fragment d'un bas-relief en marbre de Staklen (Novae) près de Svichtov (Svich- tov, Ecole de commerce)	144
105. Lettres cyrilliques et glagolitiques sur les fragments de terre cuite émaillée, prove- nant de Patlédjna près de Preslav (Preslav, Musée archéologique)	156

Fig.	page
106. Fragment d'une mosaïque de Trapésitza (Tirnovο).	165
107-109. Monnaies en argent du roi bulgare Assen II (1218-1241).	177-178
110-111. Monnaies en argent du roi bulgare Geoges Terter I (1279-1292).	178-179
112. Monnaie en argent du roi bulgare Michel Assen (1246-1257).	179
113. Plan de la basilique d'Aboba (IX ^e siècle).	188
114. L'ancienne Métropole à Mésembria (IX ^e siècle).	189
115. Plan d'une ancienne basilique, découverte récemment à Mésembria (X ^e siècle).	189
116. Plan de l'église du roi Samuel à Prespa, Macédoine (X ^e siècle).	190
117. Plan de l'église de Sainte-Sophie à Sofia (XII ^e siècle).	191
118. Plan de l'église de Patléina près de Preslav (IX ^e siècle).	191
119. L'église de Saint-Gherman près de Prespa, Macédoine (fin du X ^e siècle).	192
120. L'église sépulcrale au couvent de Batchkovo, bâtie en 1084.	193
121. L'église de Saint-Jean à Mésembria (XI ^e siècle).	194
122. L'église de Saint-Clément à Ochrida, Macédoine, bâtie en 1295.	195
123. L'église de Saint-Dimitri à Tirnovο (XII ^e siècle).	195
124. Plan de l'église de Saint-Clément à Ochrida, Macédoine, bâtie en 1295.	196
125. La nouvelle Métropole (Saint-Georges) à Mésembria (XI ^e siècle).	197
126. L'église des saints Constantin et Hélène à Ochrida, Macédoine (XI ^e siècle).	197
127. Plan de l'ancienne église à Nicopole (XII ^e siècle).	198
128. L'église au couvent de Zémène (XIV ^e siècle).	199
129. L'église du Pantokrator à Mésembria (XIV ^e siècle).	199
130. L'église au couvent de Vélussa près de Stroumitza (XIV ^e siècle).	200
131. L'église au couvent de Poganovo près de Tzaribrod (XIV ^e siècle).	201
132. Plan de l'église principale au couvent de Rila.	202
133. L'église principale au couvent de Rila, bâtie en 1833—1837.	202
134. Plan de la forteresse de Komarévo, arr. de Karnobad.	208
135. Objets en bronze et en fer, provenant de la forteresse de Komarévo.	210
136. Objets en argile du même endroit.	211
137. Lampes en bronze et en argile du même endroit.	212
138. Plan de l'édifice principal de la forteresse de Komarévo.	213
139. Bague en bronze avec inscription byzantine, provenant de la forteresse de Komarévo.	213
140. Coupe transversale du grand conduit d'eau à Preslav.	218
141. Inscription honorifique de Mésembria (Sofia, Musée National).	230
142. Fresque avec le portrait du roi bulgare Boris (?) à Rome (d'après Ciampini).	232
143. Plan d'une partie de l'ancienne enceinte de Sofia.	244
144. Bas-relief en marbre de Néméside, provenant de Grigorévo, arr. de Sofia (Sofia, Musée National).	244
145. Statuette en bronze de Venus, provenant de Sadovétz, arr. de Pléven (Sofia, Musée National).	246
146. Statuette en bronze d'un ours, provenant de Hlévéné, arr. de Lovetch (Sofia, Musée National).	246
147. Statuette en bronze d'un buffle, provenant de Voditza, arr. de Popovo (Sofia, Musée National).	247
148. Fragment d'une statue en marbre, provenant de Hissar-Bania, arr. de Philippople.	248
149. Inscription grecque du même endroit.	248
150. Bas-relief funéraire en marbre, provenant des environs de Nevrokop.	249
151. Masque en bronze, provenance inconnue (Sofia, Musée National).	250
152. Manche en bronze, provenance inconnue (Sofia, Musée National).	250
153. Anse en bronze, provenance inconnue (Sofia, Musée National).	250

Паметници на религиозния синкретизъмъ въ стара Тракия

Отъ Гаврилъ И. Кацаровъ

1. Оловната плочка, която обнародваме тука, е намерена въ с. Ребро (Трънско), въ една нива въ мѣстността Въртопа, и е подарена на Народния Музей въ София отъ г-на Сл. Марковъ. Плочката има форма на храмче (aedicula); тя е вис. 7·5 см., шир. доле 5·5 см., горе 5·2 см., деб. ок. 2 мм. Релефътъ е плоскъ и нѣкои отъ образитѣ му сж позаличени. Обр. 103.

Въ фронтона на едикулата е изобразенъ орелъ съ разперени крила, съ глава обърната въ лѣво. Подъ фронтона въ горния поясъ на релефното поле сж представени два конника, които се приближаватъ отъ дѣсно и лѣво къмъ стояща между тѣхъ облѣчена женска фигура, която простира ржцетѣ си къмъ главитѣ на конетѣ. Конникътъ въ лѣво има на главата си фригийска шапка; дрехата му не личи; съ лѣвата си ржка той държи повода на коня, а дѣсницата си е дигналъ нагоре; подъ коня му лежи повалена мжжка фигура (облѣчена?), обърната въ дѣсно. По сжщия начинъ е представенъ и конникътъ въ дѣсно, който сжщо тѣпче просната по корема си мжжка фигура. Задъ лѣвия конникъ стои облѣчена фигура (мжжка?), която дига лѣвата си ржка къмъ лицето, а дѣсницата ѝ е спуната надолу. Подобна фигура, която дига дѣсната си ржка къмъ лицето, се вижда и задъ дѣсния конникъ. Задъ тия фигури въ дѣсно и лѣво сж изправени нагоре две змии. Неясни сж образитѣ въ двата жгла надъ конницитѣ, но, по аналогия съ други по-добре запазени паметници отъ

Обр. 103. — Оловна плочка отъ Ребро.

тоя характеръ, трѣбва да приемемъ, че тука сж представени бюстове на Луна и Солъ.

Въ долния поясъ на релефа намираме следнитѣ изображения (отъ лѣво къмъ дѣсно): най-напредъ стълбче, върху което е поставена сърповидно извита лампа; по-нататъкъ седемъ кръгли предмета, вѣроятно хлѣбове; надъ тѣхъ се виждатъ две лампи, по форма подобни на поставената надъ стълбчето лампа. Въ дѣсно отъ хлѣбоветѣ — лъвъ изправенъ на заднитѣ си крака до единъ триножникъ, върху който е поставена голѣма риба. Подъ лѣва се виждатъ образи, които не могатъ да се опредѣлятъ (птица?); неясни сж и образитѣ подъ триножника (скорпионъ? и др.). Въ дѣсно отъ триножника е изобразена птица (петелъ), обърната въ дѣсно; подъ нея четвероного животно, обърнато въ лѣво, съ извита къмъ дѣсно глава. До него се вижда гола (?) мъжка фигура, разкрачена и обърната въ дѣсно, която дига дѣсницата си нагоре. Надъ тая фигура виждаме квадратна рамка съ кръстачка (като прозорецъ); надъ нея се вижда нѣкакъвъ неясенъ предметъ.

Гореописаната оловна плочка принадлежи къмъ една серия паметници отъ II—III в. сл. Хр., които у насъ се срещатъ доста рѣдко. Нашиятъ музей притежава още една подобна оловна плочка отъ Стъкленъ (Novae), една глинена плочка отъ Белчинъ (Самоковско), откъслекъ отъ мраморна група отъ Ахъръ-къой (Провадийско), и петъ мраморни релефи: два отъ Арчаръ (Ratiaria), единъ отъ Бѣла-Черкова (Търновско), единъ отъ Дупнишко, единъ отъ Ломъ.¹⁾ Както виждаме, повечето отъ тия паметници произхождатъ отъ северна България (старата римска провинция Мизия), дето главно сж били разположени римскитѣ легиони.

Най-голѣмъ брой отъ тия паметници сж намерени въ Дакия и Панония; въ останалитѣ дунавски провинции по-рѣдко се намиратъ. Общиятъ имъ брой надминува вече сто и постоянно се увеличава съ нови находки.

За жалъ тия паметници, извънредно важни за историята на религиозния синкретизъмъ въ римската империя, още не сж събрани въ едно достъпно издание съ задоволителни репродукции, нито пъкъ сж обяснени съ пълна сигурность. По-рано нѣкои учени смѣтаха, че двата конника, които заематъ срѣдично мѣсто въ тия паметници, представятъ Кабиритѣ. Обаче това обяснение е вече изоставено: противъ него се изказа решително М. Ростовцевъ, а напоследъкъ и О. Kern въ своята статия върху

¹⁾ Отчасти издадени отъ Добруски, Арх. Изв. на Нар. Музей I 141 сл.; сжщо и отъ мене съ прибавка на нови паметници: Arch. für Religionswiss. XV 153 сл.

Кабиритъ.¹⁾ Не е подходно и названието „тракийски конници“, което понѣкога се дава на въпроснитъ конници, защото въ повечето случаи тѣ нѣматъ нищо общо съ известния тракийски конникъ (Херосъ), който е билъ широко разпространенъ въ Тракия. Най-сериозенъ опитъ за обяснение на тия паметници на широка религиозно-историческа основа е направилъ М. Ростовцевъ въ своята дълбокопроникваща студия: „Представленіе о монархической власти въ Скиѣи и на Боспорѣ“,²⁾ въ която е посочена и досежната литература.³⁾ При обяснението и на нашата плочка ние ще се възползуваме отъ резултатитѣ, изложени въ горната студия на руския ученъ.

Изображенията въ оловенитѣ плочици, които обикновено иматъ форма на храмче, и въ каменнитѣ релефи сж разпредѣлени въ три или четири пояса. Най-важно мѣсто заема срѣдниятъ поясъ, който се срѣща въ всички паметници отъ тоя родъ. Въ него сж представени два конника, единъ срещу други, а въ срѣдата — женска фигура (богиня). Въ оловенитѣ таблички отъ други находища конниците, които сж облѣчени въ източно облѣкло и съ фригийска шапка на главата — едно облѣкло, характерно и за бога Митра — обикновено правятъ молитвенъ жестъ, който е насоченъ къмъ върховния богъ, изобразенъ въ най-горния поясъ на релефа. Въ нашата табличка лѣвиятъ конникъ — който е запазенъ по-добре — е замахналъ назадъ съ дѣсницата си, като че ли иска да хвърли копие,⁴⁾ както обикновено се изобразява тракийскиятъ Херосъ; значи трѣбва да приемемъ, че тука конниците сж изобразени въ борба съ неприятель.

Двата конника тъпчатъ проснати подъ краката на конетѣ имъ неприятели; тая чѣрта се среща такоречи въ всички паметници отъ тоя родъ. Рѣдки сж случаитѣ, когато подъ единия конникъ лежи човѣкъ, а подъ другия риба.⁵⁾ Това ясно показва, че конниците трѣбва да се схващатъ като богове-победители надъ своя врагъ.

Между двата конника почти винаги е изобразена женска богиня; въ каменнитѣ релефи предъ нея обикновено се изобразява трапеца съ

¹⁾ Pauly-Kroll, Realenc. X 1399.

²⁾ Извѣстія импер. археол. комисіи, вып. 49 (Петрогр. 1913) стр. 1 сл.; допълнение, пакъ тамъ стр. 133 сл. Ср. моя рефератъ върху тая статия въ Сп. Бѣлг. Акад. на Наукитѣ кн. VIII 75 сл. Ср. съчиненията на сжия авторъ: Античная декорат. живопись на югѣ Россіи, стр. 318 сл.; Iranians and Greeks in South Russia, 104 сл.

³⁾ Ср. още и литературата, указана въ моята статия Heros у Pauly-Kroll, Realenc. Suppl. III 1148. Не бѣше ми достъпно: Dölger, Ἡρώς, II т.

⁴⁾ Ср. релефа отъ Бѣла Черкова, Arch. für Religionswiss XV 157, бр. 6.

⁵⁾ За тая особеностъ ср. М. Ростовцевъ, цит. м. стр. 55 сл.

риба. Ростовцевъ основателно приема, че въ тая богиня трѣбва да виждаме великата малоазийска и семитска богиня, въ култа на която рибата е играла значителна роля. Въ нѣкои отъ релефитѣ, както и въ нашия, богинята е тѣсно свързана съ конетѣ, та ни напомня келтската Епона. Обаче споредъ Ростовцева това сближение е само външно и не доказва вътрешно сходство между дветѣ божества.

Въ плочката отъ Ребро фигуритѣ, които стоятъ задъ конетѣ, не сж ясни. Въ оловенитѣ плочки отъ други страни обикновено въ дѣсно се изобразява женска фигура, която поднася дѣсната си ръка къмъ лицето, а въ лѣво — мъжка фигура въ пълно въоръжение. Ростовцевъ тълкува тия фигури като Аресъ и Немезида, главнитѣ божества-покровители на дунавскитѣ войски. Въ каменния релефъ отъ Ломъ задъ конницитѣ сж изобразени две женски фигури; въ плочката отъ Ребро тия фигури изглеждатъ по-скоро мъжки.

Изображенията въ горната частъ на тоя поясъ сближаватъ нашитѣ паметници съ тия на Митра, т. е. тѣ се отнасятъ къмъ горнитѣ сфери на свѣта. Дветѣ змии въ дѣсно и лѣво символизиратъ небето, бюстоветѣ — слънцето и луната. Въ оловенитѣ плочици освенъ това се изобразява богъ въ колесница-четворка, украсенъ съ лжчестъ вѣнецъ, държащъ въ лѣвата си ръка кълбо, а съ дѣсницата си прави заповеденъ жестъ. Това е върховниятъ богъ, Слънцето. Това божество е резултатъ на дълго синкретистично развитие. Сирийскитъ върховенъ богъ на дъжда и бурята (съ атрибутъ двойна брадва) въ време на Ахеменидитѣ билъ повлиянъ отъ персийския богъ на небесния сводъ Ахура-Мазда и станалъ върховенъ богъ (*ōfiatos*), който има своето седалище въ най-горнитѣ сфери надъ звездитѣ и планетитѣ и комуто е подчинена цѣлата вселена. Той е богъ всемогущъ, богъ вѣченъ, баща на всички. Като видимъ образъ на тоя върховенъ богъ и като посредникъ между хората и него, почнали да смѣтатъ Слънцето, извора и крепителя на цѣлокупния животъ. Това е известниятъ соларенъ пантеизъмъ, който произлѣзълъ въ Сирия подъ влияние на халдейската астрология и по-късно получилъ широко разпространение въ цѣлата римска империя.¹⁾

Въ нашата плочка отъ Ребро, вмѣсто тоя върховенъ богъ, се явява само орелъ, който безсъмнено трѣбва да се схваща като символъ на слънцето. Въ една плоча отъ Митровото светилище въ Heddernheim²⁾

¹⁾ Cp. Cumont, *Die orient. Religionen im röm. Heidentum*, 2-о изд. 148.

²⁾ Cumont, *Textes et monuments de Mithra* II 253 e.

е изобразенъ орелъ съ разперени крила, държащъ мълния въ ноктитѣ си, кацналъ върху сфера, украсена съ седемъ звезди и разчленена съ два кръстосани кръга; тоя образъ въ Сирия е служелъ като символъ на небесния Баалъ.¹⁾

Въ долния поясъ имаме разни изображения, които се отнасятъ къмъ мистичния култъ на гореказанитѣ божества. Въ нашата плочка, както и въ много други паметници отъ сѣщия характеръ, имаме триножникъ съ риба; седемтѣ обли предмети сж вѣроятно хлѣбове. За да разберемъ значението на тия образи, трѣбва да припомнимъ, че въ плочичитѣ, които съдържатъ повече образи, въ долния поясъ обикновено е изобразена сцена отъ трима сътрапезници, срѣдниятъ отъ които държи чаша. Въ мистериитѣ на Митра на посветения поднасяли единъ хлѣбъ и чаша съ вода, която навѣрно била смѣсвана съ вино. Това било единъ видъ причастие, както виждаме отъ обстоятелството, че християнскитѣ апологети го сравняватъ съ причастieto на християнитѣ.²⁾ Тая свещена вечеря е изобразена въ единъ релефъ отъ Коница въ Далмация (Cumont, *Mystères de Mithra*, 164): две лица, полулегнали върху легло, единъ отъ тѣхъ държи въ ржка ритонъ; предъ тѣхъ е поставенъ триножникъ съ четири малки хлѣба, а около имъ сж изобразени миститѣ отъ разни степени; единъ отъ последнитѣ, именно персиецътъ, поднася на сътрапезниците ритонъ. Тая вечеря, както казва Кюмонъ, е ритуаленъ споменъ за вечерята, която Митра направилъ съ Солъ, преди да се възнесатъ на небето. Миститѣ, които се причистявали по тоя начинъ, вѣрвали, че това свещено ястие и питие ще имъ даде сила да се борятъ съ лошитѣ духове на тоя свѣтъ и ще имъ осигури следъ смъртта имъ безсмъртенъ и щастливъ животъ при тѣхното божество.

Такива представи се отражаватъ и въ образитѣ на нашата плочка; разликата е само тая, че освенъ питието и хлѣба, тука играе роля и рибата, която има отношение къмъ култа на богинята, изобразена между двата конника.³⁾

Лъвътъ, който намираме въ плочката, сжщо намира обяснение отъ образитѣ на Митровитѣ паметници, въ които се среща лъвъ, ваза и змия; лъвътъ символизира огъня, вазата — водата, змията — земята;

¹⁾ Ср. Е. Кагаровъ, *Култъ фетишей, растеніи и животныхъ въ древн. Греціи* 70 сл.; М. Ростовцевъ, *Ант. декорат. живопись* стр. 431.

²⁾ Cumont, *Les mystères de Mithra*, 3° изд. 163; A. Loisy, *Les mystères païens et le mystère chrétien*, 198.

³⁾ Cp. Scheffelowitz, *Arch. für Religionswiss.* XIV 338.

тѣ представятъ първоначалнитѣ елементи, „които постоянно се взаимно-унищожаватъ и чиято вѣчна промѣна и безкрайно различни комбинации произвеждатъ всички природни явления“.¹)

И скорпионътъ, ако той действително е изобразенъ въ нашия релефъ — което е съмнително — играе тоже роля въ Митровата религия.²) Сжщото може да се каже и за лампитѣ, които тоже се срещатъ въ Митровитѣ светилища.³)

И петелътъ, който е изобразенъ въ нашата плочка, се среща въ релефитѣ на Митра. Още въ стария Иранъ тая птица, която известява появата на свѣтлината, била почитана отъ маздеитѣ.⁴)

Животното, което е изобразено въ дѣсно отъ триножника, не може да се опредѣли. Съмнително е и обяснението на фигурата, която се вижда въ дѣсно отъ това животно. Тука може да ни помогне само аналогията съ други по-добре запазени релефи. Въ единъ релефъ отъ Унгария⁵) единъ мжжъ се приближава къмъ дърво, на което виси животно; въ други релефи мжжътъ изкормюва това животно. Подобна сцена ще да е била изобразена и въ нашата табличка, само че дървото е напълно заличено. Ако приемемъ това, ще допуснемъ, че въ нашата табличка е билъ изобразенъ криоболъ или тавроболъ (κριοβόλιον, ταυροβόλιον), който се е практикувалъ въ култа на Анахита въ Армения и въ култа на великата богиня-майка въ Фригия. Това жертвоприношение е описано отъ Пруденция. Мистътъ билъ скриванъ въ една яма, която била покрита съ скеля отъ продупчени дъски; върху тия дъски заколвали бикъ или овенъ, та кръвта отъ жертвата текла върху скрития отдоле мистъ: „Чрезъ хилядитѣ цепки на дървото тече въ ямата кървата роса. Посветениятъ подлага главата си на падащитѣ капки, той имъ излага дрехитѣ си и цѣлото тѣло, което тѣ намокрятъ. Той се навежда назадъ, за да улучатъ неговитѣ бузи, уши, устни, неговия носъ; той наква сва очитѣ си съ течността, той не щади дори своето небце, ами улавя кръвта съ езика си и я поглъща лакомо“.⁶) Вътрешността на животното пъкъ били изваждани, за да вкуси отъ тѣхъ посветениятъ.

¹) Cumont, ц. съч. 117.

²) За религиозното значение на скорпиона ср. Scheftelowitz, ц. м. 391.

³) Cumont, Textes et monuments I 67.

⁴) Cumont, Textes et monuments I 210; за общото значение на петела ср. Кацаровъ, ц. съч. 279 сл.

⁵) Supka, Arch. Anz. 1915, 38 fig. 15.

⁶) Цитатъ отъ Пруденция у Cumont, Die orient. Religionen 80. Ср. Schwenn, у Pauly-Wissowa, Realenc. XI 2276.

Първоначалната смисъл на тоя варварски обичай може да се обясни съ вѣрата, която намираме въ много първобитни народи: който пие отъ кръвта на убития неприятел или на убитото въ ловъ животно, или пкъкъ вкуси отъ вътрешноститѣ му, той си присвоява силата и качества на убития. Съ време обаче тая материалистична представа, подъ влиянието на тракийската вѣра въ безсмъртието на душата и на маздаизма,¹⁾ била одухотворена и станала само символъ; съ тая церемония се преследвала цель, не да се придобие физическата сила на животното, а да се пречисти и прероди душата. Слизането на миста въ ямата се схваща като смъртъ, а излизането му, следъ като чрезъ кръвта се е очистилъ отъ грѣховетѣ си, като възкръсение въ новъ животъ.

Въ свръзка съ криобола стои, може би, и предметътъ въ форма на кръстачка въ квадратна рамка, изобразенъ въ дѣсния жгълъ на долния поясъ. Като аналогия бихме могли да наведемъ единъ предметъ въ форма на стълба съ три пречки върху единъ кратеръ отъ митреума въ Фридбергъ.²⁾

Но нека се повърнемъ отново къмъ изобразенитѣ въ срѣдния поясъ конни божества. Ростовцевъ, изтъквайки обстоятелството, че въ странитѣ, които се намирали подъ влияние на иранската култура и религия, Митра е билъ изобразяванъ и като конникъ, а сжщо и факта, че въ въпроснитѣ паметници се отражаватъ характерни за Митровия култъ представи, съ право изказва мнение, че и нашитѣ божества трѣбва да се сближатъ съ Митра. Тѣ сж богове посрѣдници, победители и непобедими сжщо както и Митра, на когото приличатъ и по външния си образъ. Особно характерно за тѣхъ е обстоятелството, че тѣ тѣпчатъ поваленъ неприятелъ. Безъ съмнение, въ тоя образъ трѣбва да се вижда отражение на иранския дуализъмъ, на борбата между добрия и лошия принципъ и крайната победа на първия. Сжщата представа намираме и въ скитскитѣ паметници на южна Русия, както и въ сасанидскитѣ.³⁾

Казахме вече, че нашитѣ конници иматъ тѣсна връзка съ Митра. Но защо тѣ сж два? Ростовцевъ обръща внимание на обстоятелството, че съединението на две мжжки съ едно женско божество е характерно за иранската и семитската религия; така напр. въ надписитѣ на Арта-

¹⁾ Въ религията на маздеитѣ отъ бика сж произлѣзли всички растения и животни; той е и причинителъ на възкръсението на хората.

²⁾ Simon, Textes et monum. II 239, fig. 248.

³⁾ Тия паметници подробно сж разгледани отъ М. Ростовцева въ първата часть на поменатата му студия.

ксеркса се призовава Митра, Аура-Мазда и Анахита.¹⁾ Въ една троица се явяватъ и семитскитѣ божества Белъ, Шамашъ и Иштаръ.²⁾ Сжщото удвоение на мъжкото божество и свързка съ женско намираме и въ нашитѣ паметници.

2. Откъслекъ отъ мряморна плоча, отчупена отъ всички страни, шир. 9·5 см., вис. 9·5 см., деб. 1·7 см., намерена въ Стъкленъ (Novae) при Свищовъ, сега въ сбирката на Свищовското търговско училище. Обр. 104.³⁾

Релефътъ, доста грубо изработенъ, представя колѣнничила мъжка фигура, гжстокоса, облѣчена съ хитонъ; предъ нея двама души държатъ нѣкакъвъ предметъ (вѣроятно кожа): отъ лѣвия сж запазени само дветѣ ржце, а отъ дѣсния — ржцетѣ и частъ отъ лѣвия кракъ.

Обр. 104. — Мряморенъ фрагментъ отъ Стъкленъ.

Изобразената въ тоя релефъ сцена прилича на друга сцена въ релефа отъ Арчаръ;⁴⁾ нейното значение е изтълкувано отъ Ростовцева, който я свързва съ култа на Митра. Въ мистерииитѣ на тоя богъ сжществувалъ единъ разредъ отъ посветени, които се наричали тайни или скрити (*хрѹфои*); тѣ били покривани, за да не ги виждатъ останалитѣ мисти, а пкъ

откриването имъ ставало съ тържествена церемония.⁵⁾ Трѣбва, значи, да приемемъ, че и въ Свищовския релефъ е представено скриването (*occultatio*) на миста.⁶⁾

3. Откъслекъ отъ мряморна плочка, намеренъ въ Силистра, сега въ сбирката на Русенската гимназия; дълж. 11 см., вис. 7·5 см., деб. ок. 2 см. Отъ единия конникъ е запазена долната частъ на дѣсния кракъ; запазени сж сжщо и двата дѣсни крака на коня, подъ които лежи просната върху лицето си мъжка фигура.⁷⁾

¹⁾ Cumont, *Mystères de Mithra* 8.

²⁾ Cumont, *Oriental. Religionen*, 2-о изд. 142, 289.

³⁾ Тоя паметникъ споменува Добруски, Изв. на Народния музей I 149 заб. 20.

⁴⁾ Добруски, ц. м. I, 144 обр. 119; G. Kazanow, *Arch. für Religionswiss.* XV, 156 бр. 4. За други подобни паметници ср. М. Ростовцевъ ц. статья, стр. 53.

⁵⁾ Cumont, *Mystères de Mithra* стр. 157.

⁶⁾ Неправилно тълкува тая сцена въ Арчарския релефъ Abram ič, *Österr. Jahreshefte XVII Beibl.* 101.

⁷⁾ Споредъ съобщение на Д-ръ Ив. Велковъ.

4. Нека споменемъ най-после, че откъслекъ отъ една плочка, принадлежаща въ поменатата редица отъ паметници, се намира въ сбирката на Д-ръ Назлжмовъ, подарена на Народния музей въ Пловдивъ. Запазени сж двата конника безъ труповѣтъ имъ, въ срѣдната женската фигура; личатъ и дветѣ фигури, проснати подъ краката на конетѣ. Тая плочка, намерена въ Поповско, ще бжде обнародвана на друго мѣсто.

Quelques monuments relatifs au syncrétisme religieux de l'ancienne Thrace. — L'auteur publie et explique quelques monuments appartenant à la série des reliefs dits des Cabires ou cavaliers thraces:

1. Plaque de plomb, 7.5 cm. à 5.5 cm., d'une épaisseur d'environ 2 mm., trouvée dans le village de Rebro (arr. de Trn), actuellement au Musée National de Sofia. Relief plat, quelques-unes des figures sont effacées. Fig. 103.

2. Fragment de plaque en marbre, 9.5 cm. à 9.5 cm., épaisseur 1.7 cm., trouvé à Staklen (Novae) près de Svichtov, actuellement dans la collection du Lycée commercial de Svichtov. Fig. 104. Est figurée „l'occultatio“ ou la „revelatio“ du myste. Cf. Archiv für Religionswiss. XV 156, № 4.

3. Fragment de plaque en marbre, provenant de Silistra, 7.5 cm. à 11 cm., d'une épaisseur d'environ 2 cm.; sont conservés la partie inférieure du pied du cavalier de gauche et les jambes du cheval; une figure habillée d'homme est étendue sur la face sous les pieds du cheval. Le fragment se trouve dans la collection du gymnase à Roussé.

4. Sur un fragment de plaque en marbre figurent en partie deux cavaliers avec une figure de femme entre eux et des figures couchées sous les pieds des chevaux. Conservé au Musée National de Plovdiv.

G. I. Kazarow.

Къмъ историята на открития въ мѣст- ността Патлейна старъ български мѣнастирь

Отъ В. Н. Златарски

По инициативата на Преславското Археологическо дружество отъ 1909 до 1911 год. се произведоха разкопки, подъ ръководството на Юрданъ С. Господиновъ, въ мѣстността „Патлейна“, на юго-изтокъ отъ днешния гр. Преславъ, на разстояние единъ часъ и 20 минути въ северния склонъ на Преславската планина при изхода на Герловския проломъ и на дѣсния брѣгъ на р. Камчия. Разкопкитѣ откриха въ тая уединена, но живописна мѣстность, снабдена съ добра вода, развалинитѣ на старъ мѣнастирь съ доста голѣми остатъци отъ църквата му и отъ другитѣ му постройки на едно пространство повече отъ 1000 кв. м., при което били намерени разни части отъ строителния материалъ и други твърде интересни предмети.¹⁾

Въ първата отъ цитираниѣ тукъ две статии Господиновъ се опитва да докаже, че разкопаниѣ мѣнастирь „трѣбва да е мѣнастиря на царъ Бориса, който мѣнастирь непрѣмѣнно е носилъ името „св. Пантелеймонъ“, и че „този трѣбва да е мѣнастиря на св. царъ Бориса, кждѣто той се оттеглилъ да прѣкара послѣднитѣ си години въ постъ и молитва“. Своитѣ съображения той завършва съ думитѣ: „Отъ дотукъ изложеното за този мѣнастирь, съвсѣмъ не слѣдва, че е казана послѣдната дума за него. Трѣбва да се привършатъ разкопкитѣ и чакъ тогасъ да се каже едно, сравнително по-подпълно, и обосновано мнѣние“ (стр. 98—100).

Въ втората статия, която е писана следъ привършването на разкопкитѣ, Господиновъ дохожда до заключение, че „тукъ е разкопанъ

¹⁾ Вж. описанието на разкопанитѣ постройки и на намеренитѣ предмети у Юр. С. Господиновъ, Разкопкитѣ въ Патлейна (до Прѣславъ) и значението имъ за българската история, Извѣстия на Варн. Арх. Д-во III, 1910, стр. 93—100. — Отъ сжщия, Разкопки въ Патлейна, Извѣстия на Бѣлг. Арх. Д-во IV, 1914, стр. 113—128 и приложениѣ 20 таблици. — Описанието само на църквата и нейния художественъ планъ дава К. Шкорпилъ, пакъ въ Изв. ВАД. III стр. 133—138.

старъ манастир, снабденъ съ всичко необходимо за тая цѣль(?) и, като счита „за близко до истината прѣдположението, че името на този манастир е било „Св. Пантелеймонъ“, пише: „Отъ текста на единъ старобългарски паметникъ въ московската синодална библиотека се знае, че царъ Симеонъ билъ основалъ храмъ „светъ и златенъ“ въ устието на р. Тича (на оустѣи Тича), дѣто прѣзъ 907 г. били прѣведени по негова заповѣдь отъ епископъ Константина словата на Атанасия противъ арианитѣ, прѣзъ която година се поминалъ и баща му Борисъ“. По-нататкъ Господиновъ обяснява, че подъ „устие“ трѣбва да се разбира „проломъ на рѣка прѣзъ планинско мѣсто, дервентъ“ и завършва съ следнитѣ думи: „Имаме слѣдователно право да търсимъ въ пролома на Тича старинския манастиръ на царъ Симеона.¹⁾ Дали обаче старината въ Патлейна ще е търсениятъ манастиръ, сега не може още положително да се каже, докато се не откриятъ още нѣкои по-надежни материали, които да установятъ датата на развалинитѣ, защото откритото не дава положителна опора за едно научно заключение. Керамичниятъ материялъ може би да помогне доста да се уясни врѣмето на манастиря. Както ще видимъ, керамиката въ Патлейна може да се отнесе къмъ врѣмето на първото българско царство или епохата на византийското владичество въ България, XI—XII в.“ (стр. 123—124).

И тъй следъ привършване на разкопкитѣ въ Патлейна не само не се оправдала надеждата на Господинова да се изкаже едно сравнително по-пълно и обосновано мнение, но той билъ принуденъ да се откаже отъ първото си предположение, че „този манастиръ трѣбва да е манастирътъ на св. царъ Бориса, кждѣто той се оттегилъ да прѣкара послѣднитѣ си години въ постъ и молитва“, защото, както е известно, Борисъ (853—889) се покалугерилъ и отишълъ въ манастиръ въ 889 г., преди Симеонъ да се покачи на престола, следователно, ако нашиятъ манастиръ билъ основанъ отъ Симеона, Борисъ ще да е отишълъ въ другъ нѣкой манастиръ.

Поради тия колебания въ опредѣление времето, кога и отъ кого е билъ основанъ разкопаниятъ въ Патлейна манастиръ, ние ще се опитаме така сжщо да изкажемъ нѣкои съображения по поставенитѣ вече

¹⁾ Въ сжщия смисълъ се изказва и К. Шкорпилъ, който пише: „Близу до „Устионъ“ (едно отъ тритѣ укрепления до устието на Герловския проломъ) е билъ, види се, на „устие“ на р. Тича манастиря, който основалъ Симеонъ; той живѣялъ въ него въ 907 г. и прѣписалъ „Codices“: На оустѣи Тича... нде же скатаа златаа цръквы новаа сътворена естъ тѣмъже княземъ“ (п. т., стр. 138).

въпроси въз основа на резултатитѣ отъ разкопкитѣ въ Патлейна и на съществуващитѣ писмени данни.

Като изходна точка ние ще вземемъ сжщия книжовенъ паметникъ, върху който се позоваватъ споменатитѣ двама издирвачи — приписката къмъ старобългарския преводъ на четиритѣ слова на епископъ Атанасия Александрийски противъ арианитѣ, помѣстена следъ четвъртото слово въ единъ ръкописъ на Московската Синодална библиотека отъ XV вѣкъ.¹⁾ Въ тая приписка се чете следното:

сѣа книги бл҃гочестныѣ, наричемыѣ аѳанасіи. повелѣніемъ княза нашего болгарска. именемъ сѣмѣона приложи ихъ епископъ константинъ къ словенскъ языкъ ѿ греческа ꙗзѣкъ ꙗко ꙗ началъ мира. ѿ .ѿ. іѡ. ии і, счѣкъ сы мѣдодокъ архі-епископа моравы. написа же ихъ тоудѣр черноризецъ доѡкъ. тѣмъжде кнѣземъ повелѣхъ. на сѣтѣи тычѣ. къ лѣтъ ѿ іѡаннѣ индикта іѡ. идеже сѣла златѣа цр҃квы новаѣ. сътворѣна ѣ тѣмъжде кнѣзмъ. и т. н.²⁾ И тъй, направениятъ по заповѣдь на българския князь Симеона отъ еп. Константина Преславски преводъ на еп. Атанасиевитѣ слова противъ арианитѣ въ 906 г. билъ написанъ, или по-право, преписанъ отъ черноризецъ (монахъ) Тудора Доксовъ въ 907 г. въ едно живѣлище, което не може да бѣде друго освенъ манастиръ, който се намиралъ при „устието“, т. е. при пролома на р. Тича (дн. Камчия). Следователно, разкопаниятъ въ Патлейна манастиръ топографически напълно съвпада съ манастиря, дето е живѣлъ и работилъ черноризецъ Тудоръ, а оттука и дето е билъ направенъ и самиятъ преводъ отъ еп. Константина. Въ тоя манастиръ, споредъ приписката, имало „света златна цр҃ква“, която била съградена отъ българския князь Симеона и въ 906/07 г. била „нова“. Какво е разбиралъ съставителътъ на приписката, когато е давалъ двата епитета „нова“ и „златна“ на манастирската цр҃ква, ще ни покажатъ разкопкитѣ.

*

При разкопаването на цр҃квата и на нейната нартика (преддверие), както и на страничнитѣ ѣ апсиди, се открили други по-стари зидове въ стенитъ на сжщата цр҃ква. „Това нѣщо се лесно забѣлѣзва и отъ самия начинъ на строежа, както на прѣдверието, така и на страничнитѣ

¹⁾ Горскій и Невоструевъ, Описаніе славян. рукописей Моск. Синод. библиотеки, отдѣлъ II, 2 № 111, стр. 32—33. — Ср. В. Н. Златарски, Имали ли сж българитѣ свое лѣтоброение. СпБАк. кн. I, 1, стр. 79.

²⁾ Както за годинитѣ, тъй и за индиктитѣ, дадени въ приписката, вж. В. Н. Златарски, История на българ. държава, I, 1, стр. 372—373.

псиди, които, ясно е, отъ послѣ сж пристроени и прилѣпени къмъ другитѣ зидове, безъ стѣнитѣ имъ да сж свързани съ по-старитѣ зидове“. ¹⁾ Тия данни ясно сочатъ, че първоначално въ мѣнастиря е имало една по-стара църква, която, очевидно, била срутена и сетне възобновена върху старитѣ зидове, като при това претърпѣла нѣкои измѣнения поради направенитѣ престройки и пристройки въ и къмъ нея, тъй че получила се нова и значително по голѣма църква.

Ако съпоставимъ тия архитектурни данни съ това, което ни дава приведената по-горе приписка за мѣнастирската църква, то ясно става, че черноризецъ Тудоръ е нарекълъ последната „нова“ не въ смисълъ на свършено нова, т. е. че дотогава, до 907 г., на това мѣсто е имало никаква църква, а въ противоположностъ на старата, която се е издигала на сжщото мѣсто. Освенъ това той нарича съградената отъ Симеона църква още „златна“, т. е. „богата и красива“, както това може да се сжди по богатия и скъпъ материалъ, съ който тя била украсена, особено хубавитѣ цвѣтни керамики, мряморната подова мозаична настилка, а най-вече стенната стъклена мозаика, които се намерили при разкопкитѣ. Между изкопанитѣ остатъци отъ тоя материалъ имало и „множество стъклени кжсове, полировани отъ едната страна съ златозеленъ цвѣтъ, а отъ другата олѣпени съ хоросанъ“, които „ни показватъ, че тѣ първоначално сж били залѣпени на извѣстна повърхностъ и послѣ разлѣпени и изхвърлени навънка отъ храма“. ²⁾ Това сж нищо друго освенъ стъклени частици отъ стенна мозаика, която е покривала известна частъ отъ църковнитѣ стени — може би сръдната апсида или купола, какъвто се предполага да е имала църквата ³⁾ — и съ своя златенъ фонъ наистина е правила църквата да изглежда като златна, което е и дало поводъ на черноризецъ Тудора да я нарече „златна“, макаръ че другитѣ стени на църквата сж били покрити съ стенна живопись — фрески, остатъци отъ които така сжщо се намерили при разкопкитѣ. ⁴⁾

¹⁾ Юрд. Господиновъ, Изв.БАД-во, IV, стр. 117. — Ср. К. Шкорпилъ, п. т., стр. 134: „При църквата сж явни два вида постройки: първоначалната църква и нови пристройки и прѣстройки“ (вж. п. т. плана).

²⁾ Ю. Господиновъ, Изв.БАД-во, п. т., стр. 97. — Тия стъклени частици сж могли не да бждатъ „разлѣпени и изхвърлени отъ храма“, а заедно съ мазилката, на която се помѣщавала мозаиката и която се е срутила навънъ, да се прѣснатъ вѣнъ отъ сградата на църквата.

³⁾ Сжщиятъ, п. т., стр. 114 и 116. — К. Шкорпилъ, Изв.ВАД-во, п. т., стр. 136.

⁴⁾ Ю. Господиновъ, Изв.БАД-во, п. т., стр. 97; Изв.БАД-во, п. т., стр. 117.

Отъ приведенитѣ тукъ археологически и исторически данни могатъ да се установятъ следнитѣ несъмнени факти: 1. че първоначалната манастирска църква по една или друга причина била донейде срутена и следъ това възобновена; 2. че при възобновата църквата потърпѣла известни измѣнения, като получила нови пристройки и престройки и била много по богато украсена, и 3. че възобновата на църквата била извършена отъ българския князь Симеона, и то между 893 г., когато той се покачилъ на престола, и 907 г., когато черноризецъ Тудоръ писалъ своята приписка, а не че Симеонъ е основалъ нашия манастир.¹⁾ Последниятъ фактъ право ни посочва събитието и времето, когато манастирската църква е претърпѣла тия измѣнения. Константинъ Багренородни, като разказва за маджарското нашествие въ България презъ 895 г., съобщава, че маджаритѣ, „воювайки съ Симеона, свършено го разбили и, като го прогнали и затворили въ тѣй наречената Мундрага, дошли чакъ до Преславъ“.²⁾ Дали тѣ сж сполучили да влѣзатъ и въ българската столица и да я оплячкосатъ, това остава неизвестно; обаче, като се вземе предъ видъ известието на Симеона Логотета, 1. че тогава маджаритѣ „опленили цѣлата българска земя“, т. е. цѣла северо-източна България и 2. че следъ поражението Симеонъ едвамъ успѣлъ да се затвори въ кр. Дръстъръ (а споредъ Конст. Багренородни въ кр. Мундрага), като оставилъ цѣлата страна въ разположение на неприятелитѣ,³⁾ имаме достатъчно основание да твърдимъ, че тъкмо презъ времето на това маджарско нашествие сж пострадали не малко и околноститѣ на Преславъ, а въ това число и нашиятъ манастиръ който несъмнено е билъ ограбенъ, а църквата му била значително повредена.

¹⁾ Пръвъ, който отдаде Симеону основанието на манастиря при „устието“ на Тича, бѣше К. Иречекъ (вж. *Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer*. Wien 1897, 83; Пер. Сп. кн. 55—56, 1898, стр. 259) и отъ него това мнение премина у другитѣ издирвачи.

²⁾ Const. Porphyg. *De adm. imp.* ed. Bon., p. 172,17—20: ... καὶ τὸν Συμεὼν πολέμησαντες κατὰ κράτος αὐτὸν ἤττησαν, καὶ ἐξελάσαντες μέχρι τῆς Προεδράβου διήλθον ἀποκλείσαντες αὐτὸν εἰς τὸ κάστρον τὸ λεγόμενον Μουνδράγα.

³⁾ Sym. Logothetos in contin. Georg. Hamartoli, ed. Murali, p. 773,7—10: οἱ Τοῦρκοι ἡμάλωτευσαν πᾶσαν τὴν Βουλγαρίαν... οἱ δὲ ἀντιπεράσαντες συμβάλλουσι πόλεμον μετὰ [τῶν] Βουλγάρων, καὶ τρέπεται Συμεὼν μόλις διασωθεὶς ἐν τῇ Δρίστρᾳ. — Ср. старобългар. преводъ, издан. В. Срезневскаго, стр. 117, л. 204 об. — *Leo Grammaticos*, ed. Bon. p. 268,6—11. — *Theoph. contin.*, ed. Bon. p. 358,21—359,2. — *Cedrenus*, ed. Bon., II p. 255,10—21. — *Zonaras*, ed. Dindorfi, IV, p. 40,23—28 — По въпроса, де е билъ затворенъ Симеонъ и де се е намирала Мундрага, вж. В. Н. Златарски, Извѣстията за българитѣ въ хрониката на Симеона Логотета. СбНУм кн. XXIV, 1908, стр. 112 и бѣл. 2. Отъ сжщия, История на българската държава I, 1, стр. 326 и бѣл. 4.

Тоя исторически факт иде 1. да установи, че първоначалната манастирска църква била наистина срутена и при какви обстоятелства е станало нейното срутване; 2. да обясни произхода на установеният при разкопките два вида строеж, т. е. че след срутването на църквата тя била поправена, и 3. да определи точно времето, когато е била срутена — 895 г. и когато е била възобновена, разширена и тъй богато украсена от Симеона — наскоро след изгонването на маджарите от България, или още по-точно, след сключването на мира с Византия в 896 г.,¹⁾ когато настанали мирни отношения с съседите и Симеон е могъл да се предаде на мирно-културна работа.

От друга пъкъ страна, откритата на с.-з. от манастирската църква солидна засводена гробница на 4—5 м. по-ниско от общото манастирско ниво, в която води една стълба от дванадесет стъпала и дето са намерени шест гроба, иззидани от тухли и хоросан и симетрично разположени в два реда,²⁾ а още повече намереният в един от тях скелет — женски и детски,³⁾ ни наводят на мисъл, че посетне тоя манастир станал царска усипалница, т. е. място, дето са погребвали членове от царстващата фамилия. Тоя извод намира подкрепа и в следните думи, които се четат по-нататък в сжщата горе-спомената приписка: в сѣ сво лѣто ѿспѣ рабъ бжѣи сего князъ ѿца. вѣ блазѣ вѣрѣ живи, в добрѣ исповѣданіи га нашего ю хъ великии и чѣны и блгоуверны господ нашъ князъ болгарскъ. именемъ борисъ, христѣаное же имя имѣ михаилъ. мѣца маіа въ ѣ днѣ, в сѣботны вечер. сѣи же борисъ болгары крѣтилъ ѣ в лѣтѣ стхъ вхти. въ имя ѿца и сѣи и стго дхѣ аминъ. Ако черноризецъ Тудоръ на мерилъ за нужно да отбележи в приписката си това събитие — смъртта на княза-монахъ, като при това дава една кратка, но изразителна характеристика на неговата личност и дейност, а главно дава най-точна и подробна дата на смъртта, то това показва, че той е бил не само съвременникъ, но и непосредственъ свидетел и очевидецъ на сжщото събитие, който е живѣлъ заедно съ Бориса и лично го е познавалъ, а оттука само по себе си изтича, че Борисъ като монахъ е живѣлъ, умрѣлъ и билъ погребанъ в тоя сжщия манастир — негова задушбина.

Да считаме, че гробницата била царска, освенъ посоченият нейни особености, ни дава основание и наличността на откритите в двора на манастиря в разни мѣста други отдѣлни гробове, които очевидно са

¹⁾ В. Н. Златарски, Извѣстия за българите, п. т., стр. 142 и сл.

²⁾ Вж. общия планъ, табл. XXIV, бук. О, а, б, в, г, д, е, № 6 и 7. Изв. Б. А. Д-во, п. т. и табл. XXXI.

³⁾ Господиновъ, Изв. Б. А. Д-во, п. т. стр. 121.

християнски, както това показва положението на намеренитѣ въ тѣхъ скелети — съ глава на западъ или съ лице къмъ изтокъ, — и намерениятъ до единъ отъ тѣхъ пиринченъ кръсть.¹⁾ Въ тия гробове, сжщо така грижливо изсидани, несъмнено сж били погребани, споредъ сжществуващия и днесъ обичай, видни манастирски личности, като игумени или други заслужили на църквата важни лица, които сж живѣли въ манастиря, но не сж принадлежали къмъ царствуващия родъ.

*

Но кога и отъ кого е основанъ манастирътъ въ Патлейна? Отговоръ на тоя въпросъ ще ни дадатъ пакъ разкопкитѣ. Намеренитѣ при разкопаването на разни мѣста стрели, топузъ-боздуганъ и копие, които, споредъ К. Шкорпила, сж отъ сжщата форма, както и абобскитѣ,²⁾ а още повече присжтствието на кула, застроена въ северо-западната постройка, която е слепена съ гробницата и се явява и най-издадената къмъ прохода частъ въ манастиря,³⁾ говорятъ явно, че тукъ първоначално се е издигало укрепление-стражница, назначението на която, очевидно, било да варди и защитава моста на Тича, който се намиралъ подъ самата нея, и заедно съ това и главния входъ въ крепостъта Преславъ откъмъ прохода. Възникването, следователно, на това укрепление-стражница се намирало въ тѣсна свръзка съ основанието на самия Преславъ, което пѣкъ се отнася, както е известно, къмъ 821 г.,⁴⁾ въ всѣки случай по-назадъ отъ тая година не може да се отива. Съ това назначение укреплението е оставало презъ царуванията на Омортага, Маламира, Пресияна и отчасти на Борисовото до сключването на мирния договоръ въ 864 г., по който тракийската граница между България и Византия била окончателно опредѣлена официално съ нейното широко и далечно разпространение на югъ.⁵⁾ Оттогава съ настаналия „дълбокъ“ и продължителенъ миръ между дветѣ съседни държави укреплението при „устието“ на Тича изгубило първоначалното си военно-стратегично назначение. И ако въ края на IX вѣкъ възниква манастиръ, и то, разбира се, само следъ приемането на християнството, то последниятъ е могълъ да бжде основанъ, или по-право, бившето укрепление-страж-

¹⁾ Сжщиятъ, Изв. БАД-во, п. т. стр. 121; вж. на общия планъ табл. XXIV, №№ 35, 36, 37, 38, 39 и 40; сжщо вж. и табл. XXX.

²⁾ К. Шкорпилъ, п. т. стр. 137 и 138.

³⁾ Господиновъ, Изв. ВАД-во, стр. 95 и 97; Изв. БАД-во, п. т., стр. 118—119, 121—122; вж. общия планъ табл. XXIV; табл. XXX и XXXII.

⁴⁾ В. Н. Златарски, История на българ. държава I, стр. 319—325.

⁵⁾ Сжщиятъ, Извѣстия за българитѣ, п. т., стр. 67—70.

ница било обърнато в манастир само от Бориса, защото манастирът е съществувал, както посочихме, преди Симеона. Той е бил несъмнено един от многото манастири, основани от Бориса, за които говорят и домашни и чужди извори.¹⁾

Освен посочените от К. Шкорпил сходства както в орнаментиката на подовата мозаика, тъй и в корнизните профили, дори и в строежа, между нашата църква и откритите в Плиска и в стария Преслав други църкви,²⁾ на същата епоха — IX век — сочи и керамичният материал.

По вид изкопаните в Патлейна керамики се делят: 1. на декоративни — плоски и закръглени, които са образували корнизи, а може би и цели фризове, украсени с мотиви от растителното и животно царство (птиче), силно стилизувани розетки, лотос, палметки и плетеници, между които били изобразени, както изглежда, човешки фигури (може би библейски или исторически лица)³⁾ и кръстове⁴⁾ и 2. на иконографски — плоски квадратни плочки, които при сглобяване образували образи на светии или груби орнаменти.⁵⁾ По места, дето са намерени при разкопките, се определят така, че докато първите — декоративните са пръснати в разни места, но повечето в и около църквата, вторите — иконографските са намерени изключително около гробницата и прилепени към нея помещения.⁶⁾ Тия данни ни дават достатъчно основание да приемем, 1. че вторият вид керамични плочки трябва да се отнесат към гробницата и 2. като се вземе пред вид, че над подобни гробници обикновено е имало малки църквици-параклиси, по-големите (12 см.) плочки са служили като стенна облицовка тъкмо в тая църквица, а пък изкопаните в големо количество на север от гробницата и на юг от кулата квадратни плочки с по-малка големина (6 см.) и с груби орнаменти са имали, както ще видим, друго назначение.

При тоя извод сам по себе си изпъква въпрос: де се е намирала стенната облицовка с квадратните (12 см.) иконографски плочки,

¹⁾ Вж. „Чудо св. Георгия о болгаринѣ“, издан. на Хр. Лопаревъ. Петербургъ 1895, стр. 20 (Памят. древ. писъм. № 100). — Theophylactus bulg. въ житието на Тивериуполскиѣ мченици, Migne, Patrol. gr. 126, § 35.

²⁾ Изв. ВАР-во, п. т., стр. 134, 136 и 137.

³⁾ У Господинова, Изв. ВАР-во, п. т., табл. XXXVII, 8; XXXIX, 11, 12 и 14.

⁴⁾ Пакъ тамъ, табл. XXXVII, 9.

⁵⁾ Пакъ тамъ, табл. XXXIII; и стр. 126

⁶⁾ Пакъ тамъ, стр. 124-125, общия планъ табл. XXIV, АВОР.

или по-точно, цѣлата ли църквица е била покрита отвътре съ тия квадратни плочки, или само частъ отъ нея и де именно? Отъ разкопкитѣ могатъ да се установятъ следнитѣ факти:

1. откриването частитѣ само отъ образа на единъ светия въ естествена величина — на св. Теодора, както се приема по намеренитѣ до тѣхъ плочки отъ сжщата голѣмина и работа и съ надписъ $\delta \theta\epsilon\omicron\delta\omicron\rho\omicron\varsigma$ Θεόδωρος,¹⁾ ясно показва, че подобни образи на други светии не ще да е имало;²⁾

2. липсата на плочки отъ сжщата голѣмина и работа, които да носятъ следи на други части отъ фигурата на св. Теодора, дава да се разбере, че образътъ на тоя светия е представлялъ само неговото бюстово изображение;

3. образътъ на св. Теодора по своята по-свършена художественостъ, въ сравнение съ другитѣ изобщо цвѣтни керамики, се рѣзко отличава отъ грубитѣ фрагменти на другитѣ по-малки (6 см.) квадратни плочки, отъ което може да се заключи, че едниѣ и другитѣ плочки не ще да сж излѣзли отъ ржката на единъ и сжщи художникъ-керамистъ, съ други думи, плочкитѣ, които даватъ образа на св. Теодора, не сж били приготвени на мѣстото, а сж очевидно донесени отвънъ, на което посочва и разликата въ голѣмината на двата вида плочки, и

4. самиятъ материалъ, отъ който е направенъ образътъ на св. Теодора — керамика, право говори, че съ това се е гонила цель да се даде на изображението по-голѣма трайностъ, а това веднага подсеща,

¹⁾ Относно тоя надписъ тѣй, както той е представенъ у Господинова (стр. 125), считаме за нужно да забелѣжимъ следното. Нѣма съмнение, че надписътъ трѣбва да се чете вертикално, но въ такъвъ случай следъ $\theta\epsilon$ е пропусната буква $\omicron$, а пъкъ вм. $\omicron$ въ нач. на 3-ия редъ следъ Δ би трѣбвало да очакваме ω . Тоя пропускъ и неточностъ може да се обясни само по следния начинъ, като приемаме, че и тритѣ плочки, на които е нанесенъ надписътъ, сж запазени цѣли: допускаме, че при нанасянето на буквитѣ върху плочкитѣ случайно е била изпусната буквата $\omicron$ следъ ϵ въ 2-ия редъ, което е било забелѣзано следъ написването на Δ ; за да се отстрани тая грѣшка, писачътъ написалъ въ нач. на 3-ия редъ $\omicron$ вм. ω , като съ това искалъ да покаже, че $\omicron$ трѣбва да се чете кръстосано, т. е. и следъ $\theta\epsilon$, и следъ Δ . Жалко е, че Господиновъ не посочилъ, какъ сж сглобени тритѣ плочки, които съдържатъ надписа.

²⁾ На тоя изводъ би могло да се противопостави, че при разкопкитѣ сж намерени плочки, които на лицето си носятъ букви, съставлящи, както изглежда, други имена на светии (вж. у Господинова, стр. 125, обр. 90 първитѣ шестъ букви на р. 2). Но въ запазенитѣ и представени тамъ букви и части отъ такива ние виждаме остатѣци отъ думата СТРАТНАЛТНС — епитетъ на св. Теодора, който надписъ, вѣроятно, е стоялъ срещу $\delta \theta\epsilon\omicron\delta\omicron\rho\omicron\varsigma$ Θεόδωρος по другата страна на сжщи образъ. Съвсемъ необясними оставатъ буквитѣ на 2-рия фрагментъ, отъ които Δ въ кръгъ представя съкращение на $\delta \theta\epsilon\omicron\delta\omicron\rho\omicron\varsigma$, но ω подъ него остава непонятна. — Вж. тукъ по-долу на стр. 156, обр. 105.

че образът е бил назначен да украсява такава част от църквата, която е била изложена на атмосферни влияния, г. е. да замъни стенната живопись — фреската, която на открито място с времето изчезва.

Установяването на всички тия факти ни довежда до следните две заключения: 1. образът на св. Теодора бил поставен на една от външните стени на църквичката над гробницата: или на южната стена — отвътре към двора на манастиря, или пък над вратата на църквичката,¹⁾ като приемаме, че другите по-малки квадратни плочки, които очевидно с били приготвени на самото място — във манастиря, сж анкадрирали с своите груби орнаменти образа на св. Теодора и запълвали пространството по стената около него, и 2. самата църквичка, която очевидно е съществувала, преди да бже основан манастиря, във всеки случай преди възобновата и разширението на голъмата манастирска църква, била посветена във името на тоя светия, което пък ще тръбва да се свърже с първоначалното назначение на постройката с кулата, прилепена към гробницата, като бивше укрепление-стражница, защото св. Теодоръ Стратилатъ, както показва и второто му име, бил военен светия и се почитал като такъв, който помагал във време на война.²⁾

Що се отнася до времето, към което може да се отнесе образът на св. Теодора като иконографски паметник то, според компетентното мнение на проф. Н. П. Кондакова, типът на изображението се среща във византийската иконография само във паметници от VII до IX векъ, а пък наличността на гръцкия надпис към него издава, че самите плочки с образа сж били доставени и поставени на мястото във едно време, когато старобългарският език не бил още въведен официално във църквата, т. е. преди 894 г., следователно при определяне времето, когато е възникнал манастирът във Патлейна, самият образ на св. Теодора не позволява да отиваме по-късно от втората половина на IX векъ.

Ако се обърнем сега към декоративните керамични фрагменти,

¹⁾ Въ случая ние бихме предпочели първото предположение, защото намереният на с. от гробницата фрагментъ „отъ по-художествена керамика“ сж вертикално разположени букви . . . ОРО . . . (у Господинова, Изв. БАН-во, п. т., стр. 126, обр. 92), които въроятно сж остатъци отъ сжщото име *Θεόδωρος*, посочва, че имало и на друго място образъ на св. Теодора въ по-малък размеръ — може би над вратата на църквичката.

²⁾ Така напр., когато Ив. Цимисхий разбил при Доростолъ руския князь Светослава и го изгонил отъ България, императорътъ нареклъ тоя градъ *Θεодоруполь* въ честь на св. Теодора, стратилата и мъченика, който му непосредно помагал във тая война, *Leo Diaconos*, ed. Bon. p. 158, 1—2.

тѣ, колкото и да сж потрошени на дребни парчета, все пакъ носятъ върху си белези, които донейде даватъ възможность да се опредѣли и тѣхното време, безъ да се спираме върху произхода и характера на мотивитѣ въ нанесенитѣ на тѣхъ орнаменти.¹⁾ Споредъ описанието на Господинова, „върху много отъ кривитѣ керамични парчета — на опаката имъ страна — има разни знаци, представени въ обр. 90; нѣкои отъ тѣхъ наподобяватъ славянски букви“. Ние пакъ отъ своя страна ще прибавимъ, че тия знакове не само наподобяватъ, а сж славянски букви — кирилица и че особено характерни сж титлитѣ, поставени надъ тѣхъ въ чисто старобългарска ржкописна форма. Но важното е това, че между тѣхъ се забелѣзватъ и глаголически букви, каквито сж: на р. 1. първата

Обр. 105. — Буквени знакове върху керамични плочки отъ Патлейна.

(Ѧ) и четвъртата (Ѣ) букви и на р. 2. първия малъкъ знакъ (Ѭ). Нѣма съмнение, че това сж знакове, поставени за улеснение при сглобяването на отдѣлно изпеченитѣ парчета, съставлящи единъ корнизъ или фризь. Но присѣтствието на тия знакове — независимо отъ това дали тѣ сж само надраскани или вгълбнати, т. е. дали тѣ сж били нанесени преди или следъ изпичането на керамиката — има това важно значение, че тѣ най-добре доказватъ, какво тия керамики сж приготвени на [самото мѣсто, както това показватъ дветѣ юго-източни помѣщения, дето сж намерени твърде голѣмъ брой фрагменти, и затова тѣ се приематъ за работилница на керамикитѣ,²⁾ и при това въ едно време, когато славяно-българскитѣ езикъ и грамота сж били въ всеобщо употрѣбение при преобладание на кирилицата. Поради това

¹⁾ Тукъ считаме за нужно да посочимъ на това, че цѣлиятъ цвѣтенъ керамиченъ материалъ, намеренъ въ Патлейна, не е добре проученъ. Много отъ запазенитѣ фрагменти сж несъмнено парчета отъ сѣдини или други предмети. Особено интересенъ е фрагментътъ табл. XXXIX № 1, на който е изобразенъ, както изглежда, ангелъ съ крила и люспена ризница. Тоя материалъ, който и по старина, и по художественостъ се явява особено интересенъ и цененъ както въ археологическо, тъй и въ културно-економическо отношение, заслужава по-подробно и по-дълбоко изучаване.²⁾

²⁾ Пакъ тамъ стр. 121; вж. общия планъ табл. XXIV, 4 и 5.

направата на такива керамики ние отнасяме към времето, когато Симеонъ престоилъ, уголѣмилъ и украсилъ манастирската църква.

Какво име е носилъ манастирътъ въ Патлейна, или въ името на кой светия е била посветена манастирската църква? Тълкуването, което Ю. Господиновъ предложи, като изведе името на мѣстността „Патлейна“ като съкратено отъ „Пантелейна“, а това отъ собствено име „Пантелей“, и предположи, че и името на манастиря било „св. Пантелеймонъ“,¹⁾ се явява твърде правдоподобно. Това предположение може да получи известна свѣтлина отъ съобщението на Теофилакта Охридски, че къмъ края на управлението си Борисъ падналъ въ тежка болестъ; следъ като минала болестъта, постригалъ се за монахъ и като отправилъ ума си къмъ Бога, а царството предалъ на най-голѣмия си синъ Владимира, отишълъ въ манастиръ.²⁾ Може би тъкмо продигането отъ тая болестъ, което Борисъ по своята набожностъ е приписалъ на помощъ отъ св. Пантелеймона Изцелителъ, му е дало поводъ да нарече по обетъ своя манастиръ въ името на тоя светия. Разбира се, това е само една догадка, която не може да реши въпроса окончателно. Но при всѣ това считаме за нужно да обърнемъ внимание и на друго едно обстоятелство, а то е, че въ едно и сѣщо време (между 886 и 889 г.) възникватъ въ два противоположни края на българската държава два манастиря въ името на св. Пантелеймона: единъ се въздига отъ св. Климента при Охридъ, а другъ отъ Бориса при Преславъ. Това съвпадение едва ли може да се вземе за случайно. Не трѣбва ли неговиятъ произходъ да се търси въ една обща причина, оздравяването на Бориса отъ тежката болестъ?

Както и да било, но следъ даденитѣ по-горе обяснения, споредъ насъ, не подлежи на никакво съмнение, че манастирътъ въ Патлейна билъ основанъ отъ Бориса (прѣди 889 г.) и следъ маджарското разорение билъ възобновенъ, уголѣменъ и украсенъ отъ Симеона (между 896 и 906 г.). Това особено внимание отъ страна на Симеона къмъ тоя манастиръ несъмнено се дължи преди всичко на близостъта на последния до българската столица при тоя князь отъ 893 г. — до Преславъ — единъ срещу другъ юго-източно: манастирътъ въ дола на дѣсния, а столи-

¹⁾ Изв. ВАД-во, п. т., стр. 98, бел. 1; Изв. БАД-во, п. т. стр. 123.

²⁾ Въ житието на Тивериуполскитѣ мчченици гл. 36. Migne, Patrol. gr. t. 126, col. 201 В: Ζήσης δὲ ἔτη τριάκοντα πρὸς τοῖς ἑξ ἐν τῇ βασιλείᾳ, καὶ τὴν πλείων στηρίξας, εἴτα καὶ ἀββασίᾳ θεινῇ περιπεσών, αὐτὸς μὲν καὶ διὰ τοῦτο εὐχαριστήσας Θεῷ... Ἀποκαιράμενος δὲ τὸν νοῦν πρὸς Θεὸν μετένευχε, τῷ δὲ πρώτῳ τῶν παίδων αὐτοῦ, Βλαδμήρῳ τοῦνομα, τὴν βασιλείαν παρέδωκε.

цата на лѣвия брѣгъ на р. Тича. Но не по-малко ще бжде вѣрно и това, че къмъ това дѣло — възобновата и украсата на манастирската църква и изобщо къмъ благоустройството на самия манастиръ въ Патлейна — е подбуждала Симеона и оная важна роля, която тоя манастиръ е изигралъ презъ времето, когато Борисъ подготвялъ своята културно-просвѣтна реформа — национализирането на българската църква и държава. Защото въ него сж се превеждали, писали и преписвали книги на славянобългарски и при това отъ Методиевия ученикъ еп. Константина и отъ единъ членъ на царстващия родъ — отъ Симеоновия братовчедъ, черноризецъ Тудоръ;¹⁾ и ако Борисъ, следъ като се покалугерилъ, живѣлъ въ него, за да следи непосредно вървежа на народната просвѣта, то ясно става, че тоя исторически, а ние ще го наречемъ царски манастиръ е билъ книжовенъ центъръ, въ който живѣли и работили създателитѣ на старата българска книжнина както при Бориса, тъй и при Симеона. Затова едвали ще бждемъ далечъ отъ истината, ако приемемъ, че тукъ се намирала първата славяно-българска школа, основана въ северо-източна България отъ св. Наума, който следъ заминаването на св. Климента за Кутмичевица въ 886 г. билъ задържанъ отъ Бориса въ българската столица, и отъ ония по-млади Методиеви ученици, пресвитери и дякони, които дошли въ България отъ Цариградъ, следъ като били избавени отъ злата си участь въ Венеция.²⁾ Тукъ именно при съдействието и подъ ръководството на св. Наума, а следъ неговото заминаване за Кутмичевица въ 893 г. и на Константина, тогава още пресвитеръ, тия Методиеви ученици сж превеждали църковнитѣ книги отъ грѣцки на старобългарски и сж ги преписвали. Тукъ най-сетне сж изучавали славянската грамота и езикъ както пристигналиятъ (не по-късно отъ 887 г.) отъ Цариградъ младъ монахъ Симеонъ, който съ знанието си на грѣцкия езикъ не малко е спомогналъ за по-бързия преводъ на богослужебнитѣ книги, тъй и други способни български младежи, които по-сетне въ царуването на сжщия Симеонъ изпъкнали като видни български писатели. Следователно Симеона сж свързвали съ нашия манастиръ и много скжпи за него лични спомени отъ времето, когато той е живѣлъ и работилъ тамъ като монахъ.

¹⁾ В. Н. Златарски, Кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ, „Бълг. Прѣгледъ“, IV, 1897, кн. 3, стр. 47—50.

²⁾ Вж. житието на св. Наума, изд. на Йор. Ивановъ, Българ. старини изъ Македония, София 1908, стр. 52—53.

* * *

Но при всичкото огромно историческо значение на мѣнастиря въ Патлейна, нему не било сѣдено да просѣществува съ вѣкове. Следъ споменатата по-горе приписка отъ началото на X вѣкъ за него не се срещатъ никакви други извѣстия. Обаче самата му близость до Преславъ вече посочва, че неговата сѣдба била непосредно свързана съ сѣдбата на българската столица презъ X вѣкъ, която следъ смъртъта на царъ Петра била изложена на постоянни нападения и разорения. Още презъ второто нашествие на руския князь Светослава въ България презъ есеньта 969 г. при превземането на Преславъ мѣнастирьтъ ще да е билъ ограбенъ отъ руситѣ езичници. Това, което останало въ него следъ руситѣ, довѣршили сж византийскитѣ войници въ 972 г., когато Ив. Цимисхий обсаждалъ Преславъ; а установяването при разкопкитѣ на гнѣзда отъ пепелища дава основание да се предполага, че и мѣнастирьтъ е билъ опожаренъ тогава, защото тоя императоръ, както е известно, сможалъ да превземе вжтрешната крепость на българската столица, само следъ като я запалилъ.¹⁾ Оттогава мѣнастирьтъ едвали е билъ възстановяванъ, защото презъ XI вѣкъ нови бедствия едно следъ друго постигнали Преславъ.

Още въ 1000 г. при второто покорение на България при Василия II византийскитѣ полководци патриций Теодораканъ и протоспатаръ Никифоръ Ксифия отново завладѣли Преславъ и опустошили околността му.²⁾ Откакъ пъкъ въ северо-източна България печенезитѣ почнали своитѣ систематически нахлувания и опустошения, Преславъ и мѣстностьта около него ставали често театъръ на голѣми сражения, особено презъ времето на ожесточената борба на ромеитѣ съ тия страшни грабителі. Така, въ 1053 г. при Преславъ печенезитѣ разбили съвършено византийскитѣ полководци аколутъ Михаила и синкелъ Василия Монаха, стратегъ на тема България, който самъ падналъ убитъ, и отново опустошили страната наоколо.³⁾ По-сетне, въ 1088 г. подъ Преславъ, дето билъ разположенъ главниятъ лагеръ на печенежкитѣ орди, потърпѣлъ жестоко поражение и самъ императоръ Алексій I Комнинъ.⁴⁾ Не по-малко пострадалъ Преславъ и околноститѣ му презъ

¹⁾ Leo Diaconos, ib. p. 137, 6—15.

²⁾ Skylitzes-Cedrenus, ed. Bon., II, p. 452, 11—16.

³⁾ Attaleiates, ed. Bon. p. 37—39. — Skylitzes-Cedrenus, ib., II p. 607. — Сесаумені Strategicon, ed. B. Wassiliewsky et V. Ernstedt, Petropoli 1896, p. 24. — В. Г. Васильевскій, Византия и печенѣги, въ Труды его, т. I, Петербургъ 1908, стр. 24.

⁴⁾ Anna Comnena, ed. Bon., I, lib. VII cap. 3 p. 339 et ssqu. — В. Г. Васильевскій, п. т., стр. 52—55.

първата половина на XII вѣкъ, когато куманитѣ, отивайки по грабежъ въ Тракия, кръстосвали и опустошавали северо-източна България. При такова тежко положение на страната, естествено, въ манастиря на Патлейна не само не е могълъ да вирѣе и се развива монашески животъ, но и манастирътъ ще да е оставалъ въ запустение.¹⁾

Следъ освобождението на българитѣ отъ византийското владичество, макаръ Преславъ и да почналъ отново да играе историческа роля като важна крепостъ и дори като седалище на митрополитъ прототронъ, все пакъ нашиятъ манастиръ едва ли ще да е билъ възстановенъ, защото липсвали вече нужнитѣ за това условия: цетъръ на държавата вече станалъ Търново. Наистина, презъ XIII вѣкъ при Иванъ Асеня II се забелѣзва пробуждане на интересъ къмъ старината, но тоя интересъ се ограничавалъ само съ запазване случайно останалитѣ отъ съвсемъ разореното първо царство веществени паметници. Освенъ това центърътъ на монашеския животъ въ оная областъ, поне презъ XIV вѣкъ, се премѣстилъ северно отъ Преславъ по южния склонъ на Шуменското плато, за което свидетелствуватъ запазенитѣ и до днесъ, изсечени въ скалитѣ, тѣй наречени „манастири“ — живѣлища на тогавашнитѣ монаси-исихасти. Произведенитѣ пѣкъ при с. Крумово (тур. Чаталаръ) както въ 1897 г., тѣй и въ 1905 г. разкопки откриха остатъци на църква отъ другъ манастиръ св. Троица, който е съществувалъ още около срѣдата на XVII вѣкъ.²⁾ Но най-важното доказателство, че следъ първото разрушение въ края на X вѣкъ манастирътъ не е билъ възстановяванъ, служи това обстоятелство, че намеренитѣ при разкопкитѣ медни монети сж всички отъ времето на Ив. Цимисхий и никакви други.³⁾ Най-послѣ, ако споменатата въ нач. на XIV вѣкъ отъ византийския поетъ Мануила Фила крепостъ *Ὀβσιον*, която се поставя отъ него преди крепоститѣ *Προβάτου* и *Προεδάβα*,⁴⁾ трѣбва да търсимъ, както предположи К. Иречекъ, въ „устието“ на Тича,⁵⁾ то налага се да

1) Че манастирътъ стоялъ дълго въ запустение, показва и това, че мазилката отвътре на църковнитѣ стени, които намѣсти сж разкрити почти до 4 метра, нийде не се запазила съ изключение на едно парче въ единъ жгълъ съ ясни на него следи отъ фрески, отъ което ясно става, че следъ ограбването и срутването на църквата стенитъ ѝ сж стояли дълго време разкрити, и мазилката, изложена на атмосферни влияния, постепенно се ронила, а заедно съ нея и фрескитѣ изчезвали.

2) В. Н. Златарски, Кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ, „Българ. Прѣгл.“ год. IV, 1897, кн. 3, стр. 52—59. — А б о б а - П л и с к а, Изв. Р. А. И-та въ Кон-полѣ, кн. X, 1905, стр. 544—545.

3) Ю. Господиновъ, Изв. БАН-во, п. т., стр. 118.

4) Хр. Лопаревъ, Византийскій поетъ Мануилъ Филъ. С.-Петербургъ 1896, стр. 52, стихъ 230—231.

5) Вж. по-горе, стр. 150, бел. 1.

приемемъ, че на мѣстото на царския мѣнастирь въ Патлейна презъ XIII и XIV вѣкъ се е издигало отново укрепление, както и преди основанието му, съ сѣщото военно-стратегическо назначение като форпостъ на крепостъта Преславъ.

Приведенитѣ тукъ кратки исторически и археологически бележки ни довеждатъ до заключение, че историческиятъ царски мѣнастирь въ Патлейна билъ твърде рано ограбенъ и разоренъ — още въ края на X или въ началото на XI вѣкъ, безъ да е билъ следъ това възстановяванъ и поради това не се срещатъ никакви известия за него отъ късното сръдновѣковие. Неговата църква и околнитѣ ней постройки постепенно се рушили и затрупвали и, при всичко че развалинитѣ му въ по-ново време сж служили, както изглежда, за кариера на готови дѣлани камъни, все пакъ запазили се въ земята остатъци, макаръ и незначителни, отъ това, което той е представлялъ презъ X вѣкъ и което откриха разкопкитѣ на Преславското Археологическо дружество презъ 1909—1911 г., като хвърлиха такава ценна свѣтлина върху нашето далечно минало.

Sur l'histoire du monastère à Patléina près de Preslav. — Se basant sur les résultats obtenus lors des fouilles faites dans la localité de Patléina près de l'ancien Preslav (v. Bull. IV, 1914, p. 113 et suiv.) et sur des données archéologiques et historiques, l'auteur propose comme prouvés les faits suivants se rapportant au passé du monastère qui y a été mis à jour:

1. Sur l'emplacement du monastère a dû s'élever avant un poste fortin qui se rapporte à l'époque de la fondation de l'ancien Preslav en 821 et était destiné à garder le pont sur la rivière Titcha (aujourd'hui appelée communément Kamtchia) et en même temps la porte principale de la forteresse vers le défilé de la même rivière — le passage actuel de Guerlovo.

2. Après le traité de 864, qui suivit la conversion au christianisme, la frontière thrace entre la Bulgarie et Byzance étant tracée définitivement et déplacée très loin au sud, ce fortin perdit son importance stratégique et Boris le transforma en monastère — tombeau familial des membres de la dynastie. C'est alors qu'à côté de la petite église St Théodore, élevée sur le caveau, il érigea une nouvelle église plus grande. Ainsi le monastère a été fondé par Boris, qui, moine depuis 889, y a vécu, y est mort et fut enseveli.

3. A l'époque de l'invasion hongroise en 895, le monastère a été gravement endommagé et son église en partie ruinée. Entre 896 et 906 le tzar Siméon restaura l'église, l'agrandit en changeant le plan et l'aspect extérieur et fit somptueusement décorer de mosaïques le sol et les murs qui reçurent en outre et une décoration en céramique.

4. Se basant sur la présence de lettres cyrilliques et glagolitiques sur les fragments de terre cuite émaillée, l'auteur est d'avis que ces plaques proviennent d'une époque où la langue et l'écriture slavo-bulgares étaient généralement adoptées, avec prépondérance de l'alphabet cyrillique cependant, et à cause de cela les rapporte à la fin du IXe s. (après 894) ou au commencement du Xe, c'est-à-dire à l'époque où Siméon fit restaurer et décorer l'église conventuelle.

5. De nouveaux documents viennent à l'appui de la supposition que le monastère a dû porter le nom de Saint-Pantéléïmon, d'où vient aussi le nom de la localité Patlěina.

S'appuyant sur les faits indiqués ci dessus, l'auteur arrive à conclure que c'est justement dans ce vieux monastère que se trouvait aussi la première école littéraire slavo-bulgare dans la Bulgarie du nord-est, fondée par Saint Naoum et ceux-là parmi les plus jeunes élèves de Méthode, qui vinrent en Bulgarie de Constantinople (en 887 au plus tard) après avoir échappé à l'esclavage à Venise. Ils y traduisent les livres liturgiques du grec en vieux bulgare et les copient; là reçoivent leur instruction en langue et en écriture slaves le jeune Siméon qui venait de quitter Constantinople et qui avec sa connaissance du grec a dû apporter son aide dans la traduction, ainsi que d'autres jeunes bulgares encore, qui plus tard, sous le règne du même Siméon se font connaître comme des écrivains de marque. En un mot, notre monastère a joué un rôle très important à l'époque où Boris préparait sa grande réforme civilisatrice — la nationalisation de l'état et de l'église bulgares.

Enfin, les documents historiques et archéologiques prouvent que le monastère à Patlěina, malgré sa grande importance historique ne put durer longtemps, très tôt encore — à la fin du Xe ou au commencement du XIe siècle — il fut pillé et détruit, sans avoir été restauré depuis. Les batiments et l'église devinrent peu à peu des amas de décombrent et quoique les ruines aient servi dans les derniers siècles de carrière de pierres taillées sous terre se sont conservés quelques restes de ce qu'il a été au Xe siècle.

V. N. Zlatarski.

Мозаики отъ Трапезица

Отъ Кр. Миятевъ

Разкопкитѣ на Трапезица и Царевецъ презъ 1856, 1884 и 1900 година извадиха изподъ вѣковенъ насипъ и буренакъ маса следи отъ българската веществена култура презъ срѣднитѣ вѣкове. За съжаление, огромниятъ трудъ на неподготвени домашни любители на старината и недостатъчно заинтересовани въ тази областъ чужди учени не даде желанитѣ резултати, тъй като сжщественитѣ обликъ на българското изкуство презъ второто царство не можа да бжде своевременно разясненъ, за да се постави то на висотата, която му се припада въ историята на източно-европейското изкуство. По-старитѣ археологически бележки на Д-ръ Хр. С. Даскаловъ¹⁾ и Василь х. Стояновъ-Беронъ²⁾ даватъ само откъслечни и несистемни сведения, а въ по-ново време обърнаха по-сериозно внимание върху паметницитѣ на старата българска столица Карлъ Шкорпилъ³⁾ и Василь Димовъ.⁴⁾ Първиятъ се занимава съ ситуационния планъ на крепостъта, а вториятъ излага своитѣ архитектурни и стенописни изследвания и описания, направени, за щастие, три години следъ последнитѣ разкопки, когато открититѣ паметници сж били още въ едно сравнително по-добро състояние. Но, въпреки това, тѣзи изследвания засягатъ само отчасти художественитѣ паметници на Търново, и то главно тѣзи *in situ*, които сж твърде ограничени и негодни, за да откриятъ въ пълна свѣтлина културнитѣ отношения на столицата съ всички нейни художествени монументални и дребни паметници.

Празнината въ това отношение се запълва до известна степенъ съ прибранитѣ въ Народния музей отъ разкопкитѣ презъ 1900 година находки, на първо мѣсто едно голѣмо количество фрагменти отъ мозаична стенна живопись, сжществуването на която предполагатъ и

¹⁾ Х. С. Даскаловъ, Открытія въ древней столицѣ болгарской Терновѣ (письмо къ О. М. Бодянскому). Москва, 1859. — Мсб. VIII, 374—388.

²⁾ В. х. Стояновъ-Беронъ, Археологически и исторически изслѣдвания, Търново, 1887.

³⁾ К. Шкорпилъ, Планъ на старата българска столица Велико-Търново, Изв. Арх. Др. I, 121-154.

⁴⁾ В. Димовъ, Разкопкитѣ на Трапезица въ Търново, пакъ тамъ V, 112—175.

Шкорпилъ,¹⁾ и Димовъ²⁾ по намеренитъ изъ пръстѣта мозаични кубчета. Такива кубчета сж открити на Царевецъ около разкопаната отъ Търновското археологическо дружество постройка източно отъ Хисаръ-джамия, но нѣщо повече отъ това тамъ не е могло да се намери. Трапезица въ това отношение ни предлага по-надеженъ материалъ отъ църквица № 5, разположена почти въ срѣдата на терасата и различаваща се отъ другитъ църквици не толкова по своитъ размѣри и архитектура, колкото по своя грижливъ градежъ и блѣскава украса.

Църквичката е малка (12 × 6 м.), еднокорабна и едноапсидна постройка съ правоъгъленъ широкъ притворъ на западната страна и е изградена съ акуратно подреждани ломени камъни. Стенитъ, дебели 80 см., сж били оживени отвътре съ по два пиластра на сводови укрепителни арки (Gurtbogen), а отвънъ сж представляли, по типа на църквата св. Димитъръ въ Търново, живописно-орнаментална система отъ редуващи се пиластри и слѣпи арки, изпъстрени навѣрно и съ характернитъ декоративни тръбички. За блѣскавия видъ на църквата е допринасялъ не малко и нейниятъ мозаиченъ подъ, остатъци отъ който сжщо сж прибрани въ музея. Този мозаиченъ подъ е билъ образуванъ отъ квадратни триъгълни, кръгли, ромбовидни и многоъгълни плочки, подредени въ геометрични фигури, за разноцвѣтността на които е подбиранъ естественъ (мряморъ, шиферъ) и изкуствено приготвенъ материалъ отъ много добре изпечена и гледжосана зелено или жълто глина.³⁾

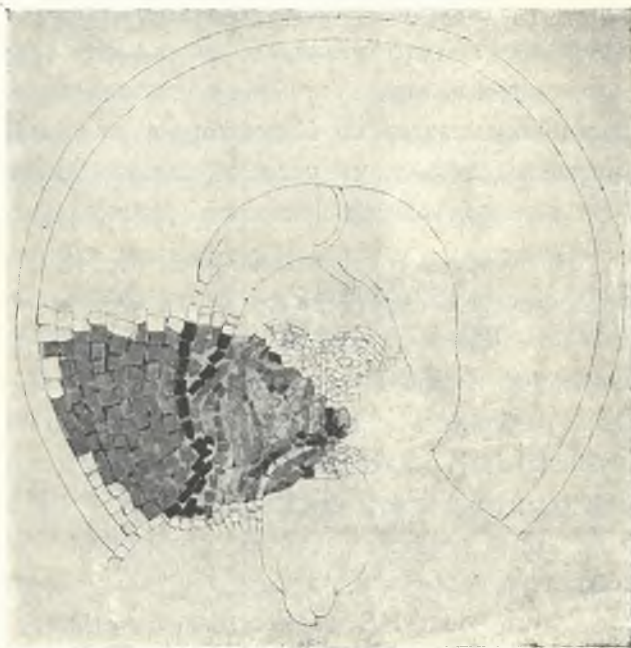
Главното декоративно въздействие, обаче, е било предоставено на мозаичната живопись, която съ своята художествена изработка, блѣстящи и хармонично подредени тонове въ типично византийска гама е била едва ли не единствениятъ на Трапезица представител на тази луксозна декоративна живопись. За съжаление, времето е запазило само твърде незначителни остатъци отъ нея — нѣколко по-едри (около 100 кв. см.) и множество дребни късове. На тѣзи късове личатъ части отъ лица (дѣсна половина отъ старческо лице, чело и теме на младежка глава, носъ еп фасе заедно съ едно око, само едно око, лѣва буза на младежъ и пр.), части отъ нимбове, коса, орнаменти по дрехата, фонъ и пр., но отъ тѣзи фрагменти не може да се конституира не само цѣла, но и каква да е завършена частъ отъ фигура (гл. обр. 106). Освенъ

¹⁾ К. Шкорпилъ, ц. м., 140.

²⁾ В. Димовъ, ц. м. 126, 174.

³⁾ В. Димовъ, ц. м. 174, погрѣшно смѣта намеренитъ отъ него въ църквата по-едри и съ по-прости цвѣтове парчета (кубчета?) за части отъ додова мозаика. Последнитъ произхождатъ, както ще се види по-долу, отъ стенната декорация.

това, презъ дългото стоене на тѣзи кжсове подъ земята, влагата е разтворила варовника на мозаиката, който пъкъ се е утаилъ по повърхността на кубчетата, образувайки по такъвъ начинъ непрозраченъ пластъ върху нѣкогашнитѣ красиви тонове. Въпреки всичко това, достигналото до насъ е въ състояние да ни даде приблизителни указания за характера, техниката, стила и времето на мозаичното изкуство въ Търново. Що се отнася до иконографскитѣ особености и изобщо до характера и стила на цѣлата мозаична декорация на църквицата, не може да се каже нищо по-опредѣлено при даденитѣ условия. Въ това отношение може да се сжди само по аналогия на по-добре запазенитѣ стенописни паметници на Трапезица, както и по самитѣ византийски мозаики извънъ предѣлитѣ на българскитѣ земи.

Обр. 106. — Мозаиченъ фрагментъ отъ Трапезица.

Следвайки общата византийска техника, търновскитѣ мозаисти сж наредили кубчетата на предварително подготвена за целта основа, която се състои отъ два пласта мазилка отъ варъ и мряморенъ прахъ. Долниятъ пластъ е отъ 3 до 4 см. дебелъ и по-грубо приготвенъ: освенъ необходимитѣ съставни части, тукъ сж били употребени и кжси сламки,¹⁾ отъ които сега сж запазени само отпечатъцитѣ имъ. Срещатъ се сжщо и случайно попаднали кубчета отъ мозаиката, неоформени камъчета, кжсчета отъ тухли и пр. Горниятъ пластъ, напротивъ, е много потънъкъ (1 см.) и чистъ отъ всѣкакви други примеси. Той е слаганъ на малки кжсове — толкова, колкото е могло да се покрие съ мозаика преди още да изсъхне. Дебелината на дветѣ мазилки заедно съ кубче-

¹⁾ Такива сламки се намиратъ въ втория пластъ на мозаикитѣ въ Равена, Палермо, Венеция, Дафни. — Millet, Daphni, 165.

тата се колебае между 4 и 5 см., а на мѣста, особено дето е трѣбвало да се заоблятъ и смекчатъ нѣкои жгли на стената, тя достига до 7 см. Въ такъвъ случай и мозаичната повърхность има форма на конкавна плоскость безъ рѣзки жгли.

Така подготвена, мазилката е била добре изгладена и уравнена, а непосредствено следъ това върху нея е билъ преваденъ контура на мозаичната фигура, която е трѣбвало да бѣде набрана. Съ предварителна цвѣтна рисунка по мазилката търновскитѣ художници не сж си служили, едно, защото мазилката въ такъвъ случай би засѣхнала доста много, и друго, защото такава подготвителна работа не се е употребявала въ онова време. Художниците сж изработвали подробно своитѣ образци въ ателието си и сж се явявали с готови модели, по които сж се ржководѣли при изпълнение на мозаиката.¹⁾

Но въпреки това, не може да се отрече, че въ търновскитѣ мозаики художниците сж си служили и съ бои за предварителенъ чертежъ. Цвѣтнитѣ следи, които се срещатъ подъ кубчетата почти въ всички византийски мозаики, се обясняватъ обикновено съ химическото разложение на боитѣ отъ лепилото на канавитѣ, върху които се композирали мозаикитѣ.²⁾ На Трапезица, обаче, боитѣ, които намираме подъ кубчетата, се ограничаватъ само въ два тона — сиво-черенъ и оранжево-червенъ, които не биха могли да се образуватъ по химически начинъ отъ толкова разнородни и разноцвѣтни бои на канавата. Нѣщо повече: тукъ може да се констатира дори и цѣла една система, която управлява двата тона. Сиво-черната боя се среща главно подъ тъмноцвѣтнитѣ, оранжево-червената — подъ по-свѣтлиѣ кубчета, но има и случаи, когато еднакви по цвѣтъ и съставъ кубчета стоятъ надъ разноцвѣтна основа. Последното обстоятелство говори най-добре противъ въпросния химически процесъ, който поне за Търновскитѣ мозаики не може да се констатира. При тѣзи условия, съзнателната и умишлена употреба на колорираниъ чертежъ за мозаикитѣ на Трапезица не подлежи на съмнение: но тоя чертежъ ще трѣбва да се смѣта само като бърза помощна двуцвѣтна скица, която е имала двояко назначение: да засили и закрепи направения съ вжглищенъ прахъ контуръ и да не остави бѣли, следова-

¹⁾ G. Millet, *Daphni*, 166 и Ch. Diehl, *Manuel*, 188, твърдятъ възъ основа на изследванията на M. Novo, че мозаикитѣ сж се композирали предварително на цвѣтни канави.

²⁾ G. Millet, *Daphni*, 166; Ch. Diehl, *Manuel*, 188.

телно рѣзки и нарушаващи хармонията на боитѣ, междинитѣ, които оставатъ между кубчетата.¹⁾

Въ техническо отношение различнитѣ части на нашитѣ мозаики не сж работени еднакво акуратно. Основниятъ фонъ, нимбоветѣ, едноцвѣтнитѣ и широки пространства на дрехитѣ, изобщо по-голѣмитѣ плоскости и по-едриятъ рисункъ, се отличаватъ съ по-груба работа. Самата мазилка е по-грапава, кубчетата не лежатъ на едно ниво; срещатъ се неправилни хоризонтални, отвесни или кржгли редове, а самитѣ кубчета — за голѣмитѣ плоскости 1—1.5 см., за по-малкитѣ и по-дребенъ рисункъ 4—8 мм. — сж неправилни квадрати, правоъгълници или триъгълници. Особено груби въ това отношение се явяватъ каменнитѣ кубчета, чиято повърхность дори не всѣкога е равна. Много по-грижливо е изпълнението на онѣзи части отъ мозикитѣ, които предаватъ рисунка въ областъта на главата или дребенъ орнаментъ на дрехата. Тукъ и мазилка, и кубчетата сж били внимателно подготвяни и избирани, макаръ и не всѣкога правилни, но поне равни по повърхность, а за лицето дори шлифовани. Разликата въ голѣмината на кубчетата е запазена и за главата. За коситѣ и по-спокойнитѣ плоскости по лицето сж употребени по-голѣми кубчета (4—7 мм.), за чертитѣ на лицето и моделировката — съвсемъ малки, които се колебаятъ между 1 и 5 мм. Независимо отъ това, при нареждането на кубчетата мозаицистътъ е полагалъ по-голѣма или по-малка грижа и въ зависимостъ отъ важността на рисунката, която предава. По лицето, например, тѣ сж наредени почти непосредствено едно до друго, безъ интервали и мазилка въ тѣхъ; колкото кубчетата ставатъ по-едри, толкова се увеличаватъ и междинитѣ, достигайки на мѣста до 2—3 мм., а на единъ фрагментъ, неизвестно защо, е оставена дори една 2 см. широка ивица, запълнена съ сжщата сивочерна боя, която намираме подъ и между околнитѣ златни кубчета.

Боитѣ на мозаиката, споредъ характера и силата на тона, който е билъ нуженъ, сж получени отъ най-разнороденъ материалъ. Гжститѣ, дълбоки тонове и полутонове, предимно тъмни, сж добити отъ смалта (стъклена маса съ метални окиси), а глината, мряморътъ, шиферътъ,

¹⁾ Ch. Diehl, Mannel, 188, мисли, че тия бѣли междини сж се избѣгвали по другъ начинъ: Toutefois, comme il arrivait que, sous la poussée des cubes enfoncés, le ciment produisait une bavure blanche dans l'intervalle des smalles, on mettait souvent en couleur, à l'aide d'un enduit coloré, cette partie apparente du ciment. Тази техника, обаче, сжщо не може да се приеме за нашитѣ мозаики.

варовникътъ, кредата и други материали сж използвани повече за по-свѣтлитъ бои. Най-широка употреба иматъ златнитъ кубчета. Тъ се употребяватъ за общия фонъ, за нимбоветъ, за орнаментитъ по дрехитъ и пр. и иматъ жълтенкавъ отенъкъ поради прозрачното, възжелто стъкло, отъ което сж направени. Изработката имъ е аналогична съ тая на другитъ византийски златни кубчета: жълтеникавата стъклена маса се изливала въ плоскъ сждъ, покривала се съ тънъкъ листъ злато, върху която отново изливали много тънъкъ пластъ стъкло, за да се даде дълбочина и блѣсъкъ на златото. Така приготвената маса се нарѣзвала на кубчета съ потрѣбната голѣмина.¹⁾ Златнитъ кубчета отъ Трапезица сж сравнително най-зле запазени. Отъ действието на влагата и температурата повечето отъ тѣхъ сж изгубили горния си стъкленъ слой, а златото се е изтрило или покрило съ варовита утайка, така че днешното имъ състояние далечъ не дава представа за първоначалния имъ разкошенъ металически блѣсъкъ.

На второ мѣсто следъ златнитъ идватъ смалтовитъ кубчета, които предаватъ въ два нюанса следнитъ цвѣтове: синйо (ултрамаринъ и пруско-синйо), кафяво, пурпурна лила, червено (*Brown Madder* и тъмнокоралово) и черно (блѣстящо и матово отъ шуплеста смалта). Само зеленото се явява въ богатъ регистъръ отъ 7—8 полутона, като се начене отъ най-свѣтло и ярко (кобалтово зелено), та се достигне до тъмно оливено и *Old Terra Vert*. За убогатаване нюанситъ на тѣзи бои сж използвани естественитъ цвѣтове на камъка: по-свѣтло и по-тъмно червеникаво-кафяво, по-свѣтло и по-тъмно зеленикаво-сиво, а къмъ смалтовото червено се прибавятъ още два полутона отъ по-слабо и по-силно печена глина (керамиденъ и свѣтло-малиновъ тонъ, полученъ може би и съ изкуствено боядисване на изпеченитъ глинени кубчета), както и два отенъка на розовъ мряморъ. Естественитъ материали служатъ и за предаване на жълтата боя: бледно-жълтеникавъ мряморъ или варовния и охровъ шиферъ въ два тона. Бѣлата боя, най-после, варира между по-матово на бледносивкавъ и по-ярко на едрозърнестъ мряморъ, къмъ което се прибавятъ и млѣчно-матовитъ кубчета отъ креда, за да предаватъ рѣзки свѣтлини по дрехата и лицето.

Така въ мозаикитъ на църквица № 5 се наброяватъ около 35 различни тона, които представятъ обиленъ материалъ и средства за тънка и богата съ нюанси мозаична живопись, отговаряща на съвременнитъ

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Рускія древности, IV, 130.

вкусови и художествени задачи. По оскъднитѣ остатъци човѣкъ мжно може да си състави представа за общото колоритно впечатление, което сж произвеждали търновскитѣ мозаики съ тѣхнитѣ гъсти и дълбоки тонове на синйо, зелено, пурпурно, лилаво, кафяво и червено, редомъ съ най-разнообразнитѣ имъ полутонове, вещь използвани за предаване играта на свѣтлосѣнката. Това обилие отъ тонове, комбинирани въ великолепна декоративна хармония и планомѣрна контрастность, се е откроявало на блѣстящъ златенъ фонъ като пѣстри плоскостни петна предъ златна завеса, която е спусната съзнателно, за да убие всѣкакво чувствено изживяване на пространство и дълбочина.

За съжаление, за формата, рисунката, драпировката и моделировката на облѣклото не може да се установи нищо по-положително. Въ това отношение могатъ да се правятъ само изводи по аналогичнитѣ съвременни византийски паметници. Обаче, за колорита на одеждитѣ фрагментитѣ показватъ въ каква посока трѣбва да се търси неговото историческо развитие. Разбира се, тукъ трѣбва да бждатъ изключени византийскитѣ и български паметници на миниатюрна и стенописна живопись, тѣй като тѣ поне въ бои често изпреварватъ мозаичното изкуство. Различни отъ тѣзи паметници, търновскитѣ мозаики не могатъ да се сближатъ въ това отношение и съ мозаичнитѣ паметници отъ първото хилядолѣтие, дето преобладава бѣлото или сиво облѣкло съ леки сѣнки, които различаватъ частитѣ на облѣклото по тонъ, но не и по сила. Въ Търново липсватъ сжщо голѣмитѣ едноцвѣтни плоскости съ тъмна драпировка на къснитѣ мозаики. Вмѣсто това, тукъ намираме много по-неспокоенъ колоритъ въ една пѣстрота, която ще да е била твърде ефективна за общата маса. Въ зелено петно се вдава ивица отъ сини и златни кубчета и обратно; две черни линии обграждатъ една тъмно-лилава; две керамидено-червени — една златна, черното се редува съ керамидено-червено, синйото съ охрово, а срещатъ се и силни контрасти между черно и бѣло, кафяво и матово-бѣло отъ креда. По-голѣмитѣ бѣли петна, изпѣстрени съ керамидено-червено и черно, произхождатъ навѣрно повече отъ архиерейски одежди.

Това, което за облѣклото може само да се предполага, се открива въ достатъчно ясни черти въ трактовката на главата. Три-четири по-голѣми къса отъ мозаикитѣ ни предлагатъ прекрасно изпълнение на главата и лицето съ обща моделировка не съ контуренъ рисункъ, а чрезъ полутонове, които предаватъ достатъчно въздушность на отдѣлнитѣ части всредъ общата плоскостность на цѣлата картина. Въ това обстоя-

телство, именно, се заключава и най-главното стилистично достоинство на мозаикитѣ отъ Трапезица.

Заградена съ златенъ нимбъ отъ концентрични кръгове, отдѣлени отъ общия фонъ чрезъ една тъмно-лилава линия, главата на мозаичната фигура се откроява съ една условна натуралистичностъ (гл. обр. 106). Общиятъ контуръ не е прекаранъ съ една опредѣлена рѣзка и едноцвѣтна линия, а е въ зависисимостъ отъ колорита на частитѣ, които огражда. Съобразно съ това той ту изпжква съ по-голѣма сила, ту се слива съ най-тъмнитѣ полутонове на сѣнкитѣ. За да се отдѣли косата отъ нимба, употребява се тъмно-лилавъ контуръ; сжщиятъ намираме въ младежката глава и между челото и косата, когато, напротивъ, старческата коса е отдѣлена отъ лицето съ оливено-кафява линия, — сжщата, която огражда при всички фигури долната частъ на лицето и която е използвана за контуръ на неговитѣ вътрешни черти. Като се изключи рѣзкия контуръ на носа и устата, изтегленъ съ линия отъ тъмно-червени смалтови кубчета, всички почти останали черти — вежди, краятъ на горна и долна клепка, подборникъ — сж предадени съ този оливено-кафявъ тонъ. Той изпълнява известна служба и въ окото като частъ отъ ириса, а склеротиката и зеницата сж предадени само съ по едно бѣло (креда), респ. черно кубче.

Върху тази контурна скица е сложена моделировката на лицето въ хармониченъ и градационенъ редъ на полутоноветѣ. Преходътъ отъ свѣтлина въ сѣнка и отъ полутонъ въ полутонъ става чрезъ едноцвѣтни линии, следващи въ повечето случаи анатомическата форма на мускулитѣ. Общиятъ цвѣтъ на лицето се добива отъ колорирането на високитѣ, освѣтлени плоскости — чело и бузи. Най-свѣтлитѣ петна се предаватъ съ бледно-жълтеникави, биещи малко на розово мряморни кубчета, които се осѣнчватъ съвсемъ леко къмъ крайщата на плоскоститѣ съ по-свѣтли и по-тъмни розови линии. Като се прибави къмъ това и розовата червенина по бузитѣ, която у насъ се явява малко схематизирана и жглеста, за общъ тонъ на лицето изпжква бледнорозовата боя, наподобяваща твърде много естествения му цвѣтъ.

Останалата моделировка се изпълнява изключително съ зелената боя, при което взематъ участие всички нейни отенъци, наредени по-нѣкога по нѣколко на една линия. Зеленитѣ тонове се срещатъ най-много около очитѣ: надъ веждата и успоредно съ нея се протака дълга линия, която се спуща къмъ външния край на окото и чрезъ свѣтло-оливено кубче се слива съ сѣнката на овала. Сжщитѣ тонове, но допълнени отъ две страни съ по-свѣтло и по-тъмно оливено, намираме подъ

очитѣ и при външния имъ край въ жгловото разположение като дълбока сѣнка, която предава релефностъ и на самото око, и на ябълчнитѣ кости; седловината на носа между веждитѣ е засѣнчена сжщо така съ хоризонталенъ редъ отъ свѣтло-зелени кубчета, които при носъ en face се продължаватъ надолу като две отвесни линии, включвайки между себе си червената линия на носния контуръ, свѣтлата линия на носния грѣбъ и нейната отсѣнка отъ розовъ мряморъ. На старческото лице, дето носътъ е въ $\frac{3}{4}$ профилъ, се простира само една зелена линия непосредствено покрай външната страна на червения контуръ, докато отъ другата страна умелото и последователно редуване на розово, сиво-бѣло, матово бѣло и свѣтло оливено предаватъ нужната релефностъ на носа съ всички негови отсѣнки. Съ зелени кубчета се запълватъ още жглитѣ при съединението на брадата съ мустацитѣ; тѣ придружаватъ, както и при веждата, горния контуръ на последнитѣ, а около устата, особено въ нейнитѣ крайни жгли, тѣ се явяватъ въ твърде сложна и изкусна комбинация съ тъмно-червено, розово и бѣло.

Значителна роля играе зелената боя и при закржгляване овала на лицето, но тукъ липсватъ съвсемъ яркитѣ тонове, които сж отстъпили мѣсто на бледо сиво-зелено и по тъмно зелено, поставени едно до друго до кафяво-оливения контуръ на лицето.

Не по-малко интересно е и предаването на косата, мустацитѣ и брадата. Въ тази областъ сж запазени четири отъ различни по възраст фигури: младежъ съ тъмни кжси коси, човѣкъ свѣтло-русь, и, най-после, старецъ съ прошарена, почти бѣла коса и брада. Всички сж трактовани по еднакъвъ начинъ, но съ различни средства. Външниятъ контуръ е всѣкога тъмно-лилавъ, а цвѣтътъ на косата зависи отъ преобладанието на едни или други кубчета, които и тукъ сж поставяни на редове. Последнитѣ, покрай другото, иматъ и това значение, че спомагатъ твърде много за предаване вълнистото движение на космитѣ, което впрочемъ се постига и чрезъ играта на отдѣлнитѣ нюанси. За свѣтлинитѣ въ такъвъ случай се използватъ при различнитѣ възрасти различни цвѣтове.

Тъмната коса на младежката глава добива своя цвѣтъ отъ тъмно-лилавитѣ линии на външния и вътрешенъ контуръ, между които се редятъ, започвайки отъ срѣдата на главата надъ челото, по-свѣтли лилави линии, въ горната половина по-гжсти, въ долната — по-рѣдки. Между тѣзи линии сж поставени още по-свѣтли лилави кубчета, които къмъ срѣдата на главата и надъ челото преминаватъ въ сиви, за да изразятъ по-освѣтенитѣ петна на косата.

Въ русата коса намираме, освенъ лилавия контуръ, тъмно-кафяви кубчета като отсѣнка на охровитѣ петна, които отъ своя страна сж прорѣзани съ кжси бѣли линийки. Сивата коса, обаче, на стареца и неговитѣ мустаци сж подложени на най-внимателна обработка, която постига отлични резултати чрезъ разнообразни преливащи се тонове. Тукъ се мѣсятъ и редятъ лилавиятъ контуръ съ черни, сиво-зеленикави или чисто сиви, матово-бѣли и розови и, най-после, кредно-бѣли линии, — всички хармонично подбрани, за да означатъ и общия цвѣтъ на косата, и нейното елегантно вълнисто движение.

Поискаме ли следъ всичко казано до тукъ да хвърлимъ погледъ и върху иконографскитѣ отношения на мозаикитѣ отъ Трапезица, ние не можемъ да не изтъкнемъ на първо мѣсто обстоятелството, че лицата или частитѣ отъ тѣхъ, запазени въ фрагментитѣ, сж представени много по-малки отъ естествена голѣмина. Причината за това, разбира се, не трѣбва да се търси въ малкитѣ размѣри на църквата, които, както ни показватъ всички останали стенописни паметници на Трапезица, сж указвали малко влияние върху традиционния стенописенъ обичай. Ограничение въ тази смисълъ е могло да има преди всичко въ подбора на сюжетитѣ и после въ тѣхното изпълнение. За съжаление, остатѣцитѣ отъ църкви на Трапезица ни предлагатъ твърде ограниченъ материалъ за възстановяване стенописната и иконографска схема на тѣзи въ висша степенъ интересни паметници. Въ това отношение азъ съмъ наклоненъ да ги реконструирамъ по типа на Боянската църква, отъ която тѣ не стоятъ далечъ нито по произходъ, нито по назначение. Че голѣма частъ отъ църквитѣ на Трапезица, подобно на Боянската, сж били, ако не частни, то поне изградени за душевно спасение отъ частни или единични лица и семейства, предимно отъ войнственото болярско съсловие, това се вижда най-добре отъ системата на тѣхнитѣ стенописи. Почти въ всички църкви надъ най-долния орнаменталенъ поясъ на стенитѣ се редятъ въ притвора образитѣ на царствени или болярски особи въ естествена голѣмина, въ сжщинската църква — ликоветѣ на светци-воини и светители отъ висшето общество,¹⁾ изписани тукъ като закрилници на войнствения и благороденъ ктиторъ, на които той трѣбва да подражава по дѣла и благочестие. За образитѣ на светитѣ отци, преподобни или обикновени мжченици, се отдѣля по-малко мѣсто и то

¹⁾ Не всички фигури съ патрициански и царски орнати по дългитѣ стени на църквичитѣ трѣбва да се изтълкуватъ като царски образи, както прави това В. Димовъ, ц. м. 159, 170.

главно къмъ олтарнитѣ части. Съ това, обаче, не се е изчерпвала цѣлата декорация на църквичитѣ. Надъ този регистъръ, аналогиченъ на който намираме и въ Бояна, сж следвали несъмнено подобрани сцени отъ живота на отдѣлни светци (въ притвора), господски и богородични празници, бюстови образи на мжченици, ликове на евангелисти, апостоли и пророци. Ограниченото пространство е налагало и ограничени размѣри на композициитѣ съ по-дребни фигури. Сжществуването на такива малки фигури отъ композиции въ църквитѣ на Трапезица се потвърждава отъ два стенописни фрагмента, прибрани въ Народния музей отъ разкопкитѣ презъ 1900 г. И двата кжса представятъ части отъ човѣшки лица, чиято голѣмина е почти еднаква съ голѣмината на лицата въ мозаичнитѣ фрагменти отъ църквичата № 5.

По такъвъ начинъ ние се добираме и до най-вѣроятното обяснение на занимаващитѣ ни мозаични фрагменти. По далечъ, обаче, отъ предположението, че тѣ принадлежатъ на нѣкакви композиции, не може да се отиде, и всѣкакви опити за приближаване до първоначалния имъ видъ не биха дали никакви резултати. Относително мѣстото, което сж заемали тѣзи композиции, ни даватъ указания не само останалитѣ църкви на Трапезица, но и самиятъ стенописенъ маниеръ, изработенъ отъ официалната византийска църква и упорито поддържанъ въ и внѣ отъ нейнитѣ предѣли дори до наши дни. Не ще съмнение, че и църквичата № 5 въ това отношение не е правила изключение. Нейната декорация е била нагодена споредъ изискванията на времето: евангелскитѣ или житейски сцени сж заемали горнитѣ части на стенитѣ, захващайки сжщевременно и покрива. За декорацията на долнитѣ части, обаче, ние нѣмаме никакви сведения. Възможно е и тукъ да сж били представени царски, болярски и войно-светителски фигури въ пълненъ ръстъ и естествена голѣмина, изпълнени стенописно или мозаично, а може би тѣ сж били замѣнени само съ орнаментална декорация отъ истинска или имитирана мряморна облицовка, както е случаятъ напримеръ съ църквата *Nea Móni* на Хиосъ¹⁾ и другитѣ византийски църкви отъ IX—XII в.²⁾ Този декоративенъ маниеръ е застъпенъ частично доста често на Трапезица и не е изключена възможността да е билъ развитъ въ по-голѣми размѣри въ църквичата № 5.

Въ единия или другия случай тая малка църквица е изпжквала на първо мѣсто средъ многобройнитѣ параклиси на Трапезица. По своята архитектурна и вътрешна мозаична украса тя се е отдѣляла на страна

¹⁾ J. Strzygowski, *Nea Moni auf Chios*, Byz. Zeitschrift, V, 140—157.

²⁾ G. Millet, *Daphni*, 68 и заб. 4.

отъ всички нейни съседки. Кому е била посветена и за чие душевно спасение е била издигната, това остава за сега неизвестно. Но че тя е плодъ на царска воля и царски средства, въ това не трѣбва да има никакво съмнение. Мозаичната живопись е била луксъ, достъпенъ само за могъщи личности. Мозаикитѣ на Св. Лука Фокидски, Неа Мони въ Хиосъ, Дафни, църквата „Успение Богородично“ въ Никея, Св. Марко въ Венеция, Чефалу, Палермо, Монреале, Марторана и пр. сж дѣло на царствени особи и високопоставени личности, които сж намерили свои по-скромни подражатели и на скалиститѣ върхове край брѣговетѣ на р. Янтра.

Но кога е била изградена и украсена църквичата № 5? Отговорътъ на тоя въпросъ се улеснява твърде много отъ мѣстонахождението на църквичата и отъ самата история на Търново, която е същевременно и история на българската официална веществена култура презъ времето на второто царство. Наченкитѣ на тази култура се губятъ въ областта на легендитѣ и предположенията, които въ дадения случай нѣматъ никаква стойностъ. За насъ е важно да припомнимъ, че Търново стѣпва на историческа почва едва презъ последната четвъртъ на XII в., когато и Асеновци начеватъ своята строителна политика, водена отъ тѣхнитѣ наследници дори до последнитѣ години на XIV в. Къмъ този периодъ трѣбва да се отнесе и мозаичната живопись на църквичата № 5.

Поискаме ли, обаче, да опредѣлимъ по-точно нейниятъ произходъ, ние трѣбва да я поставимъ редомъ съ мозаичнитѣ паметници приблизително отъ сжщата епоха. При това сравнение още на пръвъ погледъ става ясно, че по характеръ нашата мозаика стои далечъ отъ паметниците отъ втората половина на XIII и XIV в., когато въ мозаичното изкуство се настаняватъ особености, които довеждатъ до произведения, различни по стилъ отъ онѣзи презъ епохата на художествения разцвѣтъ въ Византия. Въ търновскитѣ мозаики ние не намираме червеникаво злато (вследствие на червена смалта), груби и едри кубчета, черенъ или шоколаденъ контуръ, нечисти, невизантийски цвѣтове, обилие на сивъ шиферъ, свѣтло-оливена карнация, сиви, сини, кафяви, червени, черни сѣнки и, най-последно, заменена съ контурна рисунка безъ преходи и смекчения моделировка. Съ една дума, у насъ липсватъ всички ония особености, които отличаватъ мозаикитѣ презъ XIV в. — въ Кахрие Джами,¹⁾ Деисусъ и Благовещение въ Ватопедъ, Хилендарската икона на Св. Богородица и пр.²⁾

¹⁾ O. Wulff, *Altchristliche und byzant. Kunst*, 591 сл.

²⁾ Н. П. Кондаковъ, *Памятники християнскаго изкуства*, 101, 104, 119.

Апсидната мозаика въ Серската митрополия, която представя Евхаристия и която произхожда отъ втората половина на XIII в.,¹⁾ стои сравнително по-близо до Трапезица съ своитъ зелени полутонове, розови и бѣли свѣтлини на лицето и лилавъ тонъ въ коситъ.²⁾ Още по-голѣма е приликата, която ни откриватъ мозаикитъ отъ XI и XII в., предимно тѣзи въ Никея,³⁾ Дафни⁴⁾ и Сицилия.⁵⁾ Сжщото жълтеникаво злато,⁶⁾ сжщитъ дълбоки и разнообразни, но хармонични тонове съ богати нюанси. Въ Дафни и Никея тонътъ на външния контуръ варира споредъ околната срѣда и се свързва съ моделировката на лицето. Рѣзкитъ контури на чертитъ сж червени, както и у насъ, самата моделировка е пластична, споредъ положението и направлението на мускула, и се извършва главно съ помощта на зеленикавитъ тонове въ меки преходи. Цвѣтътъ на лицето се добива отъ бѣли, слабожълтеникави и розови кубчета въ два тона. Но покрай тѣзи общи черти, срещатъ се и много прилики въ детайлното изпълнение на лицето, а всичко това е достатъчно да опредѣли мѣстото на Търновскитъ мозаики всредъ редицата отъ византийски паметници. Съ това и въпросътъ за произхода на църквичата № 5 може да се смѣта като решенъ въ смисълъ, че тя трѣбва да се отнесе къмъ началото на Търновското царство или, съ други думи, още къмъ времето на Асеновци.

Mosaïques de Trapésitza (Tirnov). — De la décoration en mosaïques à Tirnov de l'époque du second royaume bulgare ne subsistent que quelques fragments mutilés trouvés lors des fouilles de la petite église № 5 sur la Ttapésitza, faites en 1900. De ce qui nous est parvenu, fragments de têtes de saints, fragments de vêtements ornés, on ne peut reconstruire non seulement une figure entière, mais pas même une partie tant soit peu achevée de figure (cf. fig. 106). Néanmoins ce qui reste peut nous donner une idée du caractère, de la technique et du style de ces mosaïques.

Par la technique, les mosaïques de Trapésitza offrent une analogie avec les mosaïques byzantines des XIe, XIIe, et XIIIe siècles. Les cubes sont posés sur une couche de ciment double: la couche inférieure, épaisse de 3-4 cm., se compose de chaux et de marbre pilé et est liée par de la paille, la

¹⁾ Н. П. Кондаковъ, Македонія, 154.

²⁾ P. Perdrizet et L. Chesnay, La métropole de Serrès, Mon. Piot, X, 132.

³⁾ O. Wulff, Die Koimesiskirche in Nikäa, Strassburg 1903, 322 сл.

⁴⁾ G. Millet, Le monastère de Daphni, 165 сл.

⁵⁾ А. Павловскій, Живопись Палатинской капеллы въ Палермо.

⁶⁾ Срв. сжщо за Киевската Св. София Кондаковъ, Рускія древности, IV, 130, и иконитъ на Св. Георги и Димитри въ Ксенофъ, Кондаковъ, Паметники, 119.

couche supérieure, d'un épaisseur de 1 cm., est d'un ciment plus fin sans paille. Les mosaïstes ne se seraient pas servi d'esquisses colorées détaillées faites sur le ciment. Les taches de couleur qu'on trouve sous les cubes et dans les joints proviennent d'une rapide esquisse à deux tons, rouge-orange et gris foncé, qui servait, d'un côté, à renforcer les contours faits au fusain et, d'un autre, à ne pas laisser blancs les intervalles entre les cubes.

La grosseur des cubes varie entre 1—15 mm. Les matériaux employés sont des plus divers. Les tons et les demi-tons saturés, foncés sont fournis par le smalte (bleu, brun, pourpre lilas, rouge, noir et vert), pour les tons clairs servent le marbre, le grès, le calcaire, la craie, l'argile. Les plus répandus sont les cubes de couleur or à nuance jaune (pour fonds, nimbes, ornements sur les vêtements, etc.).

Se basant sur leur analogie avec les fresques de Trapésitza et de Boïana, on peut conclure que ces fragments proviennent de compositions qui occupaient les parties supérieures des murs; la comparaison avec les monuments de la mosaïque byzantine du XIe au XIVe s. leur désigne une place parmi les meilleurs monuments byzantines du XIe et XIIe siècles. D'après cela, les mosaïques de Tirnovo doivent être rapportées à la fin du XIIe ou au commencement du XIIIe siècle.

Kr. Miateff.

Сребърни монети отъ Асѣня II и Георги I Тертеръ

Отъ Н. А. Мушмовъ

При посещението си на Бѣлградъ, Загребъ, Виена и Будапеща съ цель да прегледамъ, какви бѣлгарски монети се съхраняватъ въ музеитѣ на тѣзи градове, посетихъ и нѣкои частни колекционери. Както въ музеитѣ, тѣй и у частнитѣ лица открихъ повечето варианти отъ известнитѣ на менъ бѣлгарски монети. Само въ колекцията на моя приятель Д-ръ К. Щокертъ въ Виена, между другитѣ бѣлгарски монети, видѣхъ и две непознати сребърни монети, отъ които едната отъ Асѣня II, а другата отъ Георги I Тертеръ. Следъ завръщането ми въ Бѣлгария открихъ и други подобни монети отъ тѣзи царе. Описанието имъ давамъ тукъ по редъ.

1. Монети отъ Асѣня II.

1. Лице: Светецъ съ осѣнка около главата, облѣченъ въ фелонъ, въ долния край разгърнатъ, правъ, на среща, въ лѣвата си ржка държи евангелие, а съ дѣсната подава знаме съ дълга върлина на царъ Асѣня, който е правъ, съ низка корона на главата, облѣченъ въ мантия, съ дѣсната си ржка поема знамето. Короната на царя е украсена съ висулки при ушитѣ. Въ полето въ лѣво изтритъ надписъ, въ дѣсно, отъ лѣво къмъ дѣсно, *ИСИ*. Наоколо зрънчестъ кржгъ.

Обр. 107.
Сребърна монета отъ
Асѣня II.

Опако: Христосъ съ осѣнка около главата, седналъ на широкъ тронъ, на който облегалото стига надъ кръста, дветѣ му ржце сж прибрани въ скута, навѣрно държи евангелие; горе при главата му знацитѣ *IG—XG*. И опакото е въ зрънчестъ кржгъ, частично запазенъ. Монетата е плоска, диам. 20 мм. Обр. 107.

2. Въ сбирката на Народния Музей открихъ другъ подобенъ екземпляръ, по-добре запазенъ. Той е както горния и на лицето, въ по-

лето въ лѣво и дѣсно има надписъ: $\text{A}(\text{c})\text{IN}$ (буквата A въ лѣво обърната). Опакоето е сжщото. Изображенията и на дветѣ страни сж въ зрѣнчестъ кржгъ. Монетата е плоска, диам. 20 мм., 1.65 гр. Обр. 108.

3. Сжщитѣ изображения, както при брой 1 и 2. Тукъ ясно личи, че царьтъ въ лѣвата си ржка държи свитѣкъ, а съ дѣсната пѣма знамето отъ светеца. Въ лѣво, отъ дѣсно къмъ лѣво, надписъ $\text{A}(\text{c})\text{IN}$; бук-

Обр. 108.

Сребърна монета отъ Асѣня II.

Обр. 109.

Сребърна монета отъ Асѣня II.

вата A е обърната и недовършена, или навѣрно тя е K въ негативна форма, и слабо запазена. Буквата c сжщо е обърната. Въ дѣсно, отъ лѣво къмъ дѣсно, надписъ: $\text{A}(\text{c})\text{IN}$. Буквата A обърната. Буквата c , която изглежда недовършена, само съ срѣдната чъртица, навѣрно е K слабо запазено. Монетата е плоска, продупчена, диам. 20 мм., 1.35 гр. Обр. 109. Тази монета е отъ последнитѣ придобивки на Народния Музей. За щастие надписътъ на лицето е добре запазенъ; тя решава въпроса и за другитѣ две монети, че тукъ е името на царя, $\text{A}(\text{c})\text{IN}$.

2. Монети отъ Георги I Тертеръ.

1. Лице: Сжщото изображение, както предишцето. Въ полето въ лѣво надписъ отъ лѣво къмъ дѣсно: $\text{G}(\text{e})\text{ORGI}$; въ дѣсно, сжщиятъ надписъ. Тукъ надписътъ е разбърканъ, нѣкои букви сж обърнати на опаки, а буквитѣ rg сж въ лигатура и затова навѣрно следъ тази лигатура има точка и следъ нея продължаватъ буквитѣ ie . Образитѣ сж въ зрѣнчестъ кржгъ.

Обр. 110. — Сребърна монета отъ Георги I Тертеръ.

Опако: Сжщото изображение, както при брой 107. Тронътъ на Христа е съ високо облегалo, което достига до шията му.

Зрѣнчестиятъ кржгъ е частично запазенъ. Монетата е плоска; диам. 20 мм. Отъ сбирката на г. Д-ръ К. Щокертъ въ Виена. Обр. 110.

2. Въ откупената за Нар. Музей колекция отъ В. Аврамовъ намерихъ една сребърна монета отъ Георги Тертеръ, подобна на по-горе

описания екземпляръ отъ г. Щокертъ. Разликата се състои въ това, че надписътъ и отъ дветъ страни е правиленъ: *Гѣоргии*, само втората буква *г* е наопаки и нѣма никаква лигатура. Върху монетата отъ музея царьтъ изглежда безъ корона и въ лѣвата си рѣка държи свитѣкъ, който при Щокертовата не личи. По всичко се вижда, че и тази монета е на Георги Тертеръ, само че отъ другъ печатъ.

Опакото е сѣщото. Монетата е плоска, продупчена на две мѣста, което доказва, че е служила за накитъ; диам. 20 мм., 1.80 гр., твърде добре запазена. Обр. 111.

Обр. 111. — Сребърна монета отъ Георги I Тертеръ.

Обр. 112. — Сребърна монета отъ Михаилъ Асѣня.

Интересно е да се забележи, че и дветъ монети на г. Щокертъ сѣ намерени по Адриатическия брѣгъ и притежателятъ имъ ги е откупилъ като бившъ морски капитанъ отъ Австрийската marina въ Спалато (Сплитъ). Намирането на български монети по Адриатическия брѣгъ може лесно да се обясни, като се знаятъ търговскитъ сношения на България съ Венеция и Рагуза презъ срѣднитъ вѣкове. Сега нека разгледаме по отдѣлно елементитъ на всѣка една отъ въпроснитъ монети.

Понеже буквата *с* върху Асѣновата монета отъ екземпляра на г. Щокертъ не е добре запазена, той приема, че тя е *s*, следователно, че надписътъ на монетата е латински, какъвто е и този на Михаилъ Асѣновитъ монети. Обаче, отъ екземпляритъ въ Народния Музей ясно личи, че тази буква е *с*, а не *s*, следователно надписътъ е български. Ако се приеме за вѣрно прочитането на надписа, както той е поставенъ върху монетата, разбърканъ и съ буквитъ въ позитивна и негативна форма, не може да има никакво съмнение, че тѣзи монети сѣ на Асѣня II, а не на сина му Михаила, който сѣщо е носилъ и името Асѣнь.

Това мое мнение се подкрепва и отъ обстоятелството, че Михаилъ Асѣновитъ монети, за които не може да става споръ, че сѣ вѣрно опредѣлени, сѣ съ латински надписи и между главитъ на образитъ отъвесно сѣ поставени буквитъ *IPR* (*IMPERATOR*) (обр. 112), които букви при

Асѣновитѣ монети липсватъ. Освенъ това въ надписа на последнитѣ монети е изключена всѣкаква възможность за прочитането на името МІХАНІ или МІНОІІ, както е въ Михайловитѣ монети. И друга една съществена разлика има въ изображенията на еднитѣ и другитѣ монети, макаръ и да сж отъ еднакъвъ типъ и стилъ. Тя се състои въ това, че върху Асѣновитѣ монети царската фигура е представена съ низка корона на главата, украсена съ висулки при ушитѣ, до като сжщата фигура върху Михайловитѣ монети е представена гологлава, безъ корона (обр. 112), по образца на венецианскитѣ монети. Тронътъ на Христа, на opakото на монетата, е съ високо облегалo, което стига до шията на Христа, както е и при венецианскитѣ монети и ония на Ирина съ Михаила, до като върху Асѣновитѣ монети облегалото на трона едва стига до надъ кръста на Христа. Следователно и по тѣзи мотиви въпроснитѣ монети не могатъ да се припишатъ на Михаилъ Асѣня. Монограмата отъ буквитѣ цр, която е характерна за българскитѣ царе и която се среща почти върху всички български медни монети отъ времето на Асѣня до Ив. Шишмана, липсва върху сребърнитѣ Асѣнови, тѣзи на Михаила и Г. Тертера. Върху българскитѣ сребърни монети тя се среща за пръвъ пѣтъ върху монетитѣ на Ирина съ Михаила и продължава до Ив. Шишмана.

Интересенъ е и надписътъ върху Асѣновитѣ монети. Както видѣхме по-горе, буквитѣ а и ѣ сж обърнати наопаки и недовършени, а другитѣ сж правилно поставени. И въ името *Ѳсѣнь* буквата а е обърнатa наопаки. По мое мнение това трѣбва да се обясни съ недоглеждането на печаторѣзача. За него главната работа е била да представи образитѣ върху монетния печатъ, а надписътъ е считалъ за маловажна работа и последствията отъ това сж разбърканитѣ букви и неправилни надписи. Небрежното написване на надписитѣ е било система въ България, както и въ много случаи и въ Сърбия. Затова виждаме, че голѣма частъ отъ българскитѣ и сръбскитѣ монети иматъ погрѣшни или разбъркани надписи. За българскитѣ монети ще приведа нѣколко примера. Така напр. върху монетитѣ на Михаилъ Асѣня е написано *МІНОІІ* вместо *МІХАНІ*; върху една монета отъ Нар. Музей отъ Константинъ Асѣня съ седнала фигура личи *Ѳснь*, вмѣсто *Ѳсѣнь*; върху други монети отъ сжщия царъ надписътъ е съвсемъ произволно поставенъ, съ разбъркани букви; върху меднитѣ монети отъ Светослава буквитѣ отъ надписа сж разбъркани и поставени въ позитивна и негативна форма; върху меднитѣ монети отъ сжщия царъ съ образъ на конникъ надписътъ, макаръ

и въ хоризонталенъ редъ, почва отъ доле нагоре, за използване на празното поле и съ произволни съкращения, като $\Theta\epsilon\omicron\rho$ вместо $\Theta\epsilon\omicron\delta\alpha\rho\eta$; надписътъ върху монетитъ на сжщия царъ съ сина му Георги Тертеръ II сжщо е погрѣшенъ и безъ всѣкакъвъ редъ въ буквитъ (написано е $\Gamma\epsilon\omega\gamma\rho\iota$ вместо $\Gamma\epsilon\omega\rho\gamma\iota$); буквитъ отъ надписа на меднитъ монети отъ Михаилъ Шишмана сж невъзможни и груби до неузнаваемостъ; надписътъ върху монетитъ отъ сжщия царъ съ сина му Ивана е разбърканъ и навсѣкжде личи $\mathcal{M}\mu\alpha\iota\lambda$, вмѣсто $\mathcal{M}\mu\eta\alpha\iota\lambda$. Сжщото е и съ монограмитъ и буквитъ върху монетитъ на Ив. Шишмана.

Отъ горнитъ цитати следва, че погрѣшността и разбърканитъ букви въ надписа върху Асѣновитъ монети нѣма нѣщо особено. Формата на буквитъ върху тия монети е произволна и безъ аналогии. Напр. буквата ϵ въ думата $\mathcal{A}\varsigma\epsilon\eta\eta$ при Щокертовата монета е заета отъ гръцкото Σ , а буквата λ е еднаква съ сжщата буква върху монетитъ на сръбския кралъ Стефанъ Владиславъ I (1234—1241 г.),¹⁾ съвременникъ на Асѣня II (1218—1241 г.).

Трѣбва да забележа, че грѣшки въ надписитъ на монетитъ сж ставали и въ най-добритъ епохи на монетното изкуство. Забравяни сж символи, пропускани сж букви или измѣствани една вмѣсто друга, и обръщани наопаки, както е случаятъ при Асѣновитъ монети. Сжщо и въ гръцко и римско време печаторѣзачитъ сж се обърквали и представяли цѣли надписи или отдѣлни букви въ негативна форма. Много грѣшки въ надписитъ се срещатъ особено върху монетитъ, сѣчени въ гръцкитъ градове въ римско време отъ римскитъ печаторѣзачи, които, като не знаели гръцки езикъ, често пжти вмѣсто гръцки букви, или заедно съ гръцкитъ букви, примесвали и латински.²⁾ Примѣри съ такива грѣшки могатъ да се наведатъ много. Това ме навежда на мисълта, че печатитъ на българскитъ монети съ погрѣшни надписи и дето се срещатъ смесени български и гръцки букви, както е случаятъ съ Асѣновитъ монети, дето, както видѣхме, вмѣсто буквата ϵ или $\mathfrak{z}$ е употребена гръцката Σ , трѣбва да сж правени отъ гърци или въобще чужденци. И обстоятелството, че въ думата $\mathcal{A}\varsigma\epsilon\eta\eta$ е употребена буквата Σ вмѣсто ϵ или $\mathfrak{z}$, доказва, че печаторѣзачътъ е билъ чужденецъ, който не е билъ запознатъ съ българския правописъ. Допустимо е предположението, че за Асѣновото време между печаторѣзачитъ е имало и чужденци.

¹⁾ Ljubić, Opis Jugoslavenckih novaca 1875, стр. 37 и табл. III 14.

²⁾ Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines t. I стр. 921 сл.

Това мое мнение се отнася само за сребърнитѣ монети и то до Светослава, защото, както Асѣновитѣ, тъй и ония на Ирина съ Михаила, на Михаила самъ и на Георги Тертера иматъ чисто западенъ стилъ, докато Светославовитѣ и на другитѣ по-сетнешни царе иматъ характеренъ български стилъ.

За меднитѣ монети отъ сжщата епоха съ голѣма сигурностъ може да се твърди, че тѣ сж сѣчени само отъ български майстори. Това личи отъ начина на работата и стилътъ. Ако се установи, че първитѣ български монети сж Асѣновитѣ, въ такъвъ случай още съ по-голѣмо основание може да се поддържа изказаното по-горе мнение; при това, като се има предвидъ и обстоятелството, че българскитѣ сребърни монети сж имали курсъ въ Византия, както и въ Венеция и Рагуза и затова тѣ сж приготвени по западенъ и отчасти византийски образецъ и стилъ.

Монетитѣ на Георги Тертера за сега сж единствени известни екземпляри отъ този царъ и за голѣмо щастие тѣ сж твърде добре запазени. Върху монетата на Щокертъ надписътъ само въ лѣво е правиленъ и пълненъ Γεωργι, а онзи въ дѣсно, който се състои отъ сжщото име, е приспособенъ споредъ останалото празно мѣсто върху печата и небрежно е изработенъ. Това се вижда на пръвъ погледъ отъ буквата г, която е представена съвсемъ произволно, въ форма на буква т и долния край продълженъ на доле, за да заеме празното поле; буквитѣ ѣωργ сж обърнати наопаки, а само и сж правилни, въ позитивна форма. Значи и тукъ буквитѣ сж безсмислено разбъркани, а ρ и г сж въ лигатура и следъ последната следва точка. Обаче, монетата отъ музея е съ правиленъ надписъ и изглежда, че печатътъ е правенъ отъ по-опитенъ майсторъ. За небрежното отнасяне отъ страна на майстора — печаторѣзачъ къмъ надписа служи и обстоятелството, че върху монетитѣ и отъ дветѣ страни на образитѣ е поставенъ сжщия надписъ съ името на царя Γεωργι. Не може да се предполага, че името отъ страната на светеца означава Св. Георги, защото, преди всичко, въ надписа липсва титлата Св., която всѣкога придружава името на светеца и защото Св. Георги обикновено се представя като конникъ. Навѣрно, както върху Асѣновитѣ монети, тъй и върху тия на Г. Тертера светецътъ представя Св. Димитъръ, който е билъ патронъ на Асѣня II, и както това се вижда върху меднитѣ монети отъ този царъ. Характерното върху тази монета е и това, че и тука царската фигура е представена съ низка корона на главата, а не гологлава, както е случая съ М. Асѣновитѣ и венецианскитѣ монети.

Че тази монета е на Георги Тертера I се вижда и отъ обстоятелството, (освенъ името *Гѣургѣ*), че отъ този царъ сж известни вече медни монети съ изображение на двуглавъ орелъ¹⁾ и че другъ български царъ или венециански владетель, отъ срѣднитѣ вѣкове, нѣма съ сжщото име. Монетитѣ на срѣбския краль Георги Бранковичъ (1427—1456 г.)²⁾ иматъ надписъ *Гюьг* или *Гюрьгъ* и титла *Деспотъ* или *Господинъ*; монетитѣ на Георги II Страцимировичъ (1385—1404 г.) сж или съ латински надписъ, или сж отъ съвсемъ другъ типъ и надписъ *Гюрьгъ*, *Гърьгъ* и пр.³⁾ Следователно нашитѣ монети не могатъ по никакъвъ начинъ да се припишатъ на тѣзи владетели.

Сжщо не може да се допусне, че тази монета е на Георги Тертеръ II, синъ на Светослава, понеже, както е известно, той е царувалъ само една година (1322—1323 г.), та едва ли ще е ималъ време да сѣче монети. Освенъ това, съ класирането на тѣзи монети къмъ Асѣня II и Георги I Тертеръ се попълва една празнота въ българската нумизматика. До сега бѣха известни сребърни и медни монети отъ всички български царе отъ Светослава до Ив. Шишмана, а медни отъ Асѣня II до Ив. Шишмана.

Наистина, чудно бѣше, какъ е възможно синътъ на Асѣня II, Михаилъ (единъ слабъ и немощенъ царъ), който е царувалъ единадесетъ години, да е сѣкълъ сребърни монети, а великиятъ Асѣнь, който е царувалъ цѣли 23 години и на когото царството се е простирало отъ Охридското езеро до Дунава и Адриатика, да е нѣмалъ собствени монети. Сега се доказва, че и Асѣнь II е сѣкълъ действително монети. Навѣрно много Асѣнови сребърни монети сж минавали презъ ржцетѣ на мнозина, които боравятъ съ нумизматика, но поради особения редъ и погрѣшность на надписа, никой до сега не се е сетилъ за вѣрното прочитане на надписа и монетитѣ сж минавали за неопредѣлени, както е случаятъ и съ музейниятъ екземпляръ. Сжщото може да се каже и за монетитѣ на Тертера. Увѣренъ съмъ, че въ скоро време, като се прегледатъ и проучатъ въпроснитѣ тукъ монети на тѣзи царе, ще се откриятъ и други подобни екземпляри.

Съ предметнитѣ тукъ монети се попълва серията и на сребърнитѣ монети отъ Асѣня II до Ив. Шишмана, съ изключение на сребърни мо-

¹⁾ Гл. моята статия „Нови бжлгарски монети с двуглав орел“ въ Изв. на Бжлг. Арх. Инст. I стр. 61 сл.

²⁾ Ljubić, цит. сжч. стр. 174—179.

³⁾ Ljubić, цит. сжч. стр. 184.

нети отъ Константинъ Асѣня, каквито до днесъ не сж открити. Ако се сжди отъ досегашнитѣ резултати за сребърнитѣ монети на българскитѣ царе, не може да се допусне предположението, че Константинъ не е сѣкълъ такива монети, когато той е сѣкълъ медни. Напротивъ, както всички други български царе отъ Асѣня II до Ив. Шишмана, тѣй и Константинъ навѣрно е сѣкълъ и сребърни монети, но тѣ още не сж открити, както не бѣха открити до сега Асѣновитѣ и Тертеровитѣ, а не до отдавна и меднитѣ Константинови монети.

Monnaies d'argent d'Assen II (1218—1241) et de Georges Terter (1279—1292). Jusqu'à ces derniers temps, du roi Assen II n'étaient connues que des monnaies en cuivre. J'ai publié dans le dernier Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare (I 1921—1922, p. 61—67) les premières pièces connues, en cuivre aussi, du roi Georges Terter.

A Vienne en 1922, j'ai eu l'occasion de voir dans la collection de mon ami M. le Dr C. Stockert une pièce en argent d'Assen II et une autre de Georges Terter. A mon retour à Sofia j'ai été heureux de trouver dans le cabinet des médailles du Musée National une seconde pièce d'Assen II, identique à celle de M. Stockert, mais mieux conservée et une aussi de Georges Terter. Sur l'exemplaire d'Assen II du Musée de Sofia ainsi que sur celui de M. Stockert sur le champ du droit, du côté gauche, la légende n'est pas lisible. Dans le champ du côté droit on lit *Асѣн* en caractères slaves (fig. 107). La lettre *а* est renversée, et la lettre *ѣ* ressemble à la lettre grecque *Σ*. La légende sur l'exemplaire de Vienne n'étant pas bien conservée, il y avait lieu à supposer que la lettre *с* dans le nom *Асѣн* est une *s*, par conséquent la légende pourrait être écrite en latin, comme elle l'est sur les monnaies du fils d'Assen, Michel Assen (fig. 112). Cependant un second exemplaire acquis dernièrement par le Musée de Sofia avec la légende bien lisible ne donne lieu à aucun doute sur la forme slave *Асѣнъ* ou *Асѣнь* (fig. 109).

Les pièces de Georges Terter sont du même type que celles d'Assen II. La légende *Γεωργι* sur le droit est répétée dans le champ à droite et à gauche. Quelques lettres sur la pièce de M. Stockert sont renversées et d'autres en ligature (fig. 110). La légende en caractères slaves est une preuve que les monnaies ne sont pas vénitiennes malgré leur style. Parmi les souverains bulgares seul le roi Georges Terter porte le nom de Georges,

sauf Georges II qui n'a régné qu'un an (1322—1323) est dont on ne connaît pas de monnaies jusqu'à présent. Parmi les souverains serbes Georges Brancovitch (1427—1457) et Georges Stratzimirovitch (1385—1404) portent ce nom; cependant sur leurs monnaies figurent les légendes Господинъ ou Деспотъ, Гюьг ou Гюрьгъ. En outre la plupart des monnaies de G. Stratzimirovitch portent des légendes en caractères latins.

Par la découverte de ces pièces, la numismatique bulgare complète sa série de monnaies en argent et en cuivre de tous les rois bulgares, depuis Assen II jusqu'à Ivan Chichman, à l'exception de pièces en argent de Constantin Assen (1257—1277), qui ne sont pas encore connues.

N. A. Mouchmoff.

Сжщность и развитие на българската църковна архитектура

Отъ Андрей Протичъ

България, отъ създаването ѝ като самостоятелна държава на Балканския полуостровъ презъ 679 год. до днесъ, не можа да даде едно непрекъснато развитие на своето строително изкуство. Безспирни войни съ съседитѣ ѝ, вътрешни междуособия, чужди нашествия и столѣтия на робства (подъ Византия отъ 1018—1187 год. и подъ турцитѣ отъ 1393—1879 год.) бѣха свързани съ разрушения и запрещения да се строятъ архитектурни монументални паметници, съ упадъкъ и денационализиране на чувството за оформяване на пространството.

Всѣки завоевателъ, преходенъ или вѣковенъ, унищожаваше до основитѣ репрезентативнитѣ свѣтски постройки, а пакъ нехристиянскитѣ нашествия и завоеватели — на първо мѣсто турцитѣ — и църквитѣ. Ето защо отъ епохата на първото българско царство (679—1018 год.) не сж известни и проучени никакви свѣтски постройки освенъ разкрититѣ чрезъ разкопки основи въ първата българска столица Плиска. Основитѣ отъ дворцитѣ на царскитѣ династии Асѣновци, Тертеровци и Шишмановци отъ второто българско царство въ Търново (1187—1393 год.) още не сж разкрити. Отъ замѣцитѣ на българскитѣ боляри едва сж уцѣлѣли нѣколко руини съ нѣколкоетажни кули. Изцѣло запазена е кулата на Хреля отъ 1335 год. въ Рилския манастиръ. Единственитѣ запазили се три градски болярски кжщи въ Търново рухнаха изцѣло презъ землетръса отъ 1913 год. Отъ църковната архитектура на първото българско царство сж останали неразрушени много малко паметници и то предимно въ Македония (църквитѣ на царъ Самуила Св. Германъ отъ 993 год. при Преспанското езеро, Св. София и Св. Св. царъ Константинъ и царица Елена въ Охрида отъ началото на XI в.; отъ сжщото столѣтие църквата Св. Иванъ на морето и старата митрополия въ Месемврия, а отъ византийското робство — църквата-гробница отъ XI в. въ Бачковския манастиръ). Каквито значителни опустошения и да сж направили турцитѣ при завоеването на България и презъ своето извънредно дълго, почти петвѣковно владичество надъ Българитѣ, все пакъ

отъ второто българско царство сж останали запазени доста значителенъ брой църкви; уцелѣли сж до наши дни и много руини, а чрезъ разкопки сж разкрити и много църковни основи. Отъ епохата на турското робство сж запазени, освенъ много църкви, и извънредно много свѣтски постройки. И то въпреки новитѣ вѣния на строителното изкуство, което следъ освобождението, при планиране на градоветѣ, унищожи много старинни сгради, особено въ голѣмитѣ центрове.

Презъ дветѣ епохи на робството нито византийцитѣ, нито турцитѣ допускаха да се строятъ репрезентативни монументални свѣтски постройки. А турцитѣ бѣха запретили въздигането и на самостоятелни, немонастирски църковни постройки презъ първитѣ две столѣтия на робството на българския народъ.

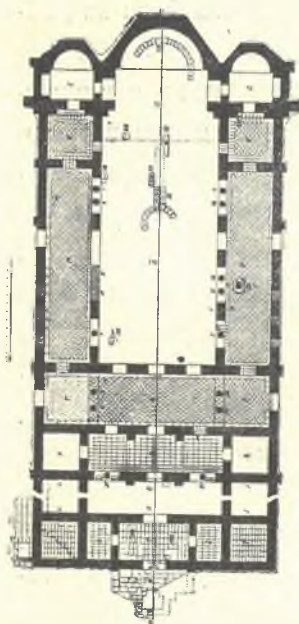
Всѣко едно робство понижава строителната инициатива и националната творческа мощъ на завоеванитѣ. Но докато въ Македония поробениятъ отъ византийцитѣ народъ запази столѣтия наредъ своята самостоятелна българска архиепископия въ Охрида и продължава да строи църкви до падането на цѣлия Балкански полуостровъ подъ турцитѣ; докато васални на турцитѣ български владетели продължаваха да строятъ предимно църкви и въ началото на турското владичество, съ време националното творчество пресъхна. Особено когато народътъ изгуби националното си самосъзнание и се чувствувахе само християнинъ, но не и българинъ, съ свое историческо минало и свои художествени традиции.

Въпреки тия робски периоди подъ византийци и турци, връзкитѣ между църковната архитектура на първото българско царство съ второто, и на това последното съ турското робство не бѣха унищожени. Типътъ на църковната архитектура на всѣка по-късна епоха бѣше проявенъ въ предшествувалата я епоха. Така, църквичата въ Патлейна (при Преславъ), построена къмъ самия край на IX вѣкъ отъ царъ Симеона, царъ Самуиловитѣ църкви Св. Германъ и Св. Св. Константинъ и Елена и Месемврийската църква Св. Иванъ на морето и старата митрополия отъ първото българско царство и църквата гробница отъ византийското робство въ Бачковския манастиръ сж предшественици на типа църковна постройка отъ второто българско царство; църквитѣ въ с. Велюса, въ манастира Св. Наумъ на Охридското езеро и въ Погановския манастиръ отъ второто българско царство сж предшественици на типа постройка отъ турското робство. А това показва, че никое отъ робствата не прекъсна, а само преустанови временно развитието на българската

църковна архитектура, не уби у българина до такава степен неговото чувство за традиционната форма на църковната постройка, че той да почне презъ настъпващия новъ свободенъ животъ или при съвземането си презъ робскитъ години съ църковни постройки, които нѣматъ нищо общо съ предшестващия робството свободенъ творчески животъ.

I.

Въпреки допирнитъ линии на църковнитъ постройки въ България отъ две съседни епохи на нейния политически животъ, всѣка една отъ

Обр. 113. — Базиликата въ Абова (IX в.).

тия три епохи — първото българско царство съ последвалото го византийско робство (679 — 1018—1187 год.), второто българско царство (1187—1393 год.) и турското робство (1393—1879 год.) — се характеризира съ различенъ типъ постройка. Презъ първото царство владѣе голѣмата дълга базилика; презъ второто — малката полубазиликална куполна или безкуполна църква; презъ турското робство — сравнително голѣмата манастирска църква съ странични апсиди (отъ северъ и югъ)

Тия три типа постройка се развиваха подъ три различни влияния. Дългата базилика подъ влиянието на предноазиятската архитектура; полубазиликалната куполна или безкуполна църква — подъ влиянието вече и на цариградската и солунска архитектура, а не само на предноазиятската (арменска) централна постройка; църквата

съ апсиди отъ северъ и югъ — подъ влиянието на църквитъ на голѣмитъ атонски манастири, създадени презъ XI в. сжщо подъ влиянието на арменската архитектура

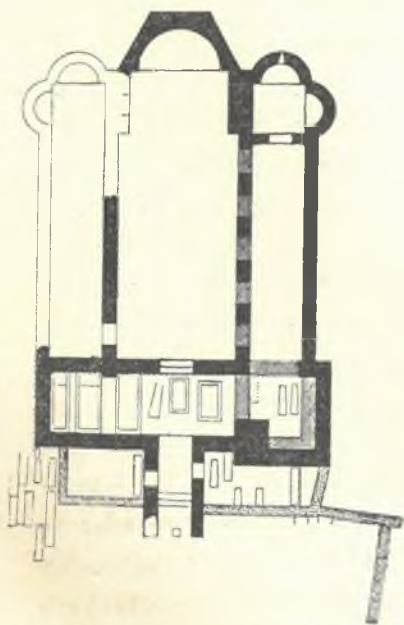
Българската базилика отъ IX до XII в. е запазена въ твърде малко паметници (и то повечето като руини или разкрити чрезъ разкопки основи): голѣмата базилика отъ IX в. въ Плиска, първата столица на българитъ (обр. 113); старата митрополия (обр. 114) и морската базилика (обр. 115) въ Месемврия, и дветъ църкви отъ IX в.; Св. Ахилъ отъ X в. на островъ Преспа (обр. 116), Св. София отъ началото на XI в. въ Охрида и църквата Св. София (обр. 117) отъ времето на кръстонос-

нитѣ походи презъ XII в. Всѣка отъ тия църкви е тѣй разнообразна, че тѣ всички биха могли да бждатъ обхванати само отъ единъ идеаленъ общъ типъ базилика, отъ който единичната прави известни отклонения. Въ такъвъ случай идеалната форма на българската църковна постройка отъ IX—XII в. би била: голѣма, извънредно импозантна базилика съ значителни измѣрения, отъ които доминиращето е дължината; съ три кораба и нартексъ (и атриумъ при базиликата въ Плиска); двуетажни тежки, върху кжси стълбове аркади,

Обр. 114. — Старата митрополия въ Месемврия (IX в.).

които разграничаватъ корабитѣ единъ отъ другъ (освенъ базиликата въ Плиска, дето това разграничение е постигнато чрезъ стълбове и колони); три апсиди (освенъ старата митрополия въ Месемврия и Св. София въ Со-

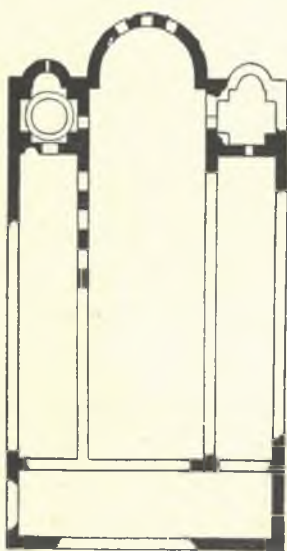

Обр. 115. — Морската базилика въ Месемврия (X в.).

фия), отъвнъ жглести (освенъ Св. Ахилъ на островъ Преспа); квадратни или правоъгълни пространства предъ апсидитѣ, респективно апсидата (освенъ старата митрополия въ Месемврия и Св. София въ Охрида); цилиндрически сводове (освенъ Св. София въ София, която е съ кръстати сводове, старата митрополия въ Месемврия и Св. Ахилъ въ Преспа); никакъвъ напреченъ корабъ (освенъ Св. София въ София); никакво кубе (освенъ Св. София, отчасти Св. Ахилъ въ Преспа и морската базилика въ Месемврия), седловидни стрѣхи надъ главния корабъ и нартекса и полегати надъ страничитѣ кораби (освенъ Св. София въ Охрида, при която централниятъ корабъ и страничитѣ кораби сж подъ единъ общъ седловиденъ

покривъ); никаква вътрешна скулптурна декорация, само мраморни иконостаси и тронове (освенъ базиликата въ Плиска, която завършва колонитѣ си съ римски капители, докарани отъ Nicopolis ad Istrum — Никюпъ до Търново).

Предпочитането, дадено презъ първия периодъ на българското строителство на голѣмата дълга базилика, се обяснява не толкова съ строенитѣ изъ българскитѣ земи голѣми, трикорабни (въ Хисаря, пловдивско, София, Плевенъ, Варна и пр.) и едноапсидни (Пирдопско, Варненско) базилики още отъ старохристиянско

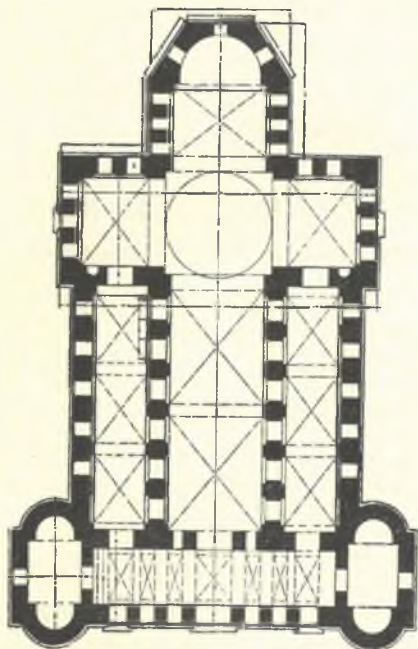
Обр. 116. — Самуиловата църква въ Преспа (X в.).

време до покръстването на българитѣ (866 г.). Даже не и само съ обстоятелството, че и черноморскитѣ и бѣломорскитѣ брѣгове на България и разпрѣснатитѣ изъ нея малоазиятски (арменски и сирийски) пленници и заселници улесняваха въ голѣма степенъ разпространението на предноазиятската църковна архитектура. Готовността да се възприеме и разшири това предноазиятско влияние отъ страна на българитѣ лежи въ обстоятелството, че тѣ, макаръ получили покръстването си отъ Цариградъ, съ който стоеха въ най-близки официални и интимни връзки, не възприеха лесно, а едва следъ столѣтия, главно къмъ края на своето първо царство и презъ своето робство подъ Византия, влиянието на европейскитѣ владения на византийската империя.

До тогава българитѣ чувствуваха и съзнаваха не своето славянизирание, а своя турански произходъ. Това източно самочувство и това самосъзнание отвори широко вратитѣ на България за предноазиятско влияние, което изключи влиянието на цариградската централна куполна църква. А на българитѣ централната куполна постройка бѣше тогава тъй чужда, че даже построената презъ IX в. подъ арменско влияние Червена църква (близо до Перушица) остана сама за себе си, откъсната, макаръ да бѣ извънредно значителенъ примеръ за разпространението на арменската архитектура въ Европа. Това предноазиятско влияние се проявяваше най-вече по черноморското крайбрѣжие, въ Месемврия. Ето нѣколко примера. Старата митрополия е продуктъ на влияние отъ страна на базиликата отъ IX в. въ Аладжа Яйла (Мала Азия); отъ Месемврия сж минали влияния въ вътрешността на Бъл-

гария и морската базилика е повлияла върху Самуиловата голъма църква въ Преспа. Непосредствени малоазиятски влияния има и въ вжтрешността на България: Охридската Св. София е подъ влиянието на Никеиската Св. София.

Освенъ отъ старохристиянската базилика въ България, всъка отъ българскитъ базилики заема отъ предноазиятската църковна постройка както планове, въ които се въплотява строителната идея, така и отдълни форми, преди всичко разграничение на корабитъ чрезъ дву-

Обр. 117. — Св. София въ София (XII в.).

Обр. 118. — Църквата въ Патлейна (IX в.).

етажни аркади върху низки стълбове; цилиндрично засводяване на корабитъ; квадратни или правоъгълни пространства предъ страничните апсиди; групиране стълбоветъ два срещу два, въ изолирани квадрати, като да сж предназначени да носятъ кубе; многоетажност на фасадитъ; слѣпъ централенъ корабъ, слѣпи прозорци, слѣпи арки; двуетажни малки апсиди, достигащи височината на централния корабъ и пр.

Колкото разнообразно и многостранчиво и да се прояви предноазиятското влияние върху всъка отдълна българска базилика отъ IX—XII в. въ отношение на основния ѝ планъ и надстройката, въ разчленението и изрѣзването на маситъ, въ начина на покриване, освѣтление и декориране, само ония заимствувани признаци трѣбва тука да бждатъ изтъкнати,

които обуславят развитието не само на българската, но изобщо на църковната архитектура. Такива признаци сж: квадратнитъ и право-жгжли пространства между апсидитъ и корабитъ; разграничението на църквата въ три кораба чрезъ двуетажни, тежки, върху низки стълбове аркади; цилиндрическо засводяване на корабитъ; кубета надъ пространствата предъ малкитъ апсиди и многоетажностъ на фасадата.

Обаче значението на българската базилика за развитието изобщо на църковната архитектура не се ограничава само въ обстоятелството, че България, въ отношение на църковната постройка, стана една отъ най-важнитъ посредници отъ Изтокъ (предимно предна Азия) къмъ Западъ. България по своето географическо положение бѣше и една арена, дето се сблъскаха източната и западната култура и създадоха въ

Обр. 119. — Църквата Св. Германъ при Преспа (края на X в.).

отношение на църковната архитектура една единствена въ своя родъ църква, продуктъ на предноазиятски и романски архитектурни влияния (последнитъ — презъ времето на кръстоснитъ походи).

Споменатитъ по-горе признаци, заимствувани отъ предноазиятската архитектура, подготвиха условия за възприемане въ България най-сжщественитъ признаци на романската архитектура: свързаната система, на която ядката по отношение на основния планъ е квадратътъ, образуванъ отъ пресичането на главния съ напречния корабъ, и по отношение на засводяването — кръстатия сводъ, съответствуващъ на тоя квадратъ и дългъ колкото два кръстати свода въ напречнитъ кораби. Отъ стълкновението въ България на предноазиятската съ романската архитектура се създава въ София презъ XII в. църквата Св. София (обр. 117). Въ нея квадратътъ, образуванъ отъ пресичането на главния съ напречния корабъ, се помѣства единъ пжтъ къмъ апсидата, по единъ пжтъ на северъ и югъ въ напречния корабъ, три пжти на западъ въ главния корабъ и единъ пжтъ въ преддверието. Отъ романския стилъ е заетъ и кръстатиятъ сводъ, който обаче въ софийската църква Св. София не е прокаранъ тѣй чисто, както въ романската архитектура. Надъ квадрата, образуванъ отъ пресичането на напречния съ главния корабъ, имаме въ софийската Св. София низко източно кубе върху пандантивъ; единичнитъ квадрати на

изтокъ къмъ апсидата и на северъ и югъ въ напречния корабъ сж за-
сводени, както въ романскитѣ църкви, съ единични кръстати сводове;
обаче, вмѣсто да имаме въ главния корабъ, на западъ отъ кубето, три
кръстати свода, имаме само два, и за това въ всѣки напреченъ ко-
рабъ имаме, вмѣсто по шесть кръстати сводчета, само по три (обр. 117).

II.

Каквото разпространение и да доби предноазиятското влияние по
отношение на българската църковна архитектура отъ IX—XII в., пара-
лелно съ него се разпространяваше и влиянието на византийската кул-
тура съ своитѣ центрове Цари-
градъ и Солунъ. Отъ X в. на-
татъкъ това влияние се застѣпи
извънредно много между сла-
вянизируващитѣ се българи и
даде своитѣ значителни ре-
зултати и по отношение на
църковната постройка. Съгра-
дената къмъ самия край на
IX в. отъ царь Симеонъ църк-
вица въ Патлейна (обр. 118)
до Преславъ, църквицата Св.
Германъ (обр. 119) при Пре-
спанското езеро, съградена
презъ 993 год. отъ царь Са-
муила, църквата Св. Иванъ (обр. 121) и новата митрополия (обр. 125)
въ Месемврия — и дветѣ отъ XI в., — църквата Св.Св. Констан-
тинъ и Елсна въ Охрида (обр. 126) отъ XI в. и църквицата гробница
(обр. 120), съградена презъ XI в. отъ грузинския князь и византийски
военачалникъ Григори Пакуриянъ въ Бачковския манастиръ (до Ста-
нимака) сж първитѣ представители на полубазиликалната — куполна
или безкуполна — църква въ България. Тая постройка едва презъ вто-
рото българско царство (XII—XIV в.) завладѣва цѣлата българска цър-
ковна архитектура. Тази църковна сграда има съвършено другъ, на-
пълно противоположенъ характеръ, отколкото голѣмата, мощна и им-
позантна българска базилика отъ IX—XII в. съ доминиращето измѣ-
рение въ дължина, съ тритѣ рѣзко разграничени единъ отъ другъ ко-

Обр. 120. — Църквата-гробница
въ Бачковския манастиръ (1084 г.).

раби и съ тежкитѣ, остро изрѣзани маси (околнитѣ стени и покриви, вътрешнитѣ двуетажни аркади и цилиндрични или кръстати сводове).

Не внушително, а интимно впечатление прави полубазиликалната църква съ своитѣ скромни, малки измѣрения. И не дължината е доминиращето измѣрение, а височината, усилена особено чрезъ кубе върху барабанъ и високичка основа, отъ която излизатъ еднакво голѣмитѣ рамене на гръцкия кръстъ, маркирани на четиритѣ или пъкъ само на две околни стени на църквата чрезъ фронтони (обр. 121 и 122). Двуетажнитѣ аркади върху низки стълбове и дебелиятѣ колони при дългата и тежка базилика отъ IX—XII в. сж напълно отстранени въ еднокорабнитѣ

Обр. 121. — Църквата Св. Иванъ въ Месемврия (XI в.).

безкуполни или куполни църкви или сж докарани до минимумъ: обикновено четири колони или стълбове въ трикорабнитѣ куполни или безкуполни църкви (обр. 124). Въ последния случай — когато полубазиликалната църква е трикорабна — нейната сжщинска църква прави впечатление не на разграничено въ три кораба пространство, а на

едно единно, цѣлостно квадратно помѣщение: тъй незначително разграничение въ 3 кораба предизвикватъ лекитѣ четири високички колони или стълбове и тъй тѣсни сж страничнитѣ кораби, съответстващи на тѣснитѣ и дългички странични апсиди. Разкжването и разчленението на маситѣ е прокарано въ полубазиликалната църква не само въ отношение на подпорки, но и въ отношение на сводове, покриви и външни стени. Разкжването на засводяването е предизвикано преди всичко отъ кубето. То е, което разкжва по на две части цилиндричнитѣ сводове и надъ централния и напречния кораби. Нартексътъ е покритъ съ цилиндриченъ сводъ, паралеленъ на свода на напречния корабъ. Останалитѣ части — надъ страничнитѣ кораби — съ цилиндрични сводове, паралелни на този надъ главния корабъ и разкжсани на две части отъ перпендикулярния къмъ тѣхъ сводъ надъ напречния корабъ.

Една отъ най-разчлененитѣ маси е покривътъ на полубазиликалната куполна постройка. Равнораменниятъ гръцки кръстъ, въ чиято срѣда се издига барабанното кубе, е съ седловидни стрѣхи и въ своитѣ четири крайща съ фронтони (обр. 121 и 122). Частитѣ надъ малкитѣ кораби сж съ наведенъ покривъ, нартексътъ е съ седловиденъ покривъ, кулата — съ четиристененъ покривъ, а кубето (респективно кубетата) — съ многостененъ покривъ.

Околнитѣ стени сж разчленени чрезъ прозорци, ниши и слѣпи арки, които много често сж нѣколкоетажни. Къмъ разчленението на маситѣ допринася много и външната украса на стени-

нитѣ, която, било като смѣна на редове тухли съ редове камъни, било като инкрустирани разноформени глинени, разноцвѣтно гледжосани тръбички въ джговидни или прави линии, и други геометрични форми и скулптурни каменни украси, придава на църквата изгледъ въ голѣмъ размеръ мозаиковиденъ (обр. 123).

Обр. 123. — Църквата Св. Димитъръ въ Търново (XII в.).

църкви-гробници. (На това обстоятелство се дължи извънредно малкия обемъ на нѣкои отъ църквитѣ).

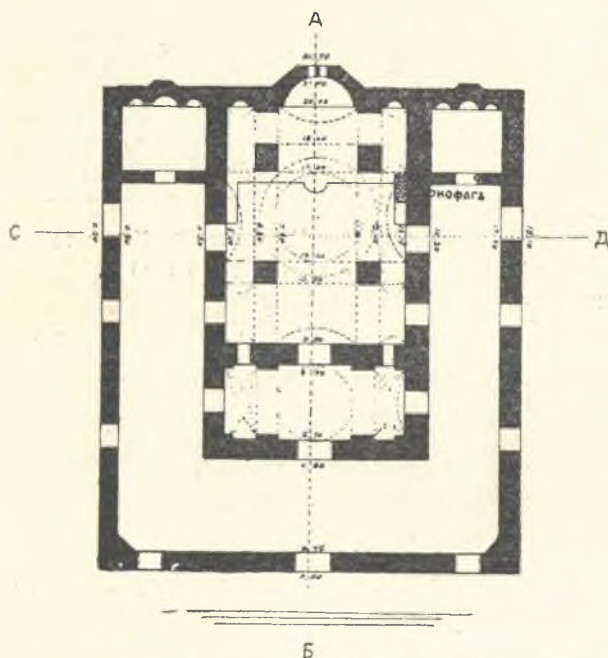
По своето вътрешно разпредѣление тия църкви сж едно или три-корабни постройки съ или безъ кубе. Безкуполнитѣ сж малки, базили-

Обр. 122. — Църквата Св. Климентъ въ Охрида (1295 год.).

И тази църковна постройка, която се разви въ България предимно следъ бавния, но безспиренъ упадъкъ на византийската империя и нейното разпокжсване, особено следъ завземането на Цариградъ презъ 1204 год отъ кръстоносцитѣ, притежава едно извънредно голѣмо разнообразие. То се дължи въ значителна степенъ и на личния вкусъ на царя и боляритѣ. Толкова повече, че тия църкви много често не сж били обществени молитвени домове, а частни на царя или на нѣкой боляринъ, даже

кални, безъ напреченъ корабъ. Еднокорабнитъ, често безъ преддверие (църквитъ на Трапезица), сж покрити съ седловидни стрехи; трикорабнитъ иматъ своя централенъ корабъ високо издигнатъ надъ страничните кораби; той е снабденъ съ фронтони отъ изтокъ и западъ (новата митрополия въ Месемврия, обр. 125). Еднокорабнитъ безкуполни полубазиликални църквици сж понѣкога съ кжсъ напреченъ корабъ и фронтони на северъ и югъ (обр. 126). Еднокорабнитъ куполни църкви поддържатъ своето кубе само чрезъ четири арки (обр. 127) и

Обр. 124. — Планъ на църквата Св. Климентъ въ Охрида (1295 год.).

често сж безъ преддверие и предапсидно пространство и даватъ идеална форма на равнорамененъ гръцки кръстъ съ свършено кжси рамене. Къмъ тия църкви спадатъ и такива, които поради голѣмото си предапсидно пространство и преддверието си получаватъ форма на дълга въ форма на латински кръстъ базилика съ кубе (обр. 117). Най-разпространениятъ и най-разнообразниятъ типъ църкви сж трикорабни, съ напреченъ корабъ, съ кубе надъ квадрата, полученъ отъ

пресичането на еднакво дългитъ централенъ и напреченъ кораби и маркиранъ отъ 4 колони или стълбове. Често тая църковна постройка има форма на кубъ съ високо цилиндрично кубе (обр. 128), а разпространени сж и подобни църковни постройки съ нѣколко кубета или само едно кубе и кула (обр. 129).

Къмъ една отъ най-характернитъ, макаръ чисто външни особености на полубазиликалнитъ куполни или безкуполни църкви е, че тѣ често сж строени по нѣколко десетки почти една до друга върху едно сравнително малко пространство. Такива гнѣзда отъ подобни църкви имаме въ Търново (въ Асѣновата махала и на Трапезица), Месемврия, Варошъ при Прилепъ, Охрида и пр. Къмъ полубазиликалнитъ църкви спадатъ и двуетажнитъ

църкви-гробници: църквицата отъ XI в. въ Бачковския манастиръ (обр. 120), Асѣновата църква отъ XIII в. при Станимака и църквата Св. Пантелеймонъ въ с. Бояна до София отъ XIII в. Долнитѣ етажи на първата и третата църква сж служили за гробници. Не може още да се установи съвършено сигурно, за какво е служилъ долниятъ етажъ на Асѣновата църква, която е била крепостна църква. Този доленъ етажъ, за подъ на който служи неравна скала, е билъ може би складъ за хранителни и бойни припаси презъ размирнитѣ времена на кръстоноснитѣ и византийско-българскитѣ борби, когато околното население е дигрило убежище въ църковния дворъ, който чрезъ високи стени е билъ съвършено самостоятеленъ и изолиранъ отъ близката Асѣнова крепостъ.

Обр. 125. — Новата митрополия въ Месемврия (XI в.).

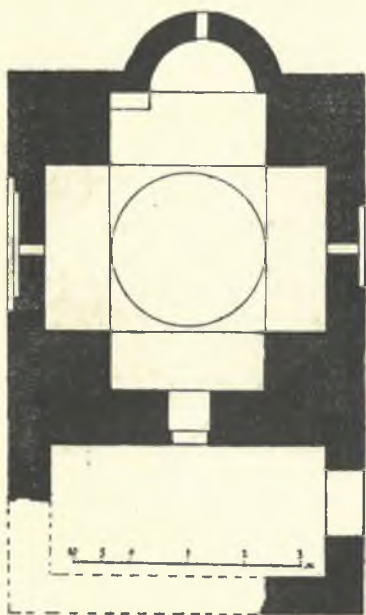

Обр. 126. — Църквата Св. Константинъ и Елена въ Охрида (XI в.).

Не по сжщността на своята форма, която ще да е била като на църквитѣ въ атонскитѣ манастири, а по своята инкрустирана външностъ ще да е принадлежала къмъ църквитѣ на второто българско царство, т. е. къмъ полубазиликалнитѣ куполни църкви, и църквата на Рилския манастиръ, съградена презъ 1335 г. и унищожена презъ 1833 г. Поне доколкото може да се сжди отъ построената въ края на първата третя на XIV в. и все още напълно запазена пететажна кула, издигната откъснато, но наблизо до църквата. Тая кула съ църквица въ най-горния — петия — етажъ, спада, по своята външна декоративна украса — една отъ най-характернитѣ и неминуеми особености на полубазиликалната куполна църква и кулитѣ ѝ — къмъ стила на тия последнитѣ църкви.

И при кулата на Рилския манастиръ имаме редуване на тухли и камъни, геометрически орнаменти отъ тухли и други инкрустации, а сжщо и слъпи тухлени арки, по протяжение отъ основата на кулата до най-горния ѝ край. Освенъ това самата църквица въ петия етажъ на кулата е квадратна постройка, чието ниско кубе почива и отъ четиритъ страни

върху вписани въ околнитъ стени дълги, ниски ниши, завършващи къмъ кубето съ полукубе.

Обр. 127. — Планъ на старата църква въ Никополъ (XII в.).

на манастиритъ Велюшки, струмишко (обр. 130), Св. Наумъ (на Охридското езеро) и Погановски (обр. 131).

Най-сжществениятъ признакъ на този типъ почти изключително манастирски църкви е увеличението на предолтарното пространство и чрезъ апсиди отъ северъ и югъ, и то даже и при много малки манастирски църкви (напр. въ Планиничкия манастиръ до Царибродъ). А пъкъ най-сжществената връзка на тоя типъ църковнътъ постройка съ предшествувалия типъ църковна постройка е начинътъ на покриването. При църквата на манастира Св. Наумъ кубето почива върху висока квадратна основа съ фронтони. Сигурно и унищожената презъ 1833 год. църква на Рилския манастиръ, съградена презъ 1335 год., е имала най-малко и тая особеност. Тая връзка е още по-голъма при църквитъ на Погановския манастиръ отъ края на XIV в.

Както по голъмина, тъй и по барабанно кубе, кръстосване (пресичане) на двата цилиндрически свода, кула и строежъ, въпреки неговата

III.

Както полубазиликалната куполна или безкуполна постройка имаше свои представителки въ България две столътния преди тя да завладѣе напълно архитектурата на второто българско царство, тъй още презъ XIV в. бѣха издигнати въ България първитъ постройки отъ она типъ, който едва отъ XVII в. нататъкъ доби най-голъмо разпространение между подпадналия подъ вѣковно робство български народъ.

Атонскиятъ църковенъ типъ намери значително разпространение изъ българскитъ земи още презъ XIV в., напр. съ църквитъ

грубостъ, църквата и на Погановския манастиръ (обр. 131) би могла да спадне пакъ къмъ куполнитѣ еднокорабни постройкы отъ второто българско царство. Сжщественото различие лежи въ обстоятелството, че не кубето, а кулата е базирана върху квадратъ, полученъ отъ пресичането на два кжси цилиндрични свода съ фронтоны отъ западъ, северъ и югъ, и главно, че отъ северъ и югъ на кубето сжщинската църква е уголѣмена съ още две апсиди. Именно въ това последното обстоятелство се проявява влиянието на атонскитѣ манастирски църкви.

Обр. 128. — Църквата въ Земенския манастиръ (XII в.).

Отъ тогава това влияние владѣе безъ изключение цѣлата най-значителна манастирска църковна архитектура на България презъ турското робство, па даже и следъ освобождението ни. Дветѣ първи столѣтия на

Обр. 129 — Църквата Св. Пантократоръ въ Месемврия (XII в.).

това робство — XV и XVI в. — презъ които турцитѣ бѣха почти запретили на българитѣ да строятъ църкви, отчужди и откъсна народа отъ по-раншня типъ църковни постройкы. Нѣщо повече. Българитѣ подъ турското робство преживѣха едно пълно изгубване на националното чувство и самосъзнание. Не вече

като българи, а само като християни се чувствуваха и самосъзнаваха тѣ (въ това се състоеше единствениятъ конфликтъ тогава между владетци турци и завладени българи). Изъ националната паметъ на бъл-

гаритѣ бѣше изчезнала безследно не само каква и да е художествена традиция, а изобщо всѣка следа за нѣкогашното тѣхно мощно и велико минало като самостоятелна държава съ свои царе, раздрусвали балканския полуостровъ и застрашавали сжществуването на всички съседни народи.

Презъ тая епоха на най-тъмно политическо и духовно робство, която продължава повече отъ две и половина столѣтия, единственото упование и утѣха на народа и единствената спасителка отъ пълното му изчезване бѣ — наредъ съ языка и обичаитѣ му — неговата православна

Обр. 130. — Църквата въ монастира въ Велюса, Струмишко (XIV в.).

християнска религия. Седалище и източникъ на тая религия бѣха българскитѣ монастири, прѣснати изъ цѣла България. Два отъ атонскитѣ монастири бѣха съ българско монашество. Отъ тия монастири се пренесе отново новиятъ типъ църковна постройка презъ XVII в., когато турската империя бѣ сравнително умиротворена и населението дошло до благо-

състояние. Но до като до втората третя на XIX в. молитвенитѣ домове, строени отъ църковнитѣ общини, бѣха малки и прихлупени, освенъ въ села и градове съ известни султански привилегии, църквитѣ изъ българскитѣ монастири вземаха значителната голѣмина на дългата базилика съ три кораба, разграничени единъ отъ другъ съ колони и стълбове.

Най-значителнитѣ отъ тоя типъ църковни постройки сж църквата Св. Троица въ Бачковския монастиръ отъ 1604 год. и църквата Св. Иванъ Рилски въ Рилския монастиръ отъ 1833—37 год.

Бачковската църква, съ значително предапсидно пространство, продължено и въ страничнитѣ кораби, е съ грамадно, подържано съ 4 колони барабанно кубе. Съ странични апсиди завършва напречниятъ корабъ, който отъ северъ и югъ (а централниятъ корабъ отъ изтокъ) е

съ рѣзки фронтони, подъ тѣхъ извити стрѣхи. Въ тия фронтони все още се проявява влиянието на архитектурата отъ второто българско царство.

Вече северната и южна апсиди сж били наложени и на българската манастирска църква отъ обстоятелството, да се постигне едно уголѣмяване на църквитѣ, които е трѣбвало да дадатъ мѣсто на значителния брой монаси. Манастирски църкви, посещавани отъ голѣмъ брой богомолци, макаръ само въ дни на голѣми празници, сж били още повече уголѣмени и чрезъ квадратни параклиси, както намираме това въ Рилския манастиръ.

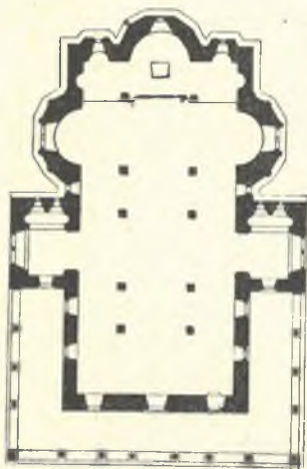

Обр. 131. — Църквата въ Погановския манастиръ (XIV в.).

Църквата Св. Иванъ Рилски (обр. 132 и 133) въ Рилския манастиръ е най-голѣмиятъ издигнатъ не само въ България презъ епохата на турското робство молитвенъ домъ (дължина 35 м., шир. 27 м., вис. 29.25 м.), но изобщо въ цѣлата турска империя презъ първата половина на XIX в. Църквата е трикорабна, съ стълбове, триапсидна, съ голѣмо предапсидно пространство, съ апсиди и отъ северъ, и отъ югъ, съ два квадратни параклиса, съ сводове цилиндрични и кубета. Въ своята външност църквата едва-едва запазва известни следи отъ църковнитѣ постройки на двестѣ по раншни епохи на свободенъ държавенъ животъ. Освенъ дълги слѣпи арки и квадратнитѣ основи на кубето, нито следа отъ нѣкогашнитѣ разчленения на стенитѣ, главно на покрива. За да се изтъкне доминиращето измѣрение — височината — усилена и безъ това чрезъ ви-

сокиѣ барабанни кубета, църквата има по околнитѣ си стени извънредно много ржбове. Освенъ това — извънредно много прозорци, които придаватъ и на външността и на вътрешността на църквата една лжчезарность, каквато бѣше църквата за поробения народъ като носителка на свѣтлина въ духовно отношение и политическо самосъзнание и самочувствие. Този типъ църковна постройка бѣ тѣй популяренъ, че нейната форма бѣ давана още въ XVII в. и на малки сребърни дарохранителници.

По типа на атонската църковна постройка (съ апсиди отъ северъ и отъ югъ) сж издигнати всички по-голѣми или по-малки църкви изъ

Обр. 132. — Планъ на църквата въ Рилския манастиръ (1833 г.).

Обр. 133. — Църквата въ Рилския манастиръ (1833—1837 год.).

българскитѣ манастири, даже когато влиянията сж идвали вече не отъ югъ, а отъ северъ, напр. църквата въ Преображенския манастиръ при Търново, съградена къмъ края на първата половина на XIX в. подъ влияние на ромънската архитектура.

Обаче къмъ срѣдата на второто тридесетолѣтие на XIX в. заробениятъ отъ турцитѣ български народъ започна да възмжжава въ своето самосъзнание. Групиранъ около своитѣ училища и църкви, но все още не дорасналъ за по-бурна проява на национална независимостъ, българскиятъ народъ изтъкна като пръвъ свой идеалъ независима национална църква. Подъ натиска на това движение турцитѣ бидоха принудени да допуснатъ на българскитѣ църковни общини да могатъ да строятъ църкви вече въ значителни размѣри. Почти въ всички по-голѣми градове и по-будни села бидоха съградени църкви, особено

слѣдъ 1840 год. За тѣхенъ образецъ послужи църквата на Рилския манастиръ, като не заемаха отъ нея само страничните — отъ северъ и югъ — апсиди и параклиси. И понеже турцитѣ запретиха една висока и разкошно разчленена и украсена външность, повечето отъ тия църкви сж едва съ половина отъ височината си надъ земята. По-късно турцитѣ отстѣпиха отъ това запрещение и по отношение външната репрезентативность на църковната сграда. Колкото низки и скромни и да изглеждаха тия църкви въ своята външность, толкова вътрешността имъ бѣ декоративно украсена съ най-голѣма и великолепна разточителность, която въ много църкви съперничи съ вътрешната украса на църквата на Рилския манастиръ. Нѣщо повече. При нѣкои отъ тия църкви вътрешното архитектурно разпредѣление е отъ едно извънредно просто изисквано художествено въздействие (църквата Св. Богородица въ Т.-Пазарджикъ).

Новото време, настѣпило за България следъ освобождението ни презъ 1879 год., все още държи за църковната постройка, създадена следъ 1840 год. по подражание на църквата на Рилския манастиръ.

L'architecture religieuse bulgare. — L'architecture religieuse bulgare présente, depuis la conversion des Bulgares au christianisme en 864 jusqu'à la délivrance du joug turc en 1879, trois types de construction : 1. le type de la grande basilique (IXe au XIIe s.), 2. la petite église mibasilicale à coupole (fin du IXe au XIVe s.), 3. le type basilical du Mont Athos (XIVe au XIXe s.).

1. La basilique bulgare ne nous est conservées qu'en un très petit nombre de monuments, la plupart en état de ruines ou fondements découverts par des fouilles (fig. 113—117).

Les différences que présentent chacune de ces églises sont si grandes, que leurs plans ne sauraient être rapportés qu'à un type abstrait de basilique avec une ou plusieurs déviations pour chaque cas particulier. Cette forme idéale serait alors celle d'une imposante basilique de grandes dimensions avec prédominance de la longueur, avec deux étages de lourdes arcades sur piliers trapus séparant les nefs; à trois absides polygonales à l'extérieur; avec espace carré ou rectangulaire (solea) devant les absides, resp. l'abside; avec voûtes en berceau, pas de transept (Ste Sophie à Sofia en a un), pas de coupole (à l'exception de Ste Sophie de Sofia), pas de décoration sculptée à l'intérieur, rien que des iconostases et trônes en marbre.

L'existence du type de la grande basilique construite en longueur est due non seulement à l'influence de la grande basilique à trois nefs datant de l'époque d'avant la conversion, mais aussi à d'influences anatoliennes d'après cette date, propagées par les villes du littoral ainsi que par les co-

lons et prisonniers venus d'Asie Mineure, en premier lieu de Syrie et d'Arménie. C'est pourquoi la construction constantinopolitaine à plan central resta étrangère aux bulgares et l'église dite l'Eglise Rouge, près de Pérouchitza, construite au IXe s. sous des influences arméniennes, reste isolée. Les apports asiatiques préparent les conditions nécessaires pour que le caractère fondamental de l'architecture romane, le système lié, puisse être transplanté. Le croisement du système architectural anatolien et celui de l'architecture romane produisit au XIIe s. l'église de St^e Sophie à Sofia (fig. 117).

2. L'influence de la civilisation byzantine, dont les principaux centres étaient en ce moment Constantinople et Salonique, se répandit du IXe au XIIe s. La chapelle du roi Siméon à Patlěna près de Preslav de la fin du IXe s. (fig. 118), la chapelle de St Gherman à Prespa du XIe s. (fig. 119) et la chapelle-ossuaire édifіée au XIe s. par Grégoire Pacourianos au monastère de Batchkovo près de Stanimaka (fig. 120) sont les premiers représentants en Bulgarie de l'église mibasilicale à coupole ou sans coupole qui sera la forme prédominante à la fin du XIVe s. et se distingue en tous points de la grande basilique. Au lieu de l'impression de grandeur que produisait la basilique, les modestes dimensions de l'église mibasilicale donnent la sensation de quelque chose d'intime. Ce n'est plus la longueur qui prédomine, mais la hauteur, renforcée surtout par la coupole sur tambour où s'embranchent les bras égaux de la croix grecque terminée aux façades par des frontons (fig. 121 et 122). Les deux étages d'arcades latérales de la basilique manquent complètement dans les constructions à une nef qu'elles aient ou non de coupole ou sont réduites le plus souvent à 4 colonnes ou piliers dans les églises à trois vaisseaux (fig. 124). Les murs extérieurs ainsi que les arcs et la toiture présentent une grande diversité de lignes. Outre par les fenêtres, la monotonie des murs extérieurs est rompue par les niches, les arcades aveugles quelquefois en plus d'un étage; le décor extérieur est dû à l'alternance de rangs de briques et de pierres, à l'incrustation de tubes d'argile émaillée de diverses couleurs et rarement à la pierre sculptée (fig. 123).

Cette forme de construction religieuse est d'une grande diversité, qui est due en grande partie au goût personnel du roi et de ses seigneurs, d'autant plus que ces églises très souvent n'ont été que des chapelles sépulcrales, ce qui explique les dimensions exigues de certaines d'entre elles.

Le type le plus répandu et présentant en même temps le plus de diversité est celui de l'église à trois nefs et transept, avec colonnes ou piliers ou avec coupole et tour (fig. 128 et 129). Quelquefois les églises sont à deux étages. Une des particularités caractéristiques de ces églises est le fait que souvent elles ont été édifіées en nombre considérable l'une auprès de l'autre, sur un espace restreint, comme à Tirnovo, Messemvria, Varoch près de Pilep, Okhrid, etc.

3. Le type basilical du Mont Athos qu'on rencontre dans les terres bul-

gares dès le XIVe s. trouva une plus grande extension seulement dès le XVIIe s., c'est-à-dire après que le gouvernement turc eut permis au peuple soumis de construire des églises et en premier lieu des églises conventuelles (fig. 131). Ce qui distingue ce type c'est l'augmentation de l'espace devant l'abside par l'adjonction d'absides au nord et au sud, même dans les cas où l'église est de très petites dimensions, par exemple au monastère de Planinitza, près de Tzaribrod.

L'église de Saint Jean de Rila (fig. 132 et 133), au monastère du même nom, est la plus grande église (long. 35, larg. 27, haut. 29·5 m.) construite pendant l'époque de la servitude sous les Turcs non seulement en Bulgarie, mais dans toute l'étendue de l'empire pendant la première moitié du XIXe s. Elle est à trois nefs séparés par des colonnes, à trois absides, avec grandes travées au-devant d'elles, avec, au nord et au sud, absides-chœurs et chapelles carrées, voutée en berceau et avec coupoles. Dans son extérieur elle garde à peine quelques traces des deux époques précédentes: notamment longues arcades aveugles et la base carrée de la coupole. Les nombreuses fenêtres donnent à son extérieur un air de légèreté et beaucoup de lumière à l'intérieur. Ce type de construction était si répandu que sa forme a été donnée aussi à de petits reliquaires en argent.

André Protitch.

Градището при с. Комарево, Карнобадско

Отъ Ат. Игнатиевъ

Отъ четиритѣ редици византийски крепости, охраняващи южния входъ на Чалжкавакския проходъ, най-важна е била крепостъта при с. Комарево, Карнобадско, чиито развалини се намиратъ на около 10 минути северно отъ селото, при политѣ на юго-западното подножие на Лозенския хълмъ.

Комарево е чисто българско село съ твърде старъ произходъ. То се споменува отъ пжтешественицитѣ: Джорджичъ въ 1595 г., Sebesi Ferencz въ 1652 г., К. Нибуръ въ 1767 г., Полковникъ Ленъ въ 1793 г. и др., които сж минавали презъ него и Чалжкавакския проходъ. Развалинитѣ сж едни отъ най-крупнитѣ и най-интереснитѣ въ цѣлата Карнобадска околия. Известни подъ име „Градището“, тѣ сж покрити съ унищожени отъ филоксера стари лозя, въ които селянитѣ сега, когато ги замѣняватъ съ американски, при дълбокото разработване на почвата, се натъкватъ на множество основи на сгради съ солидна конструкция и различно назначение. Изобилието и разнообразието на изкопаванитѣ предмети, масивността на сградитѣ и отличното имъ водоснабдение ни каратъ да вѣрваме, че тукъ е била разположена твърде важна крепостъ, въ която сж преживѣвали важни военни лица и гарнизонъ. Сждейки по многобройността на сградитѣ, по величината на заетото пространство, ние не се съмняваме, че около тази крепостъ се разрастнало укрепено заселище, което загинало катастрофално. Това се вижда отъ следитѣ на пожаръ и отъ разрушението въ крепостъта и околнитѣ сгради.

Градището споменуватъ Джорджичъ въ 1595 г., Иречекъ, Каницъ и братя Шкорпилъ.¹⁾ Последнитѣ го считатъ за римска военна станция съ заселище, като за това сж сждали по външната му гледка, когато въ 1884 г. го посетили.²⁾ Сега, при разработване на старитѣ лозя, неговата голѣмина и значение особено привлича вниманието ни. Защитено

¹⁾ К. Иречекъ, Пжтувания по България, Пловдивъ 1899, стр. 749.

²⁾ Х. и К. Шкорпилъ, Нѣкои бѣлѣжки върху археолог. и историч. изслѣдвания въ Тракия, Пловдивъ 1885, стр. 92; Сжшитѣ, Черноморското крайбрѣжие, Сб. Н. Ум., VI, 1891, 140.

отъ всички страни съ редица крепости, то се различава съществено отъ всички други такива, разположени по височинитѣ на Източния Балканъ и неговитѣ склонове. Въ южната охрана на Чалджавакския проходъ ние не намираме подобно укрепено мѣсто по плодородна околностъ, водоснабдение и безопасностъ. По външенъ видъ то изглежда да е било единъ отъ най-важнитѣ военни пунктове предъ прохода. Базирайки се на бележитѣ на Анна Комнена и на Идриси за крепостъта Голое (Γολόη), находеща се на пѣтя отъ Анхиало за Сливенъ, половинъ день на западъ отъ Айтосъ и два дни отъ Сливенъ, ние допускаме тукъ да е била казаната крепостъ. За нейното наименование напомня върхътъ „Голешъ“ на Лозенския хълмъ. Г-нъ Милетичъ, въ забележката къмъ студията си „Стари пѣтувания презъ България“, ¹⁾ предполага, че с. Галакъой, въ което спрѣлъ Бошковичъ на пѣтъ за Чалджавакския проходъ, трѣбва да е запазенъ споменъ за крепостъта Голое; обаче Бошковичъ погрѣшно е предалъ с. Лалакъй за Галакъой, поради което не можемъ да си послужимъ съ него за потвърждение на нашето предположение. Изчезналото село Лалакъой е старото наименование на днешното Климашъ, чието първо мѣстоположение отстояло на около 2 км. източно отъ градището.

Споредъ свидетелствата на Анна Комнена и Идриси, Голое била най-близката крепостъ южно отъ прохода Сидера, съ хубаво мѣстоположение, въ плодородна равнина, посещавана отъ търговци, въ която се отбивалъ императоръ Алексий I въ 1094 г., следъ като отблъсналъ куманитѣ. Поради голѣмъ студъ, презъ нощъта той стоялъ *περὶ τὴν ἀκρολοφίαν τῆς Σιδηρᾶς κλεισοῦρας*, а рано на разсъмване стигналъ въ Голое. ²⁾

Като се вземе предъ видъ и мѣстонахождението на крепостъта Маркели, която споредъ сѣщата царствена писателка се намира на половинъ день пѣтъ между Диамполисъ и Голое, ³⁾ то северно отъ Маркели и Диамполисъ, а южно отъ Сидера нѣма друго подходяще укреп-

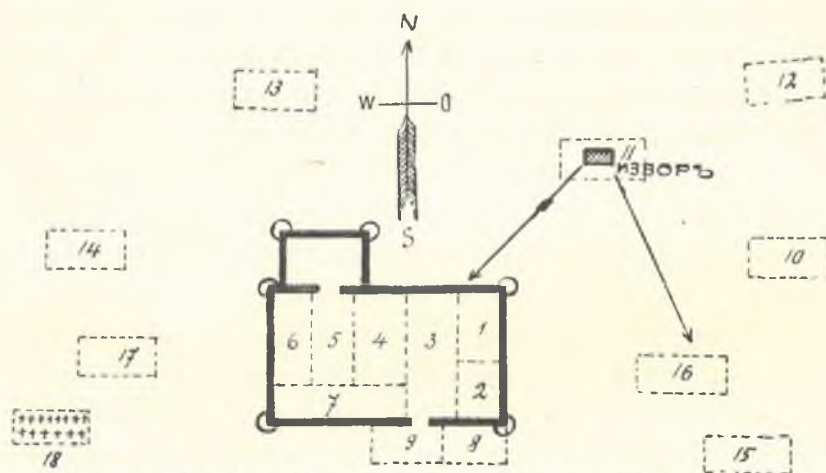
¹⁾ Л. Милетичъ, Стари пѣтувания изъ България, Сб. Н. Ум. VI, 1891, 151. Ср. А. Иширковъ, Чалджавакскиятъ проходъ въ Стара-планина, Годишникъ на Соф. Унив. VII 1910/11, стр. 13.

²⁾ К. Иречекъ, Пѣтувания по България, стр. 751.

³⁾ Ние се съгласяваме съ бр. Шкорпилъ и Иречекъ, които допускатъ Маркели да е Карнобадския хисаръ, находещъ се западно отъ града, на лѣвия брѣгъ на р. Азмакъ. Въ полза на това предположение говори и старото наименование на казаната рѣка — Марцилъ, запазено до сега въ горното ѝ течение. Вѣроятно рѣката е получила наименованието на крепостъта Маркели, находеща се по нейното течение, или пъкъ обратното — крепостъта е получила наименованието отъ рѣката. Въ всѣки случай връзката между Маркели и Марцилъ е очевидна.

пено мѣсто за императорско удобно и безопасно квартироване, освенъ Градището при с. Комарево. Последното отговаря и на посочениятъ по-горе разстояния. Разкопките на една по-голѣма площъ и научното изследване на находките ще ни доведатъ до истината.

Крепостта, заедно съ заселището, заема пространство дълго около 1 км. и широко около 500 м. Презъ срѣдата му протича буенъ изворъ (лозе № 11 на плана, обр. 134), чиито води се изливатъ отъ циментиранъ четвъртитъ водопроводъ въ резервуаръ $80/80$ см., граденъ отъ тухли и камъни, споявани съ здравъ хоросанъ. Отъ тукъ, чрезъ кюнци и циментирани канали, водата била разклонена въ различни посоки, най-вече за крепостта (лозя № № 1—7) и въ друга една сграда, нахореща

Обр. 134. — Планъ на градището при Комарево.

се източно отъ нея (лозе № 16). Самата крепостъ представя правоъгъленъ четириъгълникъ съ издадена къмъ северо-западъ малка пристройка, която има сѣщия видъ. Пространството, което крепостта заемала, достига на дължина 160 м., а на ширина 100 м. Входътъ ѝ е билъ на южната страна.

Вжтрешното разпредѣление на крепостта е мжно различимо, понеже пълно разчистване на нейната площъ не е направено, макаръ въ продължение на нѣколко години да се разработва и почиства отъ камъни. При това, разкопаването е ставало въ повечето случаи отъ наемници, които не се интересували отъ направлението на стенитъ. Последнитъ сж 2 м. дебели, градени отъ варовити камъни, които иматъ продълговата форма съ най-разнообразни размѣри. Нѣкъде тѣ се редуватъ съ тухли. Зидането е ставало много внимателно и гладко.

Въ жглитѣ на крепостѣта имало масивни защитни крѣгли кули. Тѣ сж 3 м. дебели, зидани отъ голѣми и малки тухли, заливани съ дебелъ пластъ хоросанъ. Тухлитѣ иматъ квадратна форма съ различна голѣмина. Повечето сж съ размѣри на странитѣ $32/32$ и дебелина 4 см. По едното имъ лице има най-разнообразни краски, правени докато тухлата не е била изпечена. Най-обикновени сж: кръстъ отъ диагонални линии, рамки отъ прави линии въ крайщата на странитѣ, полукръгове прокарвани съ единъ, два или повече прѣста въ срѣдата или въ жглитѣ и др.

Повечето отъ керамидитѣ иматъ твърде голѣми размѣри и слабо издута повърхнина. Тѣ иматъ дължина 44—48 см., ширина 38 см. и дебелина 3 см. На нѣкои личи белегъ въ видъ на буквата Л, на втори — полукръгове и др. Между грамаднитѣ купища градежни материали намерихме множество части отъ обикновени керамиди, каквито сж днешнитѣ, отъ червена, добре изпечена глина, и други твърде корубести отъ бѣла глина и много яки. Последнитѣ, по всѣка вѣроятностъ, сж служили за улеи на вода. Градежниятъ материалъ е спояванъ съ хоросанъ, който е смѣсъ отъ варъ, пѣськъ и трошени тухли. Той е толкова здраво слепенъ съ камѣнитѣ и тухлитѣ, че разрушението му и сега е твърде трудно. На нѣкои мѣста се забелѣзва, на всѣки $1/2$ м. градежъ, заливане съ 5—6 см. хоросанъ.

Въ разкопанитѣ части на крепостѣта сж намерени най-разнообразни предмети, повечето отъ които сж строшени и незапазени. Отъ запазенитѣ заслужаватъ внимание следнитѣ:

1. Мряморенъ капителъ, високъ 28 см. и широкъ 25 см., който въ горната си периферия е украсенъ съ 9 см. листовиденъ орнаментъ. Намеренъ е въ лозе № 1 на плана.

2. Желѣзни сѣчива, намерени въ сжщото лозе: двуостра военна секира, дълга 34 см.; срѣпъ, дългъ 29 см., съ малко острие къмъ тѣпия край; дърводѣлско иринде, дълго 41 см., на което дървената частъ липсва; кирка, дълга 34 см.; чукъ, дългъ 24 см.; голѣми гвоздеи, халки и др.

Въ лозе № 2 сж намерени:

3. Бронзово блюдо отъ малки везни, съ диаметръ 5 см. (обр. 135 а).

4. Малки желѣзни стрелички, дълги 10 см. (обр. 135).

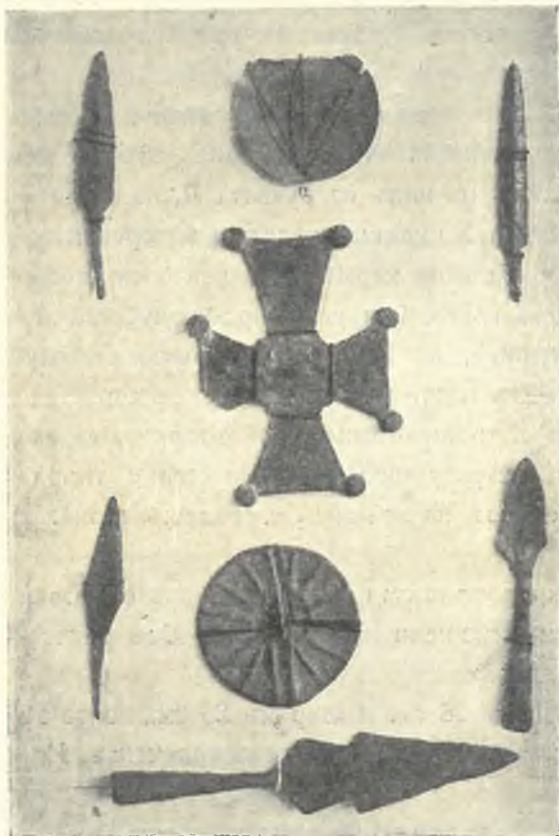
5. Малка стомничка отъ черна глина, висока 10 см., съ кжса шийка и диаметръ на издугата частъ 8 см. (обр. 136 а).

6. Прешлени отъ червена и черна глина, широки 3 см. и високи 2 см.

7. Фрагментъ отъ полустопено отъ пожаръ зелено стъкло и части отъ стъклени чашки.

8. Обикновена римска лампичка отъ червена глина съ кръстъ на дръжката, дълга 9 см., диаметръ на издутата частъ 7 см. Намерена въ лозе № 5 (обр. 137 б).

9. Хубава бронзова римска лампичка, дълга 15 см., висока 5 см., съ завита дръжка, надъ нея кръстъ, дългъ 6 см., а предъ него прикрепена на ось 'похлупка въ видъ на черупка отъ стриди. Тя е намерена тоже въ лозе № 5 и е най-интересниятъ предметъ, изкопанъ въ крепостта (обр. 137 а).

Обр. 135. — Бронзови и желѣзни предмети отъ градището при Комарево.

10. Конусообразни глинени тяжести за станъ отъ различна величина, високи 12—15 см., диаметръ на основитѣ имъ 8—11 см. Намерени въ лозе № 6.

11. Въ северо-западната пристройка на крепостта сж намерени 6 здрави кюпове отъ различна голѣмина.

Изъ вътрешността на крепостта сж изкопани и множество устия, дръжки и дъна на остроудъни глинени амфори, кюпове и разни глинени сѣдове, обикновени кюнци $\frac{9}{14}$ см. и др.

Втората сграда (обр. 138), нахоща се източно отъ крепостта, като се сѣди по нейната масивностъ и отлично водоснабденіе, изглежда да е била отъ голѣмо значение. Тя представя правожгълникъ, на който по-дългитѣ страни сж около 15 м. По-голѣмата ѣ частъ лежи въ разработеното лозе № 16, обаче основитѣ ѣ продължаватъ и въ сѣседнитѣ неразработени стари лозя, поради което не можемъ да дадемъ точно очертаніе на вътрешността ѣ. Входътъ изглежда да е билъ въ юго-

западния ѝ жгълъ, отъ дето се влизало въ две дълги зали, които обикалятъ отъ три страни единъ коридоръ, широкъ 2 м. и дългъ 12 м., находещъ се въ срѣдата на сградата и снабденъ съ входъ само отъ къмъ юго-западъ. На западната му страна се забелѣзва да е имало тъмна стаичка, която се сношава съ него съ входъ отъ юго-изтокъ. Източната стена на този коридоръ свършва съ полукръгла апсида. Южната страна на сградата не е още разкрита, понеже лежи въ съседното неразработено лозе. Вѣроятно четвъртата стена е била замѣнена съ колони, части отъ които до сега се забелѣзватъ да лежатъ въ лозето. Стенитѣ сж дебели 1 м. и зидани, както въ крепостъта, отъ ломени камъни съ редуване по нѣколко реда тухли.

И тукъ се срѣщатъ два вида керамиди: голѣми и малки. Циментиранъ четвъртитъ каналъ водѣлъ отъ извора къмъ сградата.

Въ последната сж изкопани:

1. Седемъ човѣшки скелета, отъ които на рж-

ката на единия е намерена бронзова гривна. Купъ кости били намерени въ северо-западния жгълъ на тесния коридоръ, покрити съ една плоча, вѣроятно пренесени отъ другаде, понеже не представляли цѣли скелети.

2. Три мряморни и два обикновени сиви дебели камъни, безъ надписи. Мряморнитѣ камъни били съ следнитѣ размѣри: първиятъ дългъ 85 см., широкъ 50 см., дебелъ 30 см., вториятъ и третиятъ дълги 1 м., а другитѣ имъ измѣрения сжщо както на първия. Първиятъ отъ обикновенитѣ камъни е валчестъ, съ дупка въ срѣдата, дългъ 47 см., диаметръ 35 см.; вториятъ е четвъртитъ, дебелъ 67 см. и широкъ 45 см. Последнитѣ два камъка лежатъ до сега средъ лозето, кждето сж изкопани, а мряморнитѣ били употребени за стълби въ кжщата на селския секретаръ-бирникъ и за чакълъ на шосето, което минава презъ селото. Части отъ тѣхъ сж зазидани за споменъ въ каменната ограда на кжщата на селския свещеникъ.

Обр. 136. — Глинени предмети отъ градището при Комарево.

Отъ Градището, вѣроятно, сж пренесени много части отъ колони за надгробни кръстове въ старитѣ селски гробища, находещи се въ църковния дворъ.

Въ разни посоки и на разни разстояния отъ крепостъта сж разкрити множеството зидове на стари сгради, кждето сж изкопани различни предмети. Най-важни отъ тѣхъ сж:

1. Римски светилникъ отъ чиста, червена, добре изпечена глина, високъ 21 см., съ цилиндрично стълбче, широко 4—5 см. (обр. 136 б). Лампичката му е дълга 11 см., съ диаметръ на издутата часть 7 см. На единия край на лампичката, отъ къмъ дръжката, която е отчупена, има образъ на животно — котка или прилепъ. Светилникътъ е намеренъ въ лозе № 8.

Обр. 137. — Бронзова и глинена лампички отъ градището при Комарево.

2. Римска лампичка, намерена въ сжщото лозе и отъ сжщата глина съ релефни орнаменти, дълга 9 см., висока 4 см., диаметръ на издутата часть 7 см. (обр. 136 в).

3. Малка остроудънна амфора, отъ не добре изпечена тъмносива глина, съ две дръжки, висока 22 см. и диаметръ на издутата часть 10 см., а на устата 3 см.

4. Малко гърненце отъ червена глина, високо 6 см. и диаметръ на отвора му 4 см.

5. Малка кржгла лъжичка отъ слонова костъ, съ дълга заострена опашка, дълж. 12 см. и диаметръ на кржглата ѝ часть 2 5 см.

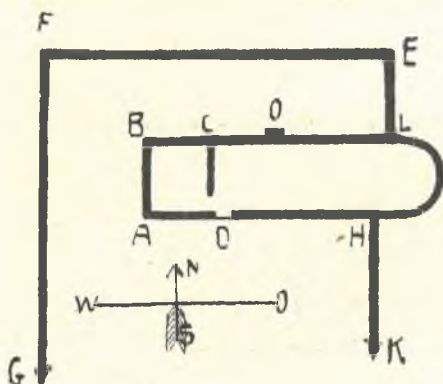
Последнитѣ три № сж намерени въ лозе № 8, находеще се до юго-източния жгълъ на крепостъта.

6. Въ лозе № 10 е изкопана една остроудънна амфора отъ чиста, червена, добре изпечена глина, безъ дръжки, висока 50 см. и съ обиколка на издутата часть 27 см.

7. Въ лозе № 11 сж изкопани две малки панички отъ сжщата глина, високи 4 см. и съ диаметръ 8 см.

8. Въ лозе № 12 сж изкопани: една бронзова похлупка съ малка дръжка, пробита съ малка дупка (обр. 135 б), части отъ бронзови сждове и едно печатче (обр. 139). Последното има височина 2.5 см. и диаметръ на кръглата частъ 1.5 см. На дръжката му има дупка, което показва, че е било приспособено за джебно носене. Въ срѣдата на кръглото разширение стои следния гръцки надписъ: $\div$ КЕ ВОНΘΙ ΤΟ ΣΟ Δ. ΝΙΚΗΦΟΡ, т. е. $\kappa(\upsilon\rho\iota)\epsilon\ \beta\omicron\eta\eta\theta\iota\ \tau\omicron\ \sigma\omicron\ \delta(\omicron\upsilon\lambda\omega)\ \text{Νικηφορ}$, което значи: Господи помогни на раба си Никифора.¹⁾ На пръвъ погледъ ние помислихме, че това е

императорски печатъ, обаче следъ внимателното му прочитане и следъ разглеждане на намеренитъ бронзови части отъ разни предмети въ

Обр. 138. — Планъ на източната сграда отъ градището при Комарево.

Обр. 139. — Бронзовъ пръстенъ-печатъ отъ градището при Комарево.

сградата, находеща се въ сжщото лозе, допускаме да е на нѣкой майсторъ златаръ, който е работилъ въ заселището около крепостъта.

9. Въ лозе № 13 е намеренъ единъ бронзовъ осмокраенъ кръстъ, високъ 8.5 см. и широкъ 6.5 см., чиито крайща завършватъ съ малки топчета (обр. 135).

10. Въ лозе № 14 сж намерени: една желѣзна двуостра секира, сжщо както тази въ лозе № 1; една мотика, дълга 32 см., съ изостренъ край къмъ дръжката, и едно длето, дълго 47 см.

11. Въ лозе № 15 сж изкопани една глинена римска лампичка, устия отъ глинени амфори, единъ фрагментъ отъ каменна плоча съ листовиденъ орнаментъ и 4 купа отъ различна голѣмина.

Съ купове е осѣяно цѣлото градище. Почти всички селяни, които притежаватъ тамъ лозя, изкопаватъ такива. Повечето отъ тѣхъ сж били

¹⁾ Ползуваме се отъ случая да изкажемъ своята благодарностъ на г. Б. Филова, който има любезността да ни даде разяснения по четенето и превода на надписа.

празни, изключая единъ, въ който сж намерени свързани: една военна секира, една мотика и едно длето. До сега сж изкопани повече отъ 15 здрави и множество строшени кюпове. Здравитъ селянитъ употребяватъ за складиране въ тѣхъ на зърнени храни. Най-голѣмиятъ е високъ 1.65 м., съ диаметръ на отвора му 50 см. и вмѣстимостъ 50 крини жито. Намеренъ е на хълма северно отъ крепостъта. Дъното на всички е заострено и завършва съ масивна топка. Нѣкои иматъ белези + или XX. Всички сж правени на гърнчарско колело отъ добре изпечена червена глина.

12. Въ лозе № 17 е намеренъ единъ фрагментъ отъ статуйка — човѣшка главичка, дълга 3 см., отъ червена, добре изпечена глина.

13. Въ лозе № 19, на около 200 м. западно отъ крепостъта, сж изкопани около 30 гроба, а още по на западъ, задъ Лозенския долъ, се намиратъ следи отъ други стари гробища, вѣроятно тоже на обитателитъ на Градището.

14. Изкопани сж и продължаватъ да се изкопаватъ много бронзови, медни, сребърни и златни римско-византийски монети.

Западно отъ с. Комарево се намиратъ основи на стара сграда, считана отъ селенитъ за „черковище“, а 1 км. южно отъ сжщото село, на пѣтя къмъ с. Куркоджа, е изкопанъ единъ валчестъ камъкъ, дългъ 88 см., съ диаметъаъ 60 см. и надписъ + *орос*.

Въ Градището селянитъ въ продължение на много години изкопаватъ толкова много камъни и тухли, че съ тѣхъ всѣки би си направилъ въ лозето отлична вила.

Съ тухлитъ сж постлани всички селски пещи. Камънитъ откарватъ по домоветъ си за градежи, а лишнитъ употребяватъ за чакълъ на шосето, което минава презъ селото. Общинската власть не е възпрепятствувала разрушението на основитъ на сградитъ, нито пъкъ е уведомила управлението на Народния Музей да делегира нѣкое компетентно лице, което да проучи развалинитъ и запази находкитъ.

Градището при с. Комарево крие въ себе си нѣщо извънредно важно, което изисква по-нататъшно основно изследване. На това мѣсто не е имало само една обикновена военна станция, а укрепено селище съ много важна крепостъ, чието просъществувание, споредъ намеренитъ монети и др. предмети, може да бжде проследено. Крепостъта, която го охранявала, е била центъръ на четиритъ редици крепости, които бранили проходите презъ източната частъ на Стара-планина.

Мѣстността ѝ е най-защитената на пѣтя презъ Чалжжавакския проходъ и отговаря на разстоянието, на което се посочва крепостта Голое. Ето защо ние допускаме тукъ да е била казаната крепостъ.

Къмъ кое време, точно, ще трѣбва да бжде отнесено разрушението на селището и крепостта, мжчно е да се опредѣли, но по всѣка вѣроятностъ то трѣбва да е близко къмъ епохата на турските завоевания.

Ruines de forteresse près du village de Komarévo, arr. de Karnobad. — Parmi les ruines d'une forteresse qui s'étendent sous le coteau de Lozen, au nord du village de Komarévo, ont été trouvés par les cultivateurs différents objets (fig. 135—137 et 139) se rapportant en partie à l'époque romaine, en partie au moyen âge et qui jettent une certaine lumière sur le passé de la forteresse. Les restes de batisses considérables et de travaux de canalisation qui ne sont pas encore étudiés de près nous font supposer que ce seraient les ruines d'une forteresse des plus importantes parmi celles qui gardaient les issues méridionales du détroit de Tchala-Kavak. L'auteur suppose que c'est la forteresse Goloé, mentionnée par Anne Comnène et par Idrisi, qui a joué un rôle important dans les guerres bulgaro-byzantines.

A. Ighnatieff.

Стари водопроводи въ Преславъ

Отъ Юрданъ С. Господиновъ

Старата столица Преславъ, известна още подъ името „Велика Преслава“, „Μεγάλη Περιθλάβα“, ¹⁾ се намира въ северния склонъ на Преславската планина. Градътъ е билъ разположенъ на една хълмиста повърхность, въ самото устие на прохода „Боаза“ („Азу“), съ граници на югъ казаната планина, на изтокъ р. Тича, на западъ мѣстността „Тунесецъ“ и хълмътъ „Драката“, а на северъ Дервишката рѣка, която минава посрѣдъ днешния Преславъ.

Цѣлото това пространство, заградено съ двойна крепостна стена (външна и вътрешна крепостъ), е почти безводно, изключвайки чешмата „Радула“, чието съществуване е твърде отдавнашно, и тритѣ малки изворчета край рѣката, известна подъ името „Урумъ-дере“ или „Гръцка рѣка“, които изворчета, обаче, твърде намаляватъ, а нѣкои и пресъхватъ. Изобщо, на цѣлото това пространство, което заема повече отъ два квадратни километра, липсватъ извори съ изобилна и постоянна вода. При туй, цѣлото това пространство, осѣяно навсѣкжде съ старини, повечето неразкопани, показва, че градътъ е билъ доста голѣмъ и многолюденъ. Хаджи Калфа (XVII в.), като говори за Преславъ, изтъква голѣмината му, която той намира за по-обширна отъ Цариградъ. ²⁾ Като такъвъ градъ стариятъ Преславъ е ималъ нужда отъ изобилна вода, каквато, както видѣхме, въ неговото землище не се срѣща.

При проучванията, които направихъ до сега въ стария градъ и околноститѣ му, можахъ да установя шесть водопровода — двата въ града, четиритѣ въ предградията; първитѣ сж известни подъ имената „Герца“ („Кюнтя“) и „Тунешкия“ водопроводъ, а останалитѣ сж въ предградията „Бѣлградъ“, „Бѣлбрѣгъ“, „Патлейна“ ³⁾ и „Страдинитѣ“.

¹⁾ И речекъ, Пжтувания, стр. 874 сл.; Изв. на Варн. Арх. Друж. III 104.

²⁾ И речекъ, Пжтувания, стр. 875. Тукъ Хаджи Калфа навѣрно има предъ видъ и обширнитѣ предградия на Преславъ.

³⁾ Изв. на Бѣлг. Арх. друж. IV 122.

За тѣзи водопроводи до сега не е писано почти нищо. Кратки сведения за първия отъ тѣхъ дава Карлъ Шкорпилъ.¹⁾ Проф. В. Н. Златарски, като разглежда известния надписъ на Маламира, изказва предположението, че водопроводътъ, за който става дума въ него и който споредъ надписа билъ построенъ отъ кавхана Исвулъ, е идентиченъ съ водопровода Герца въ Преславъ.²⁾ Останалитѣ водопроводи не сж били проследени още отъ никого. Азъ ще опиша тукъ всичкитѣ 6 водопровода споредъ изучванията ми, които направихъ отъ 1906 до 1914 год.

1. Първиятъ водопроводъ, както вече споменахме, е известенъ подъ името „Герца“ или „Кюнтя“, едно криво уподобение на съвременитѣ жители; той е най-дългиятъ отъ запазенитѣ (повече отъ 2 км.) и най-грандиозенъ по изработката си. Захваща отъ водистата долина западно и до самата почти могила „Мъртвица“, въ нивата на Маринъ Дуневъ Шкодровъ, която мѣстность вкупомъ се означава съ горното име. Има сведение, обаче, че началниятъ изворъ на този водопроводъ започвалъ не отъ горното мѣсто, а отъ мѣстността „Бобена стока“, западно отъ Преславъ, до градинитѣ на Тодоръ и Вичо Чочеви. Макаръ това да не е вѣрно, при все туй заслужава внимание, понеже има вѣроятность отъ тамъ да е прибрана и друга вода за сщия водопроводъ.

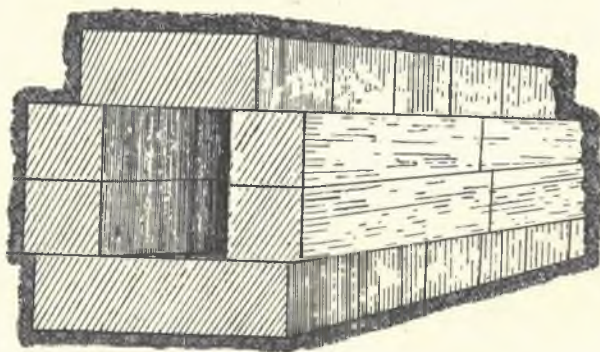
Отъ поменатата вече мѣстность „Мъртвица“ водопроводътъ отива на изтокъ и на едно разстояние отъ около 300 м. пресича пѣтя, водещъ за Дервишкия проходъ, следъ което влиза въ днешния Преславъ; между кварталитѣ 38 и 37 той се извива малко юго-западно и после, между кварталитѣ 37 и 43, съ малки кривения, взема всѣ източно направление до кв. 66; отъ тукъ прави друго извиване къмъ югъ, т. е. отправя се къмъ самия старъ градъ, като при кв. 64, до южната граница на нивата на Еню Митевъ Мариноолу, преминава северната крепостна стена на „Вънкашния градъ“. Южно отъ тази стена, на склона на Преславския рѣтъ, на самия пѣтъ, водещъ за стария градъ, водопроводътъ влиза въ единъ правоъгъленъ резервуаръ; отъ тукъ прави две разклонения. Едното взема юго-западно, а другото южно и юго-източно направление; юго-западниятъ клонъ стига „Урумската рѣка“, при лозето на Митю Вълчевъ Друмчевъ и Юрданъ Марчевъ Михневъ, дето къмъ самото изворче, при рѣката (тамъ е имало другъ резервуаръ; има следи отъ постройка и откъслекъ отъ мряморна колона) прави извивка

¹⁾ Изв. на Варн. Археол. Друж. III 114 сл.

²⁾ Сборн. за нар. умотв. XV 140 сл.

и презъ нивата на Харизанъ Поповъ, минавайки рѣката, отива до нивата на Танасчо Ст. Пърловъ, където пресича северната крепостна стена на „Вътрешния градъ“. Другото разклонение слиза по склона юго-източно, пресича сжщата рѣка и презъ нивата на Герги Кжса Юрдановъ отива въ източната частъ на „Вънкашния градъ“, известна тукъ подъ името „Селище“.

По цѣлото си продължение водопроводътъ има дълбочина отъ 2—4 метра, въ зависимостъ отъ повърхността на земята. Той е строенъ съ пръстени кюнци, варовити корита (хулуци) и варовити блокове. Размѣритѣ на първитѣ сж доста голѣми. Тѣ сж дълги 58 см., по-широкиятъ имъ край има външенъ диаметръ 38 см., вътрешенъ диаметръ 33 см., по-тъсниятъ край има вътрешенъ диаметръ 29 см. Съ тия го-

Обр. 140. — Разрѣзъ на голѣмия водопроводъ въ Преславъ.

лъми кюнци е прибрана въ началото водата. Всичкото разстояние отъ кварталъ 39 до споменатия резервоаръ, повече отъ единъ километръ, водопроводътъ е построенъ съ грамадни варовити блокове, приблизително съ еднаква величина (обр. 140). Тѣзи варовити блокове сж слагани по следния начинъ:

за основа на водопровода служатъ блокове, които сж слагани напречно и сж слепявани съ бѣлъ хоросанъ; надъ тази основа, която образува дъното на водопровода, сж издигнати, на разстояние 50 см. една отъ друга, странитѣ му, образувани отъ два реда надлъжно поставени блокове; покривътъ е образуванъ отъ напречно поставени блокове. Иззиданъ по този начинъ, водопроводътъ образува единъ каналъ, широкъ 50 см. и високъ 60 см. Дължината на тия камъни е повече отъ 1 м., широки сж по 30—40 см. и дебели до 30 см.,¹⁾ а цѣлата ширина на водопровода, заедно съ блоковетѣ, 1.10 м. на 1.20 м. височина.

Умѣстно ще е да спомена тукъ, че въ сѣдство съ този водопроводъ, въ кварталъ 37, малко по на изтокъ, въ двора на Стефанъ

¹⁾ Около втория резервоаръ на водопровода въ „Урумската рѣка“, въ нивата на Крумъ Друмчевъ, е намерена една оловена плоча, дълга 50 см., шир. 30 см. и дебела 1 см., която е отжслекъ и е служила вѣроятно за покривало на резервоара. Сжщо такава плоча се намери у Еню М. Мариноолу.

Боневъ Ивановъ, е минавалъ водопроводъ отъ варовити хулуци (дълги 85, шир. 50 и дълб. 28 см.), редени единъ следъ други и покривани съ варовници. Понеже следа отъ този водопроводъ е намерена само тукъ, то мжно е да се узнае, дали това е другъ самостоятеленъ водопроводъ или е клонъ отъ главния, който носи друга вода, отъ другъ нѣкой изворъ, за да я вкара въ последния. По сжщия начинъ сж строени дветъ разклонения отъ резервоара за „Вжтрешния градъ“ и „Селище“.

Отъ горното описание на водопровода се вижда, че това е едно грамадно предприятие, за което сж изразходвани хиляди кубици камъни, кюнци, хоросанъ и голѣмъ човѣшки трудъ. Имайки това предъ видъ, ние усвояваме мнението на проф. Златарски, че този е сжщиятъ водопроводъ, за който става дума въ надписа на Маламира.

2. Тунешкиятъ водопроводъ. Този водопроводъ започва отъ тѣй наречения „Старъ кладенецъ“, който се намира подъ „Мерезчиевия пжтъ“, въ северния склонъ на Преславската планина, отъ дето се почва долината „Тунесецъ“, обрасла цѣла съ лозя. Презъ тази долина протича маловодната „Тунешка рѣка“, която по-надоле носи името „Урумска рѣка“, когато влезе въ „Вънкашния градъ“ на стария Преславъ.

Водата на „Стария кладенецъ“ извира изъ подъ една скала, доста изобилна, доброкачествена и студена. Отъ тукъ започва и водопроводътъ. Има предание, че е била взета и водата, която изтича стотина метра по-нагоре въ гората, дето сега има чешма. Следъ туй водопроводътъ минава по склоноветъ на следнитъ местности: „Котленка“, „Каръ“, „Чуката“, „Подъ монастира“ и „Зжбуито“. Като измине „Чуката“, водопроводътъ пресича западната крепостна стена на „Вънкашния градъ“, отъ дето започва казаната местностъ „Подъ монастира“ и тукъ вѣроятно той се раздвоява.

Водата на този водопроводъ, въ сравнение съ първия, е значително по-малка и за това е строенъ само съ кюнци, добре изпечени, но по-малки. Тѣ иматъ дължина 63 см. и диаметръ само 10 см.; заварявани сж и измазвани съ дебелъ слой бѣлъ хоросанъ, който ги е запазилъ отъ проникване на растителнитъ корени, както това става често при днешнитъ водопроводи. Дълбочината на този водопроводъ се мѣни отъ 1 до 2 м. Понеже прави голѣми извивания, неговата дължина достига 3—4 км.

3. Бѣлградски водопроводъ. Той е билъ предназначенъ за напояване на крепостта „Бѣлградъ“ или „Градището“. Тя се намира единъ часъ западно отъ Преславъ и заема единъ високъ тжпъ връхъ, обра-

сналъ съ гжста гора. За тази крепостъ се носи легендата, че тукъ е имало нѣкога златна чешма и че сж били заровени голѣми богатства при падането на първото българско царство, вследствие на което и иманяритѣ дълго време сж копаяли на това мѣсто. Разправя се между мѣстното население и преданието, че тукъ е била и лѣтната резиденция на българскитѣ царе. Намирани сж македонски и византийски монети, човѣшки гробове и разни архитектурни остатѣци. Тази крепостъ е служила дълго време за каменна кариера на населението. Старото прогимназиално училище въ Преславъ е построено въ 1882 г. изключително съ материалъ, взетъ отъ нея. При царуването на Бориса крепостъта била повѣрена на пленения сръбски князь Чеслава, при когото въ 835 г. дошелъ гостенинъ Св. Ангеларий, който следъ малко време се разболява и умира.

Днесъ Бѣлградъ е обрасналъ, както казахме, съ гжста гора, между която тукъ-тамъ се виждатъ откъслечи отъ варовити корнизи, мряморни и тухлени части, нѣкои отъ които сж орнаментирани, както и множество керамидени откъслечи. При една систематична разкопка тукъ ще се намерятъ важни паметници отъ епохата на първото българско царство.

Водопроводътъ, който е напоявалъ крепостъта Бѣлградъ, се започва отъ долината при юго-западното подножие на върха „Кушля“, която се залавя съ долината въ мѣстността „Камъка“. Следъ това водопроводътъ върви по южния склонъ на казаната долина, извира по източния склонъ на крепостъта, после по северния и западния, докато се качи на върха. Строенъ е отъ камъни, дълбани като корито, редени единъ до другъ, а отгоре сж поставени каменни плочи, заварявани съ бѣлъ и съвършено твърдъ хоросанъ. Цѣлиятъ водопроводъ е дълъгъ около 900—1000 м. и е запазенъ почти въ здраво състояние. Сжщата тази вода и до днесъ извира малко по-доле отъ водопровода.

4. Страдинскиятъ водопроводъ. На дѣсния брѣгъ на р Тича, около половинъ километъръ южно отъ Омортаговия мостъ, на северния склонъ на „Черни връхъ“ („Кара-бурунъ“), стръмно се издигатъ два тѣпи и съседни върхове, обрасли съ гора, въ която има следи отъ укрепления. Тѣзи две съседни укрепления носятъ название „Страдини“, навѣрно отъ думата стражници. Тѣхното сжществуване на това мѣсто — въ устието на прохода „Боаза“ или „Азу“ („Гърло“, „Устие“) — на разстояние само 4—500 м. отъ зѣнкашната крепостна стена, показва, че тѣ сж се намирали въ тѣсна връзка съ стария Преславъ. Около тѣхъ въ разни времена сж намирани желѣзни стрели, както и единъ мряморенъ ка-

мъкъ, който сега се пазелъ у единъ жителъ на с. Драгоево. Въ подножието имъ, въ мѣстността „Батаклия“, има следи отъ други старини.

Тѣзи две укрепления сѣщо иматъ своя водопроводъ, който захваща юго-източно отъ една съседна долина, въ склона на горепоменатия връхъ. Тамъ, дето намерихъ следитѣ на водопровода, днесъ нѣма изворъ, обаче по-надолу местността е водиста, поради което въ кишево време става много кално. Отъ тамъ и турското название на мѣстността „Батаклия“, т. е. мочурливо, кално мѣсто. Този водопроводъ е дълъгъ около 1 км., строенъ е съ глинени кюнци, по-малки отъ ония на Тунешкия водопроводъ.

5. Патлейнскиятъ водопроводъ. За него се споменува въ Извѣстия на Българското Археол. Друж. томъ IV стр. 113 сл., дето се говори подробно за произведенитѣ разкопки въ тази мѣстность.

Южно отъ разкопаниа манастиръ има една долина, която на разстояние 3—400 м. юго-източно се разклонява на други две долини: едната взема източно, а другата южно направление. Последната носи название „Късъма“, което по бжлгарски значи шепа. Въ тази долина има старъ изворъ, чиято вода презъ лѣтото потъва и извира 700—800 м. по-долу. Отъ този старъ изворъ именно започва Патлейнскиятъ водопроводъ, който около 300 м. по-надолу върви по склона на „Плоската могила“ и отива въ манастирския дворъ, дето прави 4—5 разклонения. Дълбочината му е отъ 1 до 1½ м. и е дълъгъ до 850 м. Строенъ е отъ глинени кюнци, дълги 63 см. съ диаметръ 10 см., т. е. съ сѣщитѣ размѣри на тунешкитѣ кюнци.

6. Бѣлбръгскиятъ водопроводъ. Той се намира въ мѣстността „Бѣлбръгъ“, на дѣсния бръгъ на р. Тича, източно отъ стария Преславъ. Тази мѣстность обгръща въ себе си мѣстността „Ода-бахча“ — интересна и по името си и по старинитѣ си. Северо-западно отъ нея се пада мѣстността „Вѣбилинъ долъ“, дето споредъ едно предание били скрити въ единъ кладенецъ (вѣбилъ) съкровищата на стария Преславъ. Въ тази мѣстность презъ 1911 година се разкопа една малка църквица.¹⁾

Едничката следа отъ водопроводъ въ тази мѣстность се намира западно отъ „Ода-бахча“, на далечина до 300 м. Строежътъ на водопровода изглежда да е сѣщиятъ, както на водопровода „Герца“, т. е.

¹⁾ Изв. на Археол. Друж. VI 158.

отъ голѣми варовити блокове, редени по сжщия начинъ. Изглежда, че той не е много дълъгъ, но има пъкъ изобилна сладка вода, която и днесъ пои населението.

Anciens conduits d'eau à Preslav. — On a pu constater à Preslav et dans ses environs immédiats l'existence de 6 conduits d'eau datant selon toute vraisemblance de l'époque du premier royaume bulgare. Le plus important est celui qui passe sous la ville même et porte le nom de „Ghertza“ ou „Kuntia“. Il a une longueur d'environ 2 km., est fait de gros blocs calcaires qui forment un canal large de 0^m50 et haut de 0^m60. Le second conduit, dont la direction peut de même être suivie sous l'ancienne ville, commence dans la vallée de Toussénets. Il est de dimensions beaucoup moins grandes, fait de canaux en terre cuite, longs chacun de 0^m63 avec un diamètre de 0^m10.

Les quatre autres conduits sont dans les faubourgs de Preslav et se composent en partie de blocs calcaires, en partie de canaux en terre cuite.

J. S. Gospodinoff.

Археологически вести

Археологическитѣ изучвания въ Тракия и Македония презъ време на общоевропейската война 1916—1918 год. Отъ времето на Наполеоновата експедиция въ Египетъ стана обичай, когато се предприематъ военни походи въ страни, които до тогава сѣ били малко изследвани въ научно отношение, да се изпращатъ заедно съ войскитѣ и научни мисии, чийто интересъ се е съсредоточвалъ главно върху археологическитѣ паметници на земитѣ, лежащи въ сферата на военнитѣ действия. Такава една мисия е придружавала и рускитѣ войски презъ време на руско-турската война въ 1829 год. На тая мисия се дължатъ снимкитѣ и описанията на многобройни археологически паметници въ източната частъ на Балканския полуостровъ, които до тогава не сѣ били известни, а нѣкои отъ тѣхъ отпосле наново сѣ заглѣхнали.¹⁾ Презъ време на Балканската война нашето главно командуване, по предложение на тогавашния директоръ на Народния Музей, Б. Филовъ, сѣщо така бѣ взело мѣрки за запазването, събирането и изучването на археологическитѣ паметници въ Тракия и Македония. Обаче събранитѣ тогава материали отчасти оставатъ още необнародвани, отчасти пропаднаха наново при злостастния за България изходъ на войната.²⁾

¹⁾ C. Sayger et A. Desarnod, Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de Sa Majesté l'empereur Nicolas I-er en 1829 et 1830.

²⁾ Гл. К. Шкорпилъ, Археологически бѣлѣжки отъ Странджа-планина, въ Изв. на Археол. Друж. III, 1913, 235 сл.; П. Орѣшковъ, Византийски старини около Цариградъ, въ Спис. на Акад. клонъ ист.-филол. VI, 1915, 71 сл.; Б. Филовъ, Паметници на византийското изкуство въ Македония и

Изучвания отъ тоя родъ бѣха предприети въ много по-голѣми размѣри и съ много по-добра организация презъ време на общоевропейската война по всички бойни фронтове. Разбира се, че главната инициатива въ тоя случай се намираще въ ръцетѣ на ония, които предприемаха настѣпление въ чужди земи, додето нападнатитѣ държави трѣбваше да се ограничатъ само съ това, да прибератъ и запазятъ своитѣ художествени и археологически паметници. По тая причина най-голѣмиятъ дѣлъ отъ работата, която трѣбваше да се извърши въ свръзка съ запазването и изучването на художественитѣ и археологически паметници презъ време на общоевропейската война, се падна на германцитѣ, които бѣха създали за нея една специална и добре организирана служба както на западния, така и на източния азиатски фронтъ.³⁾

Нашето главно командуване сѣщо така бѣ взело нѣкои мѣрки, за да се изучатъ въ етнографическо и археологическо отношение заетитѣ отъ войскитѣ земи, като за тая целъ при отдѣлнитѣ армии бѣха назначени особни етнографи и археолози. Обаче наредбитѣ за тѣзи служби, изработени въ шаба на армията набързо и безъ участието на компетентни лица, бѣха неудовлетвори-

Одринско, в. Миръ бр. 4194/5 отъ 10 и 11 априлъ 1914; Анастасиевата стѣна при Чаталджа, въ Отечество II, 1915, 9 сл.

³⁾ Гл. P. Clemen, Kunstschutz im Kriege. Томъ I: Die Westfront, томъ II: Italien, Osten und Südosten. Leipzig 1919. Обвиненията противъ германцитѣ за умишленото разрушение на реймската катедрала сѣ преувеличени. Гл. официалното изложение на германското военно министерство Die Beschiessung der Kathedrale von Reims, Berlin 1915; освенъ това 132-ия и 146-ия Flugschrift des Dürerbundes.

телни и по тая причина не се постигнаха почти никакви резултати. Щабът на армията предприе нѣщо по-широко замислено и въ по-голѣмъ стилъ презъ лѣтото 1916 год., когато изпрати въ Македония специална научна мисия, въ която влизаха най-добритѣ наши научни сили отъ всички специалности, предимно професори отъ университета. Историческитѣ и археологически изучвания бѣха възложени на г-да професоритѣ В. Н. Златарски и Й. Ивановъ, както и на тогавашния директоръ на Народния музей Б. Филовъ. Членоветѣ на мисията, следъ свършването на своята обиколка, която продължи два месеца, представиха въ щаба на армията подробни доклади върху своитѣ изучвания. Обаче и тѣзи доклади останаха въ архивата на Военното М-во, безъ да бждатъ напечатани, и по тоя начинъ тѣ не можаха да бждатъ използвани за науката.¹⁾

Това, което отъ българска страна можа да се направи за археологическото изучване на Тракия и Македония презъ време на войната, се дължи повечето на частна инициатива, която намери най-енергична подкрепа и съдействие отъ страна на военнитѣ власти. Така презъ 1917 год. проф. Г. И. Кацаровъ бѣ изучилъ въ археологическо

отношение тракийското крайбрѣжие отъ Дедеагачъ до Марония съ огледъ на открититѣ по това време старогръцки гробове отъ V—IV в. пр. Хр., въ които бѣха намерени нѣкои твърде интересни предмети.²⁾ Наредъ съ паметниците отъ класическата епоха, въ околността на Макри той бѣ открилъ и материали отъ предисторическата епоха.³⁾ Презъ сжщата година учителътъ Симеонъ попъ Стефановъ, който вземаше участие въ войната като старши подофицеръ въ щаба на II тракийска дивизия, бѣ направилъ нѣкои археологически изучвания и разкопки въ околността на селата Витолище и Полчище, Мариовско.⁴⁾ При първото село било констатирано едно селище, което сжществувало още въ предисторическата епоха, обаче добило по-голѣмо значение едва въ римско време, отъ когато датиратъ и повечето отъ паметниците, открити на това мѣсто. Сжщо и въ околността на Полчище били намерени римски паметници. По-подробно е била изследвана тази област, съ подкрепата на академията на наукитѣ, отъ проф. Г. И. Кацаровъ.⁵⁾

Много археологически паметници сж били открити случайно при направата на укрепления презъ време на войната. За жалостъ не винаги сж могли да се намерятъ на мѣстото лица, които да се заинтересуватъ за тѣхъ и да ги запазятъ. Така, презъ ноемврий 1915 год. при направата на окопи е била разкопана така наречената „Голѣма могила“ на изтокъ отъ Дедеагачъ.⁶⁾ Въ нея сж били открити три гроба, които изглежда да датиратъ отъ късно—римската епоха.

¹⁾ Нѣкои отъ членоветѣ на мисията обнародваха впоследствие при разни случаи частъ отъ своитѣ материали: Л. Милетичъ, Исторически и художествени паметници въ манастира Св. Иванъ Бигоръ (Дебърско), въ Спис. на Акад. кл. ист.-филол. IX, 1918, 1 сл.; Б. Филовъ, Филипи, въ Отечество IV, 1917 кн. 44 стр. 3 сл.; Охридскиятъ надписъ на Димитрия Хоматианъ, въ Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 1 сл.; Altchristliches aus Mazedonien, въ Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau 1923, 33 сл. (върху старохристиянскитѣ базилики при Градско и старохристиянската църква при Дръново, Прилепско). Голѣма частъ отъ събранитѣ отъ мене материали отъ Македония влѣзоха въ книгата ми Die altbulgarische Kunst, Bern 1919. — Гл. и С. Н. Бобчевъ, Двѣ старинни църкви въ околността на Съръ, въ Изв. на Археол. Друж. VII, 1919/20, 38 сл.; G. Kazanow, Ein Mithrasdenkmal aus Makedonien, въ Archiv für Religionswiss. XX, 236 сл.

²⁾ Zur Archæologie Thrakiens, Archæol. Anzeiger 1918, 3 сл. Cp. и Изв. на Археол. Друж. VII, 1919/20, 140.

³⁾ Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Prähist. Zeitschr. X, 1918, 181 сл.

⁴⁾ Изв. на Археол. Друж. VII, 1919/20, 133.

⁵⁾ Приносъ къмъ археологията на Мариово, Македония I кн. 10 стр. 6—11; Vorgeschichtliches aus Makedonien, Strena Bulliciana, 1—4; Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale, Bull. corr. hell. XLVII, 1923, 275—300.

⁶⁾ Изв. на Археол. Друж. VI, 1916/18, 166 сл.

На разни други мѣста сж били открити единични паметници, нѣкои отъ които сж могли да бждатъ прибрани за събир-китѣ на Народния музей.¹⁾

Много по-добре сж били организи-рани археологическитѣ изучвания въ Македония и Тракия отъ страна на френското и английското военно ко-мандуване, по която причина тѣ дадоха много по-значителни въ научно отно-шение резултати.²⁾ Главниятъ интересъ на французитѣ е билъ съсредоточенъ въ систематическото изучване на мно-гобройнитѣ предисторически могили въ южна Македония, предимно въ окол-ността на Солунъ, а отчасти и въ околността на Битоля. Подробното из-учване на тѣзи могили е било възло-жено на Léon Rey, който обнародва вече резултатитѣ отъ своитѣ изучвания въ единъ обширенъ и отлично доку-ментиранъ трудъ.³⁾ Rey е изследвалъ повече отъ 70 могили, безъ да пред-приема обаче въ тѣхъ разкопки въ по-голъмъ мащабъ. Могилитѣ, които сж разположени обикновено по течението на рѣкитѣ, сж два вида: обикновени валчести могили (тумби, *toumbes*) и го-лъми плоски могили (*tables*). Срѣщатъ се обаче и комбинирани форми: плоска могила съ тумба или две плоски могили една върху друга. Изобилниятъ кера-

миченъ материалъ, събранъ отъ тѣзи могили, напомня твърде много керами-ката на тесалийскитѣ предисторически селища. Орнаментитѣ сж отчасти ри-сувани, отчасти врѣзани. Наредъ съ сждове отъ мѣстна фабрикация, срѣ-щатъ се и такива, които сж били им-портирани отъ центроветѣ на критско-микенската култура или пъкъ предста-вятъ мѣстни имитации на критско-ми-кенската керамика. По тази причина по-подробното проучване на македон-скитѣ предисторически могили обещава да хвърли нова свѣтлина върху въпроса за разпространението и влиянието на критско-микенската култура.

Сжщо и паметницитѣ отъ гръко-рим-ската епоха сж били предметъ на особ-ни проучвания.⁴⁾ За тая цѣль сж били предприети редица по-малки разкопки и сондажи въ околността на Солунъ и на Битоля. Намеренитѣ предмети сж били предадени на гръцката ефория на старинитѣ. Освенъ това било е изслед-вано и установено трасето на *Via Eg-patia* между Острово и Струга, между Битоля и Рѣсенъ и между Рѣсенъ и Струга.

По-значителни резултати сж доби-ли французитѣ въ самия градъ Солунъ, дето сж били продължени изучванията на византийската крепостна стена, за-почнати преди години отъ О. Tafrali,⁵⁾ и е билъ снетъ археологическия планъ на цѣлия градъ, както и на нѣкои отъ по-забележителнитѣ му стари сгради, като църквата Св. Параскева (Ески-Джума).⁶⁾ Особно важни сж резулта-титѣ, добити при разкопкитѣ въ окол-ността на църквата Св. Георги.⁷⁾ При тия разкопки е било установено, че църквата Св. Георги е била съградена още въ римско време като частъ отъ единъ голѣмъ архитектуренъ комплексъ, вѣроятно монументална баня, и че тя е обърната въ църква едва въ V в.

¹⁾ Пакъ тамъ стр. 167 сл.; VII, 1919/20, 153 сл.

²⁾ За френскитѣ изучвания гл. G. Men-del въ *Comptes-rendus de l'Acad. des In-scr.* 1918, 9 сл.; Ch. Picard въ *The Annual of the British School at Athens* XXIII, 1918/19, 1 сл. (*Les recherches archéologiques de l'armée française en Macédoine*, 1916—1919). Подробниятъ отчетъ за английскитѣ изучвания е обнародванъ въ сжщия *Annual* стр. 10—103. Кратко извлѣчение отъ него дава S. Casson въ *Bull. de corresp. hell.* XL, 1916, 293 сл. и табл. X.

³⁾ *Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916-1919*, *Bull. de corresp. hell.* XLI—XLIII 1917/19, 310 стр. съ 51 табл. и отдѣлно (Paris 1921). Rey обнародва предварителни съобщения върху тѣзи свои изучвания въ *Bull. de cor- resp. hell.* XL, 1916, 257 сл. (*Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine*) и въ *Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr.* 1919, стр. 125 сл.

⁴⁾ Picard, *The Annual* XXIII, 1918/19, 5 сл.

⁵⁾ *Topographie de Thessalonique*, Paris 1912.

⁶⁾ Picard, *The Annual* XXIII, 1918/19, 8 сл.

⁷⁾ E. Hebrard, *Les travaux du Service Archéol. de l'Armée d'Orient à l'Arc de Triomphe „de Galère“ et à l'église Saint-Georges de Salonique*, въ *Bull. de corresp. hell.* XLIV, 1920, 1 сл. и табл. I—VIII.

Изследванията на близката триумфална арка, която погръщно се приписва на Галерия, показали, че тази арка е била първоначално двойна, с куполъ въ срѣдата, и е образувала частъ отъ сжщия архитектуренъ комплексъ. Като резултатъ отъ френскитѣ изучавания въ Солунъ се появи и единъ специаленъ обемистъ трудъ върху християнскитѣ паметници на този градъ.¹⁾

Една особна мисия, подъ ръководството на известния френски византинистъ Gabriel Millet, е била изпратена въ Атонъ. Членоветѣ на тази мисия произвеждали разкопки, снемали плановетѣ на по-забележителнитѣ постройкы и фотографирали, отчасти за пръвъ пжтъ, голѣмо количество фрески, миниатюри, емайли, скулптури и хризовули. Като се има предъ видъ, какво голѣмо влияние е упражнило Атонското изкуство върху развитието на църковното изкуство въ България, не можемъ да не очакваме съ нетърпение обнародването на този богатъ материалъ, който ще уясни много въпроси, които представятъ особенъ интересъ и за насъ.

Заслужаватъ внимание и разкопкитѣ, които бѣха направени отъ французитѣ въ стария некрополъ на града Елеонтъ (Elaeus) на Галиполския полуостровъ презъ 1915 год.²⁾ Открити сж били 38 саркофази отъ шуплестъ варовникъ, почти всички монолитни, които сж били заровени въ земята, а така сжщо и 18 голѣми купя (pithoi), сложени хоризонтално и употребени за погребения като саркофази. Въ гробоветѣ сж били намерени глинени вази (отчасти рисувани съ късни черни или съ червени фигури), стѣкленици, глинени статуйки (Деметра, Венера, Еросъ, Силенъ),

¹⁾ Ch. Diehl, M. Le Tourneau et H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique (avec un album de 68 planches), Paris 1918.

²⁾ E. Pottier въ Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1916, 40 сл. Подробниятъ рапортъ върху тѣзи разкопки бѣ обнародванъ въ Bull. de corresp. hell. XXXIX, 1915, 135 сл. и табл. IV—XV (Fouilles archéologiques sur l'emplacement de la nécropole d'Éléonte de Thrace; rapport présenté au nom de l'État-Major du Corps expéditionnaire d'Orient à l'Acad. des Inscr. et Belles-lettres).

обикновени бронзови накити, лампички и др. подобни. Некрополътъ датира отъ края на VI, но главно отъ V вѣкъ пр. Хр. Презъ IV вѣкъ той изглежда да е билъ изоставенъ. Обаче нѣкои гробове сж били употребени повторно презъ III и II вѣкъ пр. Хр. Разкопкитѣ при Елеонтъ сж били продължени и презъ 1920 год., когато сж били открити нови 28 гроба отъ сжщия видъ и отъ сжщата епоха.³⁾

Най-после остава да се спомене, че французитѣ сж почнали разкопки въ по-голѣмъ масщабъ и въ Филипи, обаче за тѣхнитѣ резултати липсва за сега единъ по-подробенъ отчетъ.⁴⁾

Следъ свършването на войната французитѣ продължиха да следятъ археологическитѣ открития въ Тракия и Македония и да даватъ отчетъ за тѣхъ въ Bulletin de correspondance hellénique.⁵⁾ Отъ тѣзи по нови открития заслужаватъ да се споменатъ разкопкитѣ на две могили при Гюмюрджина, които, споредъ намеренитѣ незначителни предмети, изглежда да датиратъ отъ римско време.⁶⁾

Не по-малко усърдна е била археологическата дейность и на англичанитѣ въ английската военна зона между Вардаръ и Струма.⁷⁾ Събранитѣ въ тази мѣстность старини сж били запазени първоначално, по споразумение съ гръцкитѣ власти, въ Биязъ-куле въ Солунъ, а по-късно сж били пренесени въ особно здание, за да послужатъ като основа на единъ мѣстенъ музей.⁸⁾ Обаче впоследствие, по настояването на английския главнокомандующъ сжръ G. Milne, тѣзи старини били „великодушно подарени“ отъ гръцкото правителство на британския народъ и сега се намиратъ въ Британския музей.⁹⁾ Тѣ обематъ отъ

³⁾ Ch. Picard, въ Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1921, 130 сл.

⁴⁾ Гл. Bull. de corresp. hell. XLV, 1921, 543 сл.

⁵⁾ Bull. de corresp. hell. XLIV, 1920, 402 сл.; XLV, 1921, 540 сл.

⁶⁾ Пакъ тамъ XLIV, 406 сл.

⁷⁾ Гл. посочената по-горе (стр. 225 заб. 2) литература.

⁸⁾ The Annual of the British School at Athens XXIII, 1918/19 стр. 11 и 27.

⁹⁾ Пакъ тамъ стр. 43.

части предисторически, отчасти гръко-римски находки. Особен интерес представлява една група предмети от халщатската епоха, открити в стари гробове при Айвасилъ.¹⁾ От останалите предмети заслужава да се споменат: 1) една предисторическа чаша с две дръжки и гравирани спирали от голъмата могила Каламария при Солунъ,²⁾ 2) една коринтска рисувана пиксида с животни от Солунъ,³⁾ 3) един отлично запазен бронзов шлем с релефно изработени волути⁴⁾ от некропола в Солунъ, открит през 1917 год. близо до форта Микро-Карабурунъ (IV в. пр. Хр.); 4) една също така отлично запазена бронзова ваза с две дръжки от Чаушица⁵⁾ и 5) една гличка от предисторически глинен идол от Струмската долина.⁶⁾

Както французитъ, така и англичанитъ сж обърнали особено внимание на предисторическите могили.⁷⁾ Тъхнитъ изучвания допълват отчасти по-старитъ изучвания на англичанина Wace от 1915 год.,⁸⁾ отчасти изучванията на Reu. Откритият от тѣхъ керамичен материал се сходя напълно с материала от могилитъ, изследвани от французитъ. Особен интерес представятъ два глинени идола на седяща жена с силно издадени хълбоци (стеатопигия) и с гравирани орнаменти върху тѣлото, намерени върху една могила при Драма.⁹⁾ Тѣзи идоли показват голѣмо сходство с глинени идоли от Кукутени в Ромъния¹⁰⁾ и от Султанъ-тепе в Шуменско.¹¹⁾

Твърде интересни резултати сж дали разкопкитъ при малката желѣзопътна

гара Чаушица, между Карасули и Килндиръ, на юго-изтокъ отъ Гевгели. Още през време на войната на това мѣсто, дето се предполага да е лежалъ старият градъ Kalindoia, е билъ откритъ единъ старъ некрополъ, в който сж били намерени разни предмети отъ бронзъ, желѣзо, стъкло и глина, отчасти отъ халщатската, отчасти отъ ранната антична епоха.¹²⁾ Презъ априлъ 1921 г. английскиятъ археологъ S. Casson продължилъ разкопкитъ, като открилъ 14 нови гроба, които съдържали обикновени погребения, безъ изгаряне на тѣлата.¹³⁾ В гробоветъ били намерени повечето бронзови предмети: очилати фибули, спирални гривни, гривни с възседнати крайща, пробити кжжели въ видъ на двоенъ конусъ, игли и др. Имало сж и нѣкои желѣзни предмети (ножове и игли). Въ единъ гробъ била намерена златна елипсовидна пластинка, дълга 6.5 см., украсена с два реда изчукани кржгове с точки въ срѣдата.¹⁴⁾ Тя се сходя напълно с златнитъ диадеми, открити в нѣкои стари тракийски гробове.¹⁵⁾ Керамиката е отчасти с гравирани орнаменти (правена безъ колело), отчасти с рисувани орнаменти, добре изработена и с тънки стени (правена с колело). Срѣща се и трети видъ керамика, правена сжко с колело, от сива глина, с добре полирана повърхност, но безъ орнаменти (с изключение на гравирани паралелни кржгове). Споредъ Casson тѣзи находки датиратъ отъ 1100-650 год. пр. Хр.¹⁶⁾

Заслужаватъ да се споменатъ и находкитъ, открити между Айватли и Лайна, при 12-ия километъръ на шосето отъ Солунъ за Сересъ, дето се предполага да се намиратъ развалинитъ на града Лете. На това мѣсто е била разчистена една отваряна вече по-рано гробница отъ македонския типъ (с преддверие, въ което има две колони),

1) Пакъ тамъ стр. 17 сл.

2) Пакъ тамъ табл. V 3.

3) Пакъ тамъ табл. V 4 (ср. стр. 41 сл.).

4) Пакъ тамъ табл. VIII 1 и IX (ср. стр. 38).

5) Пакъ тамъ табл. VIII 2 (ср. стр. 37).

6) Пакъ тамъ табл. XI 1.

7) Пакъ тамъ стр. 28 сл. и 51 сл.

8) The Annual XX, 123 сл.

9) F. B. Welch, The Annual XXIII, стр. 48 и обр. 3.

10) M. Hoernes, Urgeschichte der bild. Kunst стр. 211 обр. 41-46.

11) Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly стр. 258.

12) The Annual XXIII 36 сл.

13) S. Casson, Excavations in Macedonia, The Annual XXIV, 1919/21, 1 сл. и табл. I.

14) Пакъ тамъ стр. 19 и обр. 12 а настр. 18.

15) Б. Филонъ, Изв. на Археол. Друж. III, 1913, стр. 206 и табл. III 1 и 2.

16) The Annual XXIV, 31.

която датира още от елинистическата епоха.¹⁾ Във близката околност сж били намерени и нѣкои грѣцки надписи, отъ които особно внимание заслужава единъ отлично запазенъ декретъ на града Лете.²⁾ Обикновенитѣ гробове, открити въ сжщата мѣстностъ, датиратъ отъ късно-грѣцко и римско време, но не представятъ особенъ интересъ.

A. M. Woodward³⁾ ни дава интересни бележки за срѣдновѣковната крепостъ на Авретъ-Хисаръ при Солунъ, която е била идентифицирана още отъ Leake⁴⁾ съ византийската крепостъ Γουαχόβα-стро и е играла важна роля въ историята на страната презъ XIV вѣкъ, при войнитѣ на Кантакузена съ Теодоръ Синадена.

Тукъ трѣбва да се споменатъ и разкопкитѣ, които Грѣцкото Археологическо Дружество въ Атина бѣ предприело още презъ 1914 год. при селото Постолъ до Енидже-Вардаръ, на мѣстото на старата македонска столица Пела.⁵⁾ Открита е била преди всичко нѣкаква подземна постройка, вѣроятно гробница, въ която се е слизало по 30 стъпала. Северно отъ нея е била разкопана друга постройка, чиито стени били запазени на височина около 80 см. Отъ нея били разчистени три отдѣления, въ които били намерени глинени лампички отъ късната елинистическа епоха, нѣколко бронзови монети отъ Филипа II и неговитѣ приемници, керамични фрагменти, бронзови украшения отъ колесница (между тѣхъ единъ бронзовъ бюстъ на Диониса, украсенъ на задната страна съ лоза, подъ която стои едно магаре), бронзова статуйка на орелъ (вѣроятно отъ сжщата колесница), а така сжщо и нѣколко бронзови и глинени сѣдове. Разкопана била и трета една голѣма елинистическа по-

стройка, която обаче не била разчистена изцѣло.

Сжщо и германцитѣ направиха презъ време на войната нѣкои археологически открития и изучаваня въ Македония.⁶⁾ Най-голѣмъ интересъ представятъ дветѣ старохристиянски базилики, разкопани отъ баварскитѣ войски близо при Градско, които обаче още не сж обнародвани изчерпателно.⁷⁾ Архитектътъ Schmidt-Annaberg ни даде една обстойна студия върху Охридската църква Св. София съ подробно описание на сградата, планове и реконструкции, като разграничава и разнитѣ строителни периоди на църквата.⁸⁾ Трѣбва обаче да се забележи, че археологическитѣ работи, предприети отъ германцитѣ въ Македония, носятъ съвсемъ случаенъ, откъслеченъ характеръ и не бѣха организирани съ огледъ на по-голѣми, предварително поставени задачи. Това положение на нѣщата се дължи на слабия интересъ, който германцитѣ имаха къмъ този фронтъ презъ всичкото време на войната.

Б. Ф.

Римски находки отъ околността на София въ Британския музей. Въ издѣлия напоследѣкъ Catalogue of the Silver Plate in the British Museum отъ H. B. Walters (London 1921) е обнародвано (стр. 28 № 106 и табл. XV) едно металическо огледало, намерено въ единъ гробъ близо до София и откупено за сбиркитѣ на Британския музей презъ 1909 год. Огледалото има наоколо позлатена рамка, украсена съ изображения (лози съ гроздове и 5 пауна, които кълвятъ гроздето), изработени отчасти въ изчуканъ релефъ, отчасти ажурно

⁶⁾ Гл. H. Dragendorf, *Archaeologische und kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien*, въ *Zeitschr. f. bild. Kunst* N. F. XXX, 1919, 259—270 и у P. Clemen, *Kunstschutz im Kriege II*.

⁷⁾ Гл. Hald, *Auf den Trümmern Stobis*, Stuttgart 1917, стр. 15 сл.; B. Filow, *Stobi*, *Deutsche Balkan-Zeitung* бр. 183 отъ 16.VIII 1918 и *Altchristliches aus Mazedonien*, въ *Studien zur Kunst des Ostens*, J. Strzygowski gewidmet, стр. 33.

⁸⁾ *Die Basilika Aja-Sofia in Ochrida*, *Deutsche Bauzeitung* LV, 1921, 193—196 и 205—212 съ 15 образа.

¹⁾ The Annual XXIII, 15 сл.

²⁾ Пакъ тамъ стр. 72 сл. и табл. XIII 1.

³⁾ Пакъ тамъ стр. 98 сл.

⁴⁾ *Travels in Northern Greece* III, 479 заб. 3.

⁵⁾ Г. П. Οικονόμος въ *Πρακτικά της 'Αρχαιολ. Εταιρίας* 1914, 127 сл. Ср. *American Journal of Archaeol.* XX, 1916, 362.

върху дървената подложка на огледалото. Във същия гробъ, който датира приблизително от III в. сл. Хр., били намерени още: една дървена игла, единъ гребенъ, една стригила, 3 тоалетни кутийки, 6 парчета отъ платъ и 11 орѣха. И тѣзи предмети били откупени заедно съ огледалото отъ Британския музей.

Б. Ф.

Къмъ съкровището отъ Изгерлии. Презъ 1903 год. на два километра северо-източно отъ с. Изгерлии, Т.-Пазарджишко, върху единъ хълмъ, високъ около 170 м., наричанъ Градището, на който имало развалини отъ стара крепостъ и стари гробове, бѣ намерено едно отъ най-големитѣ стари съкровища у насъ. Отъ страна на тогавашното управление на Народния музей не е било предприето за жалостъ нищо за запазването на това съкровище и за проучването на мѣстото, дето то е било намерено, по която причина у насъ не се знае почти нищо за него. Споредъ доклада на тогавашния френски консулъ въ Пловдивъ Degrand до френската академия на наукитѣ (*Comptes-rendus de l'Acad. des inscr.* 1903 стр. 390 сл.), съкровището се състояло преди всичко отъ около 25 килограма златни византийски монети, всички отлично запазени, отъ които Degrand можалъ да прегледа около 300 екземпляра. Монетитѣ били само отъ тримата Комненовци Алекси I, Иоанъ II и Мануилъ I. По-големата частъ отъ монетитѣ били стопени отъ златаритѣ, а само 250 екземпляра били предадени на Народния музей въ София.¹⁾ Заедно съ монетитѣ били намерени още: единъ златенъ кръстъ, който веднага билъ стопенъ, една сребърна ваза и 10 сребърни тасчета, сжщо отчасти стопени. Degrand можалъ да види и да фотографира тамо три отъ

¹⁾ Споредъ една бележка на г. Н. Мушмовъ (Изв. на Арх. Друж. IV, 1914, 272) въ музея били постъпили 260 монети, между които имало и екземпляри отъ Исака Ангелъ. Отъ тѣхъ били задържани само нѣколко монети за попълване на музейната сбирка, а останалитѣ били върнати обратно въ финансовото министерство.

тасчетата, които били запазени поради хубавитѣ имъ златни орнаменти. Тѣзи три тасчета, както узнаваме напоследъкъ отъ една статия на Gaston Migeon (*Orfèvrerie d'argent de style oriental trouvée en Bulgarie, Syrie III*, 1922 стр. 141 сл. съ табл. XXIX и XXX), се намиратъ сега въ сбирката на известния френски византинистъ G. Schlumberger въ Парижъ. Дветѣ тасчета сж съвсемъ еднакви (табл. XXIX). Тѣ иматъ диаметръ 30 см. и сж снабдени отдоле съ ниско столче. Край рѣба сж украсени съ гравирани орнаменти (животни и растителни мотиви). На дъното, извътре, е гравиранъ кръгъ, който съдържа четири помалки кръга съ растителни орнаменти; въ два отъ тѣхъ се виждатъ крилати грифони, а въ другитѣ два — крилати лъвоове или пантери. Третото тасче (табл. XXX) има диаметръ 31 см. и е безъ столче. То сжщо така е украсено по края съ гравирани орнаменти (растителни стѣбла и палметки, между тѣхъ разни, отчасти фантастични животни). На дъното, извътре, е гравирана голѣма розета отъ плетеница, между орнаментитѣ на която се виждатъ риби. Migeon (стр. 142) съ право счита цѣлата тази декорация за чисто ориенталска, като указва за нейния произходъ на Иранъ и Месопотамия.²⁾ Споредъ него тасчетата, които датиратъ отъ IX — XI вѣкъ, сж били донесени въ България отъ брѣговетѣ на Мала-Азия, дето вѣроятно сж били работени.

Б. Ф.

Единъ почетенъ надписъ отъ Месемврия(?). Въ чешкото списание *Listy Filologické* XLIX, 1922, стр. 96, A. Salašъ обнародва споредъ преписъ на К. Шкорпилъ единъ почетенъ декретъ отъ края на IV или началото на III в. пр. Хр., който сега се намира въ Софийския Народенъ музей.³⁾ Поради интереса, който представя тоя паметникъ за домашната ни археология, не ще бжде излишно да го съобщимъ и въ страницитѣ на нашето списание.

²⁾ E. Babelon, който е членъ въ академията доклада на Degrand, счита тасчетата за персийски (*Comptes-rendus* 1903 стр. 390).
³⁾ Инв. № 6013.

Мряморна плоча съ фронтонъ, лѣвиятъ горенъ край отчупенъ, сжщо и малка частъ отъ горната дѣсна страна; загубена е и цѣлата долна частъ на надписа. Широка доле 29 см., горе 28 см., вис. 31 см., дебела доле 7 см., горе 5·5 см.; височина на буквитъ 5—12 мм. Обр. 141.

Обр. 141. — Почетенъ надписъ отъ Месемврия?

Надписътъ се чете:

Ἐπὶ βασιλείῳς Εὐβουλίδᾳ μηνὸς Ἀρτεμιτίου τετράδι ἐπὶ δέκα. Λεοντίσχος Ἀθαναίωνος εἶπε· ἐπειδὴ Ἡρώναξ καὶ Βάχχιος Καλλιφάνεος Μυτιλαναῖοι εὖνοι καὶ πρόθυμοι ἔδοντες [δια]τελοῦντι περὶ τὰμ πόλιν καὶ κοιν[α] καὶ ἰδίαι τοῖς ἀφικνουμένοις τῶν πολιτῶν παρέχονται χρεῖας δεδόχθαι τὰι βουλαὶ καὶ τῶι δάμῳ ἐπ[ι]αινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις Ἡρωνάκτῃ καὶ Βάχχιῳ Καλλιφάνεος Μυτιλαναίου, δεδ[ό]σθαι δὲ αὐτοῖς [προ]ξενίαν и пр.

Въ преволъ: Въ време на царя Евбулида, месецъ Артемисий 14,¹⁾ Леонтискъ, синъ на Атенеона, предложи: понеже ми-

тиленцитъ Херонактъ и Бакхий, синъ на Калифана, постоянно сж благосклонни и доброжелателни къмъ града и както общо, тъй и частно принасятъ полза на отиващитъ тамъ²⁾ граждани, съветътъ и народътъ решиха да бждатъ похвалени зарадъ тия заслуги митиленцитъ Херонактъ и Бакхий, синътъ на Калифана, да имъ се даде гостоприемство и пр.³⁾

Мѣстопроизходътъ на тоя надписъ не може да се установи съ сигурностъ. Г-нъ Г. Поповъ, който е изпратилъ паметника въ Народния музей, съобщава, че той билъ намеренъ нѣкъде въ Бѣленско и служелъ дълго време за затисване на кисело зеле въ каца. Но това е съмнително. Ние поискахме точни сведения отъ Г-на Поповъ, обаче той не се отзова на писмото ни. Salač, като взима предъ видъ дорийския диалектъ на надписа, изказва предположение, че той произхожда отъ черноморската гръцка колония Месемврия. Обаче мжчнотия представя обстоятелството, че за сжществуването на царска властъ въ Месемврия ние не знаемъ нищо; Salač предполага, че следъ Евбулида държавната уредба въ Месемврия била промѣнена, обаче и това е много съмнително. Тѣй щото въпросътъ за произхода на паметника остава откритъ.

Г. И. Кацаровъ.

Къмъ Известия VII, стр 8. Въ оброчния надписъ отъ Расникъ М. Ростовцевъ (частно съобщение) чете: β (т. е. δύο) σύνδικ[οι] ἀνέ[θ]ηκαν...; при това Ростовцевъ смѣта σύνδικος като редовенъ магистратъ на общината, която може би още не се е ползувала съ пълни права на муниципия. Σύνδικοι се споменуватъ и въ единъ надписъ отъ Кюстендилъ (Изв. VII 83, бр. 6); надписътъ стр. 83, № 5 е датуванъ споредъ името на синдика (р. 4: ἐπὶ συνδίκου),⁴⁾ който

²⁾ Въ Митилене.

³⁾ Краятъ на надписа е загубенъ.

⁴⁾ Ростовцевъ сравнява италиянски Sindaco (кметъ).

¹⁾ Месецъ Артемисий е десетиятъ месецъ на годината.

може би е билъ глава на останалитѣ общински магистрати (синархия).

Въ Известия VII 81, бр. 1 Ростовцевъ чете: Ἀγαθῇ τύχῃ [οἱ ἐπιτελεῖται θύσαντες] и пр. Споредъ надписа тринадесетътѣ епимелети, като принесли жертва съ средствата на града и устроили игри въ честь на Зевса и Хера въ време на синархията на споменатитѣ въ края на надписа лица, издигнали тоя алтарь (подразбира се ἀνέθηκον). Въ надписа стр. 82 № 4 следъ посвещението идатъ имената на жрецитѣ (може би пакъ 13); въ редъ 18-и съ по-едри букви е написано името на нѣкое видно лице отъ жреческата колегия (може би ἀρχιερεὺς или ἀρχιερατεύσας); датуванъ е надписътъ споредъ синархията, означена само съ името на епонима си.

Надписътъ стр. 83 № 5 е пакъ отъ сжщия характеръ, само че посвещението е отъ една фила (жреческа или градска, не може да се каже); отъ 7 и редъ нататъкъ сж изброени имената на жрецитѣ, може би пакъ 13.

Стр. 84 № 8 Ростовцевъ чете: Πυρούλας καὶ πηλός. № 9: Παπαίρι(ο)ς.

Г. И. Кацаровъ.

Стара гробница при с. Тракиецъ, (Хасковско). На около 500 м. западно отъ училището на с. Тракиецъ (по турски Елесче) въ мѣстността „Кулата“, въ нивата на Митѣо Трендафиловъ, при обръщане (реголване) почвата за лозе, на около 50—60 см. е била открита презъ декемврий 1922 год. стара гробница съ две запазени отдѣления и едно полуразрушено. Гробницата е имала дълбочина близо 0·80 м., всѣки отдѣленъ гробъ е дългъ 1·40 м. и широкъ 1·10 м. Тритѣ гроба сж били наредени единъ до другъ, като преградната стена на единия е била обща за следния; тѣ сж били постлани съ камъни. Въ предишни времена тази гробница е била отваряна и претърсена и затуй при сегашното ѝ намиране едни отъ покривнитѣ каменни плочи не сж на мѣстата си, други сж взети, а трети изпочупени. На сжщото това мѣсто въ турско време е имало наблюдателна кула (помни

се отъ стари хора), отъ дето е останало и названието „Кулата“. Отъ тукъ има доста широкъ обзоръ по течението на р. Улу-дере.

Отъ направения отъ мене огледъ на това мѣсто на 27.V т. г. се вижда, че мѣстността „Кулата“ е слаба възвишеностъ на единъ ридъ, представляваща разсипана, измита и разорана могила съ диаметръ 10—12 м. Насипниятъ ѝ материалъ е чакълесто-пѣсъченъ съ наполовина почти червеникава прѣстъ, донесенъ нѣкога отъ съседнитѣ надъ селото ровини. При разораването на нивата, презъ редъ години, черноземътъ на останалата нива се е примесилъ отчасти съ донесенитѣ за могилата материали. Сжщо тѣй при сегашното разкритие на гробницата е намѣрена въ гробоветъ само черноземна мека прѣстъ, а съ нея заедно и нападалитѣ покривни камъни и два вида кжсове отъ глинени сждове: едни по-късни отъ червена глина съ орнаменти, схождащи се съ сегашни такива, и други — отъ груба пѣсьчлива глина, слабоизпечени, съ повече черно-червеникавъ цвѣтъ, безъ украшения и трошливи. Кости и пари не сж били намерени. Изваденитѣ камъни около 4·5 куб. м. сж отъ трахитъ и трахитенъ туфъ, такива каквито има къмъ съседнитѣ села Гжлжебецъ и Старо-село. Тия камъни сж грубо обдѣлани, а само 2—3 сж тънко обработени. По тѣхъ нѣма никакви надписи. Тѣ иматъ размѣри 0·80—1—1·10 м. дълж., височина до 0·80 м. и дебелина до 25 см. Помежду имъ не е имало никаква мазилка или тухли. Тукъ-таме по нѣкои отъ тѣхъ се забелѣзва варовито-глинестъ осадъкъ. Не сж били словявани и съ никакви желѣзни скоби, а това е ставало съ жлеbove и меандрични застъчки, влизащи въ дълбинитѣ на съседния камъкъ. На нѣкои отъ тѣхъ въ горнитѣ имъ части (къмъ устието на гроба) има четвъртити дупки (8×8 см. и 5 см. дълбочина). Тритѣ гроба сж наредени точно по посока изтокъ-западъ. Гробницата е вѣроятно отъ тракийско произхождение.

Симеонъ П. Стефановъ

Портретът на българския цар Борис I въ Рим? Въ единъ старъ брой на *Bullettino di Archeologia Christiana* (год. VI, № 3—4) отъ 1868 год. намерихъ една бележка отъ De Rossi върху едно забравено археологическо откритие съ известенъ интересъ за България. Отъ тогава и самата бележка на De Rossi е била забравена. Тукъ ще дамъ най-интереснитѣ извадки отъ нея.

Презъ септемврий 1689 год. италианскиятъ археологъ Ciampini намерилъ въ подножието на Целия едно полу-

viae est quaedam vinea, quae crepidinibus Coelii montis conterminata est, quo loci nunc alia vinea (est) ecclesiae sanctorum Joannis et Pauli. . .

Следва описанието на открититѣ стени: Post. . . ingressum ad dextram alius patebat aditus in locum longitudinis palmorum triginta quinque, latitudinis tredecim circiter, ubi in superiore parietis parte, quae in concameratum fastigium adtolitur, depictae sunt imagines a subjecto pavimento distantes palmis circiter quindecim. . . Imagines Orientem respiciunt,

Обр. 142. — Стенопись съ портрета на Царъ Бориса? отъ Римъ.

разрушено помѣщение, украсено съ стенна живопись. Въ Cod. Vat. 7849 (по De Rossi) се намира описанието на това откритие и рисунка, представяща стенописната композиция, известна подъ названието „Dominus legem dat“.

Ето извадки отъ текста на Ciampini. Elapsis diebus praesentis mensis septembris 1689, in illam per antiquam intravimus fodinam, in qua veterum aedificiorum sepulta rudera conquiruntur, ut lateres inde effossi in materiam novarum aedium vertantur. . . Locus via est dextrorsum, quae ab amphitheatro Titi ad ecclesiam S. Mariae in Domnica appellatum tendit, Ad dextram et in medio ejusdem

Къмъ текста е приложена и възпроизведената тукъ рисунка (обр. 142). Освенъ Христосъ, Павелъ, Петъръ и двама светци, въ лѣво, въ краката на Исуса, се вижда частъ отъ колѣнничила фигура, облѣчена въ ризница отъ кожени (металически?) четиригълни плочици (Ionica squamata) и въ военна хламида. Интересътъ на цѣлата фреска е именно въ тази фигура, съпоставена съ надписа „Formosus“ въ дѣсно отъ Христа, до парчето отъ паднала мазилка, върху която сигурно е било изобразено духовно лице съ това име. Основавайки се на мѣстоположението на находката, Ciampini идентифицира Формоза на фре-

ската съ известния папа, който е заемал престола на Петра между 891—896 год. Оттук той обяснява фигурата на война. Въ близки сношения съ папата Формоза е билъ Борисъ I български, който покръсти народа си при този първо-свещеникъ (Ciampini). Затова, основавайки се на лагеранската триклиния (дето въ краката на Христа и Петра сж били поставени папа Силвестър и Константинъ, папа Левъ III и Карлъ Велики), италианският археологъ отъ 17 в. е поставилъ на колѣнничилитѣ фигури въ намерената фреска имената: папа Формоза и царъ Михаилъ (т. е. Борисъ) Български.

Фреската на Ciampini отъ тогава е изчезнала и неговитѣ наблюдения не могатъ да бждатъ нито провѣрени, нито допълнени на мѣстото. Обаче въ самата рисунка нѣма нищо, което да противоречи на хипотезата. Чертитѣ на лицето на царъ Борисъ сж неизвестни и отъ тази страна е невъзможна провѣрката на фреската. Типътъ на главата, прическата и византийското военно облѣкло издаватъ военачалникъ отъ източна Европа.¹⁾ Наистина, не ни е известенъ портретътъ на българския царъ въ воински доспехи (винаги въ византийска церемониална одежда), но даже византийскитѣ императори сж били изобразявани въ ризници и наметала (ср. Василий II въ псалтира отъ Маркиана въ Венеция). Ако, най-после, царъ Борисъ е билъ въ преговори съ Римъ и е кръстилъ българитѣ не при папа Формоза, а при Николая I (858—867), то именно бждащиятъ папа Формоза, тогава епископъ въ Портуера, е билъ изпратенъ (заедно съ Павелъ, епископъ въ Популония) въ двора на Бориса на чело на папската мисия и поради това е напълно допустимо симетричното изображение на Формоза и Бориса въ една и сжща фреска, молящи се на Христа.

На всѣки случай, ако нѣма нищо, което да противоречи на хипотезата на

Ciampini, то нѣма и нищо, което да задължава нейното приемане. Едва ли нѣкога ще може да се докаже автентичността или лъжливостта на „портрета на царъ Бориса отъ подножието на Целия“. Все пакъ любопитно е за българската наука да се отбележи този куриозенъ екскурсъ на Ciampini — De Rossi (последниятъ, макаръ и съ резерва, приема предположението на Ciampini) като най-старъ (1689 г.) опитъ за изследване въ българската археология.

А. Грабаръ.

Миниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека.

Както е известно, миниатюритѣ на Манасиевата хроника въ Ватиканската библиотека сж най-важниятъ паметникъ на старобългарската историческа живопись отъ XIV вѣкъ. До сега само нѣкои отъ тия миниатюри бѣха обнародвани и то въ съвсемъ неудовлетворителни репродукции. При последното си пребивание въ Римъ азъ получихъ решение да издамъ всичкитѣ миниатюри отъ ржкописа въ колекцията Codices e Vaticanis selecti, въ която се издаватъ въ факсимиле, най-важнитѣ ржкописи на Ватиканската библиотека. За тази целъ всичкитѣ миниатюри бѣха фотографирани, а по-важнитѣ отъ тѣхъ бѣха копирани съ бои. Ватиканскиятъ ржкописъ съдържа всичко 69 миниатюри, нѣкои отъ които се състоятъ отъ по две сцени, тъй че числото на сценитѣ е по-голѣмо. Различията въ тѣхното изпълнение показватъ, че тѣ сж били рисувани отъ двама или трима души. Миниатюритѣ даватъ нѣкои указания, които потвърждаватъ изказаното и по-рано предположение, че тѣ сж излѣзли отъ ржката на български художници и че сж били работени вѣроятно въ Търново при двора на Ив. Александра, за когото е билъ приготвенъ и цѣлиятъ ржкописъ. При това известни обстоятелства даватъ право да се мисли, че ржкописътъ е билъ поднесенъ на Ив. Александра наскоро следъ смъртта на сина му Ив. Асеня. За насъ най-голѣмъ интересъ представятъ ония миниатюри, които се отнасятъ до бъл-

¹⁾ Предметътъ въ ржката на „царя“ е загадъченъ. Възможно е изопачаване отъ страна на Ciampini.

гарската история, а именно: портретът на Ив. Александра между Исуса Христа и лѣтописеца Константинъ Манасеъ; смъртта на Ив. Асень, синъ на Ив. Александра; приемането на душата на Ив. Асень въ рая; портретътъ на Ив. Александра заедно съ пророкъ Давидъ; навлизането на Никифора въ България и докарването му като пленникъ предъ Крума; пиршеството на Крума съ окованата глава на Никифора; три сцени изъ войнитъ на Крума съ византийцитъ; Омортагъ разбива и преследва претендента за византийския престолъ Тома; покръстването на българитъ; гощавката на Симеона отъ византийския императоръ и патриарха и сцена отъ сраженията на Симеона съ византийцитъ; Симеонъ изгаря църквата Ипигия предъ Цариградъ; смъртта на Симеона и посрѣщането на Петровитъ синове Борисъ и Романъ въ Цариградъ; сцени отъ войнитъ на Святослава въ България и превземането на Дръстъръ (Силистра) отъ руситъ; превземането на Преславъ отъ Ивана Цимисхи и на Плиска отъ Василия; разбиването на Самуила отъ Василия и смъртта на Самуила предъ гледката на ослепенитъ му войници; портретътъ на Ив. Александра съ тримата му сина Ив. Асень, Михаилъ и Ив. Срацимиръ.

Повечето отъ тѣзи миниатюри заематъ цѣла страница и се намиратъ въ края на ръкописа; тѣ сж сравнително по-добре запазени, отколкото тия, които се намиратъ въ първата половина на ръкописа. Тѣхното по-подробно разглеждане показва, че художникътъ е възпроизвеждалъ точно тогавашната българска действителност. По тази причина миниатюритъ, вънъ отъ художественото си значение, представатъ голѣмъ интересъ и за тогавашния български битъ.

Б. Ф.

Миниатюритъ въ Мадридския Скилица, относящи се до българската история. Най-бележититъ паметници на византийската миниатюрна живопись сж Мѣсецословътъ на императоръ Василия и Мадридскиятъ Скилица. Мадридскиятъ списъкъ на Скилицовата пер-

гаментна хроника съдържа нѣколко стотинъ цвѣтни изображения (миниатюри), 45 отъ които засѣгатъ българското минало отъ IX, X и XI в.

Проф. Й. Ивановъ е проучилъ паметника на самото мѣсто и е направилъ фотографски и цвѣтни снимки отъ всичкитъ български миниатюри, които, по край своята стойностъ за историята на изкуството, иматъ първостепенно значение за проучване на българското минало. Особно сж ценни миниатюритъ, въ които е вложенъ реализъмъ и следователно представятъ важенъ материалъ за установяване на старобългарската носия. Въ други пъкъ е вложено византийско настроение за българскитъ дѣла, което свидетелствува за важното значение, което България е имала на Балканския полуостровъ.

Между по-важнитъ сцени нека поменимъ следнитъ: Крумъ събира кавалерията си за походъ къмъ Византия; Версинийската битка при Одринъ презъ 813 г.; Омортагъ преследва християнитъ; Омортагъ разбива Тома и спасява Византия; Борисъ води преговори съ царица Теодора; Борисъ и народътъ му призоваватъ Християнския Богъ; Кръщение Борисово; Българо-маджарска война при Симеона; Симеонъ разбива гърцитъ при Баба-Ески въ 896 г.; Симеонъ обѣдва съ византийския императоръ; Симеонъ превзема Одринъ; Ахелойската битка, 917 г.; Преговори между Симеона и африканския владетель Фатлунъ; руситъ въ Преславъ, 971 г.; превземането на Силистра отъ византийцитъ, 971 г.; Самуилово сражение при Солунъ, 996 г.; Нощната битка при Сперхей, 996 г.; Свадбата на царъ Самуиловата дъщеря; Поражението на Самуила при Скопие, 1002 г.; Гърцитъ ослѣпватъ Фружина, синъ на последния български царъ Ивана Владислава, 1029 г.; Фружинъ бива постриганъ; Петъръ Делянъ, внукъ Самуиловъ, дига възстание въ Македония и бива прогласенъ царъ, 1040 г.; Български възстанически лагеръ при Островското езеро, 1040 г.; Алусиянъ разбитъ подъ Солунъ; Алусиянъ ослѣпва въ ролмно Деляна и др.

Проф. Ивановъ готви издание на миниатюритѣ въ цвѣтни репродукции и съ съответенъ гръцки и български текстъ. Ако се намерятъ средства за това скъпо издание, авторътъ смѣта да обнародва работата си и на чуждъ езикъ, френски или английски.

Фрескитѣ въ църквата Св. Георги въ София. Както бѣше вече съобщено по-рано (Годишникъ на Народния музей за 1921, стр. 195 сл.), въ църквата Св. Георги въ София подъ турската мазилка бѣха открити два пласта фрески, които се указаха доста добре запазени. Отъ тѣхъ по-рано бѣха почистени само фрескитѣ въ купола. Презъ последнитѣ две години управлението на Народния музей бѣ разпоредило да се откриятъ и почистятъ и останалитѣ фрески въ тая църква, тъй че цѣлата нейна живопись, доколкото тя е запазена, личи днесъ много добре. Следъ като се направи и подътъ на църквата, който сега се работи, ще може да се пристъпи къмъ по-подробното изучаване на тѣзи извънредно интересни въ много отношения фрески.

Б. Ф.

Църковни старини въ Костенецъ. Въ църквата Св. Архангелъ Михаилъ въ Костенецъ-Баня се намиратъ нѣкои твърде интересни старини, на които до сега не е обърнато внимание въ нашата научна литература. Самата църква — въ сегашния ѝ видъ — е градена, споредъ зазидания въ източната ѝ стена камененъ надписъ, отъ нѣкой си майсторъ Стоянъ отъ Пещера въ 1857 г. Модерната камбанария, която загрозява цѣлата постройка, е прибавена въ 1900 год. По-старата църква, която, споредъ разказа на стари селяни, се е намирала на сѣщото мѣсто, изглежда да е била съборена до основитѣ и отъ нея нищо не е запазено, освенъ нѣкои стари икони и книги. Сегашната църква, вѣроятно наскоро следъ съграждането ѝ, е била цѣла зографисана. Обаче никой не можа да ми съобщи, кога и отъ кого е била работена нейната живопись.

На иконостаса, въ дѣсно отъ цар-

ската врата, се намира икона на Исуса Христа, работена въ 1874 год. отъ Станиславъ Доспѣвски съ надписъ: Помяни Гдѣ Ктиторите Андрей, Ито (т. е. Христо), Йова(н)чо и Георгій. 1874 Писа Станислав Д.

Въ лѣво отъ царската врата се намира икона на Св. Богородица „Милующая“ съ надписъ: Същата Икона дава даръ на църквата Г-нѣ Георгій Ивановъ съ домъ и чада за веченъ споменъ. 1882 г. Писаль Ив. Доспевскій Самоковъ.

Отъ трети единъ иконописецъ, Константинъ Хаджи Ангеловъ, монахъ отъ Бѣлово, е писана въ 1867 год. иконата на Св. Атанасъ, която се намира до иконата на Св. Богородица и носи надписъ: Сущата икона са описа съ иждивеніемъ ѿ рѣфетъ ножарскій ѿ ѿ рѣфетъ ковачскій за дѣшевно имъ спасеніе ѿ вечно воспоминаніе 1867 Квн-стантина Хжи аггавкъ Белювскаго м(о)-н(аха).

Въ църквата се пазятъ и нѣкои много по-стари икони, чиято дата не може да се опредѣли безъ по-подробно проучване. Най-интересна отъ тѣхъ е голѣмата икона съ Успението на Св. Богородица, която се намира подъ единъ кивотъ на горния етажъ на църквата надъ преддверието. Иконата е украсена наоколо съ рѣзани орнаменти. Композицията на представената сцена се отличава по изобилието на подробности, които не се срѣщатъ въ обикновенитѣ изображения на Успението. Исусъ Христосъ съ душата на Св. Богородица е обграденъ отъ четирма ангели. Най-горе е представена Св. Богородица на небето въ цѣлъ ръстъ, въ елипсовидно сияние. Въ дъното се намира богата архитектура.

Отъ сѣщото време, украсена съ сж-шитѣ рѣзани орнаменти, е иконата на трима светци, която сега се намира въ преддверието. Фигуритѣ се отличаватъ по необикновено високитѣ си пропорции и по хубавитѣ орнаменти върху дрехитѣ.

Въ църквата се пази и единъ твърде интересенъ поради иллюстрациитѣ си ржкописенъ дамаскинъ. Той е писанъ

на дебела хартия съ размери 28·3 на 18·5 см. Ръкописът съдържа 329 листа, нумерирани съ славянски букви. Краятъ му липсва. Текстът е украсенъ съ 10 голъми заглавни винетки и нѣколко миниатюри съ следнитѣ сюжети: Сретение Господне, Възкрѣсение Христо, Тома невѣрний, Недѣля мирносна (Мария Магдалина предъ Христа), Изцѣряването на разслабения, Исусъ Христосъ съ самарянката на кладенеца, Изцѣряването на слѣпия, Св. Симеонъ Стълпникъ, Св. Николай. Рисунката на миниатюритѣ е чиста и коректна, но отчасти съвсемъ наивна. Боитѣ сж слагани въ широки плоскости, безъ полутонове и безъ сѣнки. Макаръ и да нѣматъ особни художествени достоинства, миниатюритѣ представятъ голѣмъ интересъ, тъй като паметници отъ този видъ у насъ сж твърде рѣдки и за това тѣ заслужаватъ да бждатъ издадени и проучени по-подробно.

Въ църквата се намиратъ и нѣколко старопечатани книги съ стари приписки. Обаче тѣзи приписки се отнасятъ до маловажни въпроси.

Б. Ф.

Не *Στενήμαχος*, а *Σθενίμαχος* (не Тѣсно бранство, а Мощно бранство). Иречекъ въ „Пжтувания по България“ (стр. 423) удобрява тълкуването „Тѣсно бранство“, което Константинъ Философъ дава на названието *Στενίμαχος* (на града Станимака), като мисли, че първата часть е думата *στενός*, а втората — основата *μαχ-* на глагола *μάχομαι* (сражавамъ се); следователно *Στενίμαχος* означава „отбрана на прохода“. На сжщото мѣсто Иречекъ споменува и книгата, която въ 1819 год. била издадена на гръцки езикъ въ Виена подъ заглавие „За пловдивската областъ“, и цитира „ἀπὸ Στενιμάχου ἕως Ἐάντης“ (отъ Станимака до Ксанти). Сжщиятъ, като се занимава твърде грижливо съ тази топонимия, цитира френското название „Estanemas“ при защитата на крепостта отъ фландърския рицаръ Renier de Trit (подиръ одринското сражение въ 1205 год.) и Stenemas отъ французкия лѣкаръ Paul Lucas (1706 г.). При това се прибавя, че *Στενήμαχος*

се срѣща у византийскитѣ хронографи Акрополитъ и Кантакузинъ. Въ новогръцката литература топонимията *Στενήμαχος* по сжщия начинъ се обяснява отъ *στενὰ μάχομαι* (тѣснини и браня се) (Родопски напръдъкъ, III, 1905, стр. 18).

Обаче, ако проследимъ внимателно, какъ се образува сложната дума *Στενήμαχος* (или *Στενίμαχος*), ще забележимъ, че е погрѣшно да се твърди, че първата часть е думата *στενός* (тѣсенъ). Въ класическия гръцки езикъ и въ общия имаме петъ сложни думи съ *στενός*, въ които буквата *ο* служи като съединителна гласна между дветѣ части (напр. *στενοχωρία*). Въ византийския езикъ имаме още 30 думи сложни съ думата *στενός*, но и тукъ буквата *ο* е съединителна гласна. По сжщия начинъ е образувана и модерната дума стенография. Следователно, ако действително думата *στενός* бѣше първата часть на *Στενίμαχος*, бихме имали *Στενόμαχος*.

Византийскиятъ хронографъ Георги Пахимерисъ въ III томъ, гл. 18 стр. 210 пише *Σθενίμαχος φρούριον* (т. е. крепость Стенимахосъ). А пъкъ думата *Σθενίμαχος* е сложна отъ думата *σθένος* и основата *μαχ-* и означава „мощно бранство“. Въпросната дума *σθένος* е отъ III склон. отъ сжщата група, отъ която е и думата *κάλλος* (красота). Отъ последната дума *κάλλος* имаме редъ думи сложни, като почнемъ отъ Хомера и свършимъ съ известната дума калиграфия (краснописание). Въ всичкитѣ тѣзи думи имаме съединителна гласна, както и въ думата *Σθενίμαχος*.

Византийскиятъ хронографъ Никитасъ Хониятисъ (стр. 686) споменува думата „*τὸν Στενίμαχον*“, както и другитѣ хронографи, които цитира Иречекъ. Като се има предъ видъ, че не всичкитѣ византийски хронографи ни даватъ думата *Στενίμαχος*, а именно у Пахимерисъ се срѣща *Σθενίμαχος*, а сжщо така, че етимологически не може да се приеме формата *Στενίμαχος* (или *Στενήμαχος*), а трѣбва да бжде *Στενόμαχος* (отъ *στενός*), очевидно става заключението, че първоначалната топонимия е била *Σθενίμαχος*. Обаче много раню, още презъ срѣднитѣ вѣкове, буквата *θ* изгубила своето при-

дихание и става т вследствие на българското фонетическо влияние, тъй щото още отъ тогава и отъ самитѣ гърци се е изговаряло *Στενίμαχος*. А че българската фонетика е повлияла върху гръцкото произношение, се вижда отъ буквата σ, която се е преобърнала въ нѣкои думи на ш (напр. *κρασί* се изговаря краши = вино, *ψείμα* = пшема = лъжа и пр.). Като спомагателно обяснение на това служи споменатия по-горе цитатъ „ἀπὸ Στενίμαχου ἕως Ἐάντης“, дето сжщото нѣщо станало съ думата *Ἐάντη*, т. е. губи се предиханието отъ буквата θ подъ влиянието на български езикъ и се явява *Ἐάντη* вм. *Ἐάντη* (както *Σθενίμαχος* става *Στενίμαχος*).

Въ новобългарски езикъ топонимията *Σθενίμαχος* претърпява и друго измѣнение освенъ произношението съ т, а именно става Станимака, на която дума се дава народна етимология „стани майко“ (Ив. Шишмановъ, Сборн. за Нар. умотв. IX стр. 580 и 581).

Отъ първоначалната топонимия *Σθενίμαχος*, обърната на *Στενίμαχος*, произлизатъ и всичкитѣ други родопски измѣнения „Станимбанъ, Стеанимеахъ, Стенимеръ“, които се споменуватъ отъ Шишмановъ въ сжщата студия. Съобщението на Славейковъ, че нѣкои гръцки филолози изкарвали думата отъ „Истиеонъ махи“, се прави безъ да се посочи, къде и отъ кого се твърди това (Родопски напрѣдъкъ III стр. 17). Обаче на всѣки случай подобна етимология е съвсемъ несъстоятелна.

П. Чилевъ.

По въпроса за мѣстонахождението на крепостъта Маркели. Тая крепостъ имала специално стратегическо значение въ византийско-българскитѣ борби презъ VIII и IX в.: отбранявала стария пжтъ Цариградъ — Одринъ — Ямболъ — Преславъ и цѣлата погранична линия на изтокъ до Черно море. Многого крепости въ източната частъ на южнитѣ склонове отъ Стара планина вѣроятно изпълнявали сжщото назначение, но Маркели била главната крепостъ преди и презъ Крумовата епоха. Нейното мѣстонахождение още не е

точно опредѣлено. Споредъ географски и топографски известия отъ византийски писатели и по непосредствени лични наблюдения Иречекъ предполага, че тая крепостъ била днешното Каябашко кале или Карнобатския хисаръ, наричанъ отъ мѣстното население още Крумова крепостъ. Последното допущатъ и братя Шкорпилъ, а проф. В. Н. Златарски търси Маркели на върха Бакаджикъ при с. Войникъ, дето сжщо се намирали развалини отъ стара крепостъ, която отбранявала стария пжтъ Цариградъ — Преславъ (вж. Иречекъ, „Пжтувания“ 751; Шкорпилъ, „Нѣколко бележки върху археол. и историч. изследвания въ Тракия“, 47, 48, 59; Златарски, „История на българск. държава презъ срѣднитѣ вѣкове“ I 204—5).

Иречекъ пише, че името Маркели се запазило въ Марашки боазъ, име на проходъ между Карнобатъ и Котелъ. („История на българитѣ“, 175). Бр. Шкорпилъ считатъ това за грѣшка. Обаче стъ описанията на дветѣ страни се долавя, че тѣ лично не обиколили крайнината по горното течение на р. Азмакъ. Въ противенъ случай непременно биха се натъкнали на името *Марцилъ*, въ което очевидно се запазилъ споменъ за крепостъта Маркели.

Горното течение на Азмака се състои отъ три малки рѣки: Марцилъ, Канлъ или Каналж-дере и Буюкъ-дере, първата отъ които е най-голѣма. Марцилъ извира отъ южнитѣ склонове на Стидовския балканъ, тече въ юго-източна посока, минава до южния край на с. Ново-село, отдето продължава на изтокъ и приблизително единъ клм. подъ с. Мокренъ приема Канлъ-дере, а малко по-източно Буюкъ-дере и така вече тече подъ името р. Азмакъ. И дветѣ дерета, които се вливатъ въ Марцила отъ къмъ дѣсната ѝ страна, извиратъ отъ височини, разположени отъ дветѣ страни на Марашкия проходъ.

Старинното име на Азмака не се знае. Вѣроятно е да е било Марцилъ или сродно нему, което замѣнили презъ турското владичество съ име Азмакъ, а времето го е запазило въ народната ни номенклатура въ сжщинското му или

видоизмѣнено произношение като име само на горното течение на сжщата рѣка.

Марашъ и Азмакъ сж турски имена, когато Марцилъ и Маркели нагледъ сж отъ римски произходъ. Марашъ = запустело мѣсто. Азмакъ = гневна, сърдита, люта рѣка. Маркели напомва, споредъ братя Шкорпилъ, името на Юстиниановата крепостъ Маркерота на границата на Мизия и Хемимонтъ. Може би и Мокренъ е произлѣзло отъ Маркели — Марцелъ.¹⁾

Несъмнено, запазеното отъ народната традиция име Марцилъ само по себе си не решава спора за мѣстонахождението на крепостта Маркели. На всѣки случай трѣбва да забележимъ, че въ лѣво отъ извора на Марцила, на самия Стидовски Балканъ, както и на дѣсния ѝ брѣгъ, между Ново-село и Мокренъ, се намиратъ развалини отъ стари крепости. За тѣхъ населението не помни никакви предания. Ако пъкъ старинното име на р. Азмакъ, както споменувамъ по-горе, било Марцилъ — Маркели или сродно нему, тогава мѣстонахождението на крепостта трѣбва да се дири изобищо по цѣлото ѝ течение, височинитѣ на което сж богати съ развалини отъ стари крепости.

Ив. Пандалеевъ.

За мѣстото на Никифоровата катастрофа въ 811 год. Г-нъ Ив. Калчевъ е челъ на 28 юни 1922 год. рефератъ въ Шуменското археологическо дружество, въ който се е занималъ обстойно съ въпроса за мѣстото на Никифоровата катастрофа въ 811 год. (гл. Шуменски вѣсти бр. 28 отъ 1.VII 1922 г.). Следъ като изтъква съображенията, по които тази катастрофа не е могла да стане нито въ Върбиш-

кия, нито въ Чалжавашкия (Берегавския) проходи, г-нъ Калчевъ изказва предположението, че тя е станала въ мѣстността „Гръцка сѣчь“, три км. на югъ отъ с. Кюлевча, Шуменско. Въ подкрепа на своето предположение г-нъ Калчевъ привежда редица убедителни аргументи, които правятъ неговото предположение твърде вѣроятно и които заслужаватъ вниманието на нашитѣ историци.

Б. Ф.

† **Ернестъ Бабелонъ.** На 3 януари 1924 г. се поминалъ въ Парижъ на 70 годишна възраст директорътъ на нумизматическия кабинетъ при Народната Библиотека въ този градъ, професоръ Ернестъ Бабелонъ. Покойникътъ е известенъ по своитѣ трудове по нумизматика като най-голѣмъ съвремененъ капацитетъ. Неговиятъ трактатъ по гръцкитѣ и римски монети е най-капиталното съчинение въ нумизматическата наука. Отъ този трудъ до сега сж издадени четири тома съ многобройни таблици. Програмата на автора бѣше тѣй обширна, щото той самъ се съмнява въ предговора на първия томъ, дали ще може да доживѣе, за да я изпълни. За голѣмо съжаление смъртта го изпревари, преди да завърши своята полезна работа.

Трудовѣтъ на Бабелонъ сж многобройни, но азъ тукъ ще помена, освенъ цитирания по-горе, още нѣколко отъ по-важнитѣ по нумизматика, като: *Monnaies de la Republique romaine*, 2 тома; *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène*; *Les Perses Achéménides*; *Chypre et Phénicie*; *Médailles historiques de Napoléon le Grand, empereur et rois*; *Les monnaies grecques, aperçu historique* и много още други съчинения и статии, печатани въ нумизматически списания. Бабелонъ бѣше и единъ отъ тримата редактори на *Revue numismatique*.

Н. А. Мушмовъ.

¹⁾ Коренътъ *Марк* се изменилъ въ *мокр*, като *а* минало въ *о*, а съгласнитѣ *рк* се метатезували въ *кр*. Населението води произхода на Мокренъ отъ *мокрота*. Въ сжщность тамъ лете е доста сухо.

Колективни находки на монети.

1921—1922 г.

с. Прогорелецъ, Ломска околия. Никола Алексовъ отъ сжщото село, като ваделъ пенуги въ гората презъ Януари 1921 г. въ мѣстността „Окопа“, намерилъ около 70 сребърни римски републикански монети отъ III и II в. пр. Хр. Отъ тѣзи монети Алексовъ представи въ Музея 53 екземпляра, всичкитѣ много добре запазени. Споредъ намервача, близо дето намерилъ монетитѣ имало голѣмъ старовремски землиненъ окопъ, чието име носи и мѣстността, който ималъ около 100 м. дължина. Заедно съ монетитѣ не били намерени други старини. Частъ отъ монетитѣ била изровена отъ къртица. Това дало поводъ на намервача да разрови земята на това мѣсто, дето открилъ и другитѣ монети. За забелѣзване е, че много находки на монети още въ старо време сж били откривани отъ къртици.

с. Расово, Ломска околия. Г-нъ Д-ръ П. Кърджиевъ отъ Ломъ откупи за Народния музей 37 сребърни монети (драхми) отъ Дирахиумъ (Дурацо) и 7 среб. монети римски републикански. Споредъ събранитѣ отъ г. Кърджиевъ сведения, тѣзи монети сж частъ отъ по-голѣма находка, станала, споредъ едни, въ с. Расово, а споредъ други въ с. Комушица. Около 300 отъ тѣзи монети били продадени на Ломскитѣ златари, отъ които г. Кърджиевъ е събралъ и горепоменатитѣ. Типътъ на всичкитѣ монети отъ Дирахиумъ е еднакъвъ (теле бозае отъ крава), но монетитѣ сж интересни по това, че върху тѣхъ личатъ имената на разни магистрати и въ полето сж представени разни символи: орелъ, кривакъ, класъ, човѣшка глава, шапкитѣ на Диоскуритѣ и пр.

с. Комушица, Ломска околия. Борисъ Цоловъ отъ сжщото село презъ 1920 г. при оране на нивата си е намерилъ едно гърне съ 70 сребърни

монети римски. Дончо С. Дончовъ отъ сжщото село въ едно писмо до музея описва 19 отъ тѣзи монети, които могатъ да се класиратъ тѣй: римски републикански 4; Августъ 1; Веспасианъ 10; Неронъ 3; Домицианъ 1. Г-нъ Д. С. Дончовъ заслужава всѣка похвала за даденитѣ грижливи и точни сведения.

Плевенъ. Въ двора на една турска къща въ града били намерени около 12 оки бронзови монети римски отъ III в. Монетитѣ не били вложени въ сждъ, а се намерили направо въ земята. Още при откриването на находката турчинътъ разнесълъ частъ отъ монетитѣ, а другата частъ отъ около 2000 екземпляра откупилъ едни златаръ. Отъ последнитѣ монети музеятъ откупи 1983 екземпляра. Тѣ сж отъ следнитѣ императори: Галиенъ (253—268) 4; Клавдий II Готски (268—270) 12; Квинтиль 1; Аврелианъ (270—275) 1478; Северина (жена на Аврелиана) 26; Тацитъ (275—276) 68; Флорианъ (276) 46; Пробъ (276—282) 348. Тази находка има особенъ интересъ затова, че върху монетитѣ има знацитѣ на монетнитѣ заведения, дето сж били сѣчени монетитѣ. Отъ тѣзи знаци се вижда, че тѣ били сѣчени въ монетарницитѣ на следнитѣ градове: въ Римъ 147 монети; Антиохия 17; Кизикъ 716; Лондонъ 3; Сердика 354; Сисция (Сисакъ, сега въ Югославия) 536; Тарагонъ въ Испания (или Тицинувъ въ Горна Италия) 115 и неизвестно где 95. Отъ тѣзи сведения се вижда, че тази находка има голѣмо значение за историята на Сердикийската (Софийската) монетарница. За по-подробни сведения по този въпросъ въ свръзка за Плевенската походка гледай моята статия „Знацитѣ върху монетитѣ на римската и провинциалнитѣ монетарници“ въ Годишникъ на Народния музей за 1922 г.

с. Летница, Ловчанска околия. Въ една нива, дето имало стари зидове и разхвърляни части от тухли и керамиди, били намерени отъ две дѣца около 500 бронзови монети колониални. Едното отъ дѣцата взело 102 монети, а другото около 300—400. Отъ тази находка имахъ случай да видя 6 екземпляра, отъ които 2 отъ С. Севера, 1 отъ Северъ Александра, 1 отъ Елагабала и 1 отъ Макрина, сѣчени въ Маркианополъ и 1 отъ Макрина — въ Никополъ на р. Росица.

с. Катунецъ, Ловчанска околия. Петко Илиевъ Бѣлмжовъ отъ сѣщото село намерилъ едно гърне съ монети въ нивата си въ мѣстността „Раковецъ“. Споредъ сведенията на музея монетитѣ били стотина екземпляра сребърни римски отъ I и III в. и една златна отъ Валентиниана I (364—375 г.). Обаче отъ тази находка въ музея се получиха само 29 сребърни монети, златната ужъ изгубилъ бащата на намервача, а около 30 монети продалъ на златари въ Ловечъ. Навѣрно и продаденитѣ монети сж били отъ сѣщата епоха. Изпратенитѣ въ музея монети сж отъ следнитѣ императори: Веспасианъ (69—79 г.) 1; Домицианъ (81—96) 1; Нерва (96—98) 1; Траянъ (98—117) 4; Хадрианъ (117—138) 1; Фаустина стара (жена на Антонина Пия) (138—161) 2; Маркъ Аврели (161—180) 3; Луцила (жена на Луци Веръ, 161—169) 2; Комодъ (176—192) 1; Криспина (жена на Комода) 2; Септ. Северъ (193—211) 6; Юлия Домна (жена на Севера) 1; Каракала (198—217) 4.

По всичко личи, че тази находка е била по-голяма, но тя е укрита, както обикновено става съ голѣмитѣ находки.

с. Сливекъ, Ловчанска околия. Воловарчета намерили въ мѣстността „Монастирската чешма“ при стария манастиръ Св. Богородица, нареченъ още „Ястребъ“, едно строшено гърне съ 300—350 сребърни грошове отъ Ив. Александра и сина му Михаила. Споредъ сведенията на г. Ив. П. Димитровъ отъ Ловечъ, който видѣлъ частъ

отъ тази находка, монетитѣ били отъ разни печати, обаче отъ еднакъвъ типъ.

Тетевенско. Въ нѣкоя могила въ Тетевенско били намерени голѣмо количество сребърни римски монети. Отъ тази находка е купилъ 35 екземпляра г. Любенъ Казаски, адвокатъ въ Гор. Орѣховица, които ми представи за преглеждане. Тѣзи монети се подраздѣлятъ тѣй: Маркъ Аврели 1; Септими Северъ 4; Каракала 3; Гета 1; Северъ Александъръ 3; Юлия Мамаея (майка на С. Александра) 1; Плавтила (жена на Каракала) 1; Гордианъ III 6; Филипъ баща 7; Траянъ Деци 4; Етрусила 4.

с. Исупли, Котленска околия. Въ една нива били намерени 16 венециански златни монети отъ времето на Венецианската република. Отъ тази находка въ музея бѣ представенъ единъ екземпляръ отъ дожда Алоисъ Мочениго (1702—1709 г.). Лицето, което представи тази монета, ме увѣри, че и другитѣ били еднакви.

с. Галово, Орѣховска околия. Въ първитѣ дни на месецъ мартъ 1921 г., когато свиканитѣ селяни да отбиватъ трудовата си повинность почнали да работятъ въ двора на Георги Климентовъ, изровили едно гърне пълно съ прѣстъ и като го строшили, въ него се указали римски монети (сребърни и мѣдни калаисани) отъ II и III в. Отъ тѣзи монети, въ музея бѣха представени 27 екземпляра отъ следнитѣ императори: Септими Северъ 1; Юлия Домна 1; Каракала 3; Гордианъ III 5; Северъ Александъръ 2; Филипъ баща 2; Траянъ Деци 10; Етрусила (жена на Т. Деци) 3. На сѣщото мѣсто били изкопани една глинена делва, строшена отъ работниците, и единъ бронзовъ предметъ, навѣрно връхъ отъ знаме или частъ отъ канделябъръ. Изглежда, че открититѣ монети били повече, обаче тѣ сж укрити отъ работниците.

с. Стражица, Гор. Орѣховска околия. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си 4—5 кг. сребърни тетрадрахми отъ времето на Александра Велики

(IV в. пр. Хр.). Отъ тази находка имахъ случай да видя 7 Александрови тетрадрахми, отъ които 3 архаични, 4 отъ келтийски типъ и 1 отъ Селевка. У намервача били запазени около 30 екземпляра, а другитъ ги разпродахъ. Монетитъ били вложени въ глинено гърне, което било строшено и дъното прибралъ нѣкой лекаръ отъ София.

с. Габаре, Б. Слатинско. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си презъ 1915 год. 14 оки сребърни и билонови монети римски отъ II и III в. Отъ тази находка видѣхъ 47 монети презъ 1921 г. въ с. Карлуково, дето се научихъ за находката. Отъ горнитъ монети имаше екземпляри отъ Юлия Домна, Каракала, Елагабала, Гордиана III, Филипа Арабъ и Траяна Деци. Музеятъ на време се разпореди за изпращането на цѣлата находка въ музея. Обаче въ отговоръ на това се съобщи, че такава находка не е ставала. Разбира се, това съобщение не бѣше вѣрно, защото по моитъ сведения цѣлата находка била продадена на прѣстенари и последнитъ я бѣха препродали въ София. Отъ тази находка единъ търговецъ на старини въ София откупи презъ 1922 г. 4015 екземпляра, отъ които азъ прегледахъ презъ 1922 г. само 707 монети отъ следнитъ императори: Септ. Северъ 1; Домна 1, Гордианъ III 172; Филипъ Арабъ 131; Отацилия (жена на Филипа) 18; Траянъ Деци 364; Етрусцила (жена на Тр. Деци) 102; Херени 1; Меза 1; Балбинъ 1; Хостианъ 1; Волизанъ 1. Навѣрно въ тази находка е имало интересни и рѣдки екземпляри, но за жалостъ тѣ сж изгубени за музея.

с. Павликени, Търновска околия. Въ района на това село единъ селянинъ намерилъ въ нивата си около 10 кг. сребърни монети отъ първата половина на XVII в. Отъ тази находка видѣхъ 2 испански талера отъ 1639 год. Въ находката имало и турски монети отъ сжщата епоха.

„Чечкото“, Дювленска околия. Въ местността „Чечкото“ въ Помаклъка би-

ли намерени около 350 мѣдни калаисани монети отъ III в. сл. Хр. Отъ тази находка видѣхъ само 2 монети отъ Филипа Арабъ. Находката била раздѣлена между трима-четирма души, които сж я открили.

с. Полски Сѣновецъ, Търновска околия. Въ землището на това село били намерени въ една нива около 50 мѣдни калаисани монети римски отъ III и IV в. Отъ тази находка имахъ случай да видя следнитъ екземпляри: Каракала 1; Гордианъ III 10; Филипъ баша 8; Отацилия (жена на Филипа) 1; Траянъ Деци 21; Етрусцила 4.

С. Рила, Дупнишка околия. Ученицитъ трудоваци, като копаели дупки за засаждане борчета презъ мартъ 1922 г. въ мѣстността „Ступецъ“, на 500 крачки северно отъ старата църква Св. Архангели, намерили едно гърне съ 249 мѣдни корубести монети византийски отъ началото до края на XII в. Прегледанитъ отъ менъ монети бѣха отъ Иоана Комнинъ (1118—1143 г.), Иоанъ II Комнинъ съ сина му Алексисъ и Мануилъ I Комнинъ (1143—1180 г.). Монетитъ се върнаха да се пазятъ въ училището.

с. Аканджиларъ, Севлиеvsка околия. Костадинъ Ивановъ отъ сжщото село, като оралъ на нивата си, изровилъ едно бронзово гърне, прилично на стомна, съ около 5 кг. сребърни римски монети, отъ които въ музея се изпратиха 1350 екземпляра отъ следнитъ императори: Неронъ 3; Галба 1; Веснасианъ 32; Вители 1; Домицианъ 7; Нерва 2; Траянъ 105; Матидия 1; Хадрианъ 135; Сабина 20; Антонинъ Пий 194; Фаустина стара 128; М. Аврели 205; Фаустина млада 50; Луци Веръ 12; Луцила 13; Комодъ 45; Криспина 6; Пертинаксъ 1; Албинъ 2; Септими Северъ 137; Домна 72; Каракала 65; Плавтила 6; Гета 24; Макринъ 2; Елагабалъ 2; Северъ Александъръ 4; Меза 2; Аквила Севера 1; Мамея 1; неопредѣлени изтрити 60. За музея се задържа само гърнето, а

монетите се повърнаха като обикновени и зле запазени.

с. Рибно, Неврокопска околия. Мехмед Али Бинджев намерил в нивата си 20—30 тетрадрахми от Филипа II Македонски.

Скопие. В околността на града били намерени 100 сребърни грошове от цар Ив. Александра с сина му Михаила.

с. Струмски-Чифлик, Гор. Джумайска околия. В старото тракийско селище „Скаптопара“, близо до манастирището, били намерени 1 среб. драхма от Александра Велики, 1 бронз. монета римска от Диоклециана и 1 бронзова монета от Константина Велики.

с. Хисарь, Карловска околия. При реголване на лозето на Ив. Марков в ю. и. край на крепостта били намерени от работниците през март 1922 г. следните византийски монети: една корубеста монета от бѣло злато от Михаил VII Дука (1071—1078 г.); 58 курубести монети от бѣло злато от Никифор III Ботаниатъ (1078—1081); една корубеста монета от бѣло злато от Алекси I Комнинъ (1081—1118 г.) и 5 златни курубести монети от сѣция. От тѣзи монети за Народ. музей се откупили 1 от Михаила VII и 1 златна от Алекси I Комнинъ.

Споредъ сведенията на г. Кантимировъ, директоръ на прогимназията в сѣщото село, находката се състояла отъ 115 монети; навѣрно тя е била по-голяма, но укрита отъ работниците. На мѣстото, дето били намерени монетите, имало следи отъ стари зидове, фрагменти отъ глинени сѣдове и тамъ билъ намеренъ единъ мраморенъ лѣвски кракъ отъ статуя.

Презъ 1922 г. били намерени в мѣстността „Къшлата“, близо при Траяновия пѣтъ, източно на 3 клм. отъ Хисара, при манастирището, дето имало остатъци отъ стари римски сгради, като части отъ тухли, хоросанъ и пр., 66 калаисани мѣдни монети отъ следните

императори: Каракала 7; Гета 3; Елагабалъ 3; Северъ Александъръ 4; Юлия Мамея 1; Юлия Меза 1; Гордианъ III 24; Филипъ Арабъ 16; Огацилия 2; Траянъ Деци 2; Максиминъ I 1; Балбинъ 1 и 1 бронз. отъ Филипа II Македонски.

с. Слатино, Дупнишка околия. Нѣкой селянинъ намерилъ в нивата си едно гърне съ около 600 сребърни монети римски. Отъ тази находка прегледахъ 398 екземпляра, които бѣха отъ следните императори: Отъ римската република (I в. пр. Хр.) 2; Неронъ 3; Галба 2; Огонъ 1; Вители 4; Веспасианъ 2; Титъ 1; Домицианъ 67; Нерва 24; Траянъ 201 и 3 съ грѣцки надписи, Плотина (жена на Траяна) 1; Хадрианъ 53.

Както се вижда отъ изброените монети по императори, в тази находка преобладаватъ Траяновите. Навѣрно и между разнесените отъ намервача монети ще да е имало значително количество Траянови. Може да се каже, че тази е първата находка в България, в която сѣ застъпени такъвъ голѣмъ брой монети отъ този императоръ. Интересно е и това, че всичките прегледани отъ мене монети бѣха доста добре запазени, което иде да докаже, че монетите сѣ били заровени в земята в началото на II в., навѣрно в времето на Хадриана, понеже, ако тѣ бѣха заровени по-късно, щѣха да бѣдатъ изтрети отъ дългото употребуване, както обикновено става. Всичките прегледани отъ мене монети бѣха обикновени типове, отъ които музееятъ притежава екземпляри.

с. Чепени, Брѣзненска околия. Нѣкой селянинъ намерилъ в нивата си едно гърне съ около 100 сребърни тетрадрахми македонски съ името на легата AESILLAS, сечени в I в. пр. Хр., следъ завладяването на Македония отъ римляните. Отъ тази находка видѣхъ само единъ екземпляръ, а другите били разнесени още при намирането имъ.

с. Филиповци, Трънска околия. В района на селото били намерени вло-

жени въ едно бронзово гърне около 800 сребърни римски републикански монети от IV—I в. пр. Хр. От тази находка прегледахъ около 464 монети, на които подробна класификация ще дамъ на друго мѣсто. Всички монети бѣха обикновени, отъ които музеяъ притежава екземпляри. Задържа се за музея само гърнето, на което липсва дръжката.

Месемврийско. Нѣкой селянинъ отъ Месемврийско е намерилъ въ нивата си около 500 бронзови монети автономни отъ града Месемврия. Отъ тази находка се откупиха за музея 22 по-голъми и 2 малки отъ сжщитѣ монети. Всичкитѣ сж отъ еднакъвъ типъ.

Бургаско. Близо до Деултумъ (Дебелтъ) били намерени около 15 кг. бронзови монети отъ Филипа II Македонски и сина му Александра Велики. Отъ тази находка за музея се откупиха 11 Филипови и 3 Александрови монети. Интересни сж особено Филиповитѣ монети, които иматъ разни монограми и символи. Тѣ се отличаватъ особено съ хубава черна лъскава патина.

Ески Джумайско. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си едно гърне съ 45 сребърни тетрадрахми отъ Александра Велики. Монетитѣ били разнесени. Въ тази находка има една монета, сѣчена въ Месемврия.

Софийско. Нѣкой селянинъ намерилъ въ нивата си едно гърне съ сребърни полугрошове отъ края на XIV в. Отъ тази находка имавъ случай да видя 113 полугрошове отъ сръбския кралъ Вълкъ Бранковичъ (1389—1398), 21 венециански полугрошове и единъ гропъ отъ сжщата епоха и 3 други югославянски полугрошове. Отъ тази находка за музея се откупиха само нѣколко отъ Вълкашиновитѣ монети.

с. Рашково, Орханийско. Ученицитѣ отъ основното училище, при изпълнение на трудовата си седмица, изкопали на общинския площадъ следнитѣ монети: 4 сребърни талера Унгарски отъ Мария Терезия; 11 Австрийски талера отъ Филипа I (1743—1765 г.); 2 сребърни талера отъ Рагуза; 23 турски ирмилика отъ Султанъ Махмудъ I (1730—1755 г.) и 2 ирмилика отъ Султанъ Мустафа III (1758—1774 г.).

Родопи. Нѣкой селянинъ намерилъ въ Родопитѣ въ едно гърне повече отъ 200 сребърни грошове отъ Венецианската република. Часть отъ тѣзи монети селянинътъ разнесълъ още при находката на монетитѣ, а 180 екземпляра продавъ на Софийския златаръ Силвестъръ Георгиевъ. Продаденитѣ монети прегледахъ у купувача. Тѣ всички сж много добре запазени и датиратъ отъ срѣдата на XIV в. Повечето сж отъ дождоветѣ Франческо Дандоло (1330—1339 г.) и Джиовани Градениго (1354—1356 г.).

с. Баткунъ, Т. Пазарджиско. Петъръ Димовъ намерилъ въ околността на Баткунския манастиръ около 1 килограмъ мѣдни византийски монети. Отъ изпратенитѣ въ музея 10 екземпляра се вижда, че монетитѣ сж отъ Мануилъ Комнинъ (1238—1263), Алексис Комнинъ (1297—1330) и Андроникъ Комнинъ (1263—1266 г.).

Панагюрище. Едно козарче отъ Панагюрище намерило подъ една плоча въ мѣстността „Калето“ около 300 сребърни монети. Отъ тази находка видѣхъ само единъ екземпляръ и той бѣше отъ Ив. Александра съ Михаила (1331—1355 г.). Стопанинътъ на прегледаната монета ме увѣряваше, че всичкитѣ монети били отъ сжщия типъ. Вижда се, че се касае за находка на български монети отъ XIV в.

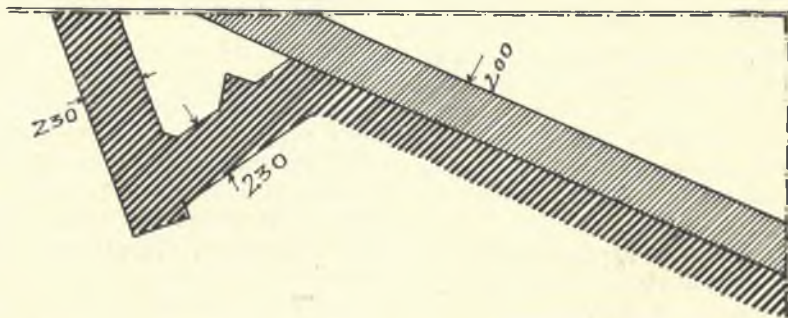
Н. А. Мушмовъ.

Новооткрити старини

Съобщава **Ив. Велковъ**

София. Усиления строежъ въ последнитѣ години въ центра на града откри и много основи на постройки отъ древната Сердика. При църквата Св. Спасъ се откри грамадна базиликална постройка. Работата тамъ за жалость се прежде-

селото, въ мѣстността „Бѣлага чешма“, е намерена мряморна плочка, долниятъ дѣсенъ край отчупенъ, горе закржглена, вис. 0.23 м., шир. 0.14 м., дебела ок. 2 см., съ изображение на Немезида (обр. 144). Въ дѣсната ржка богинята

Обр. 143. — Планъ на стара крепостна стена на ул. Сердика въ София.

временно преустанови и нужниятъ планъ не можа да се снеме. Тукъ се намери само глиненъ купъ съ надписъ **CA . . . STRISIANI.**

На ул. Позитане подъ Духовната Академия сж били сжщо открити основи на антична постройка, както и едно цѣло засводено помѣщение отъ турско време. Тукъ сж били намерени колони отъ варовници, архитектурни фрагменти, фрагменти отъ подставки на статуи, жертвеници и много тухли. Копано е безразборно и планътъ на постройката не е установенъ. На сжщото мѣсто сж намерени: бр. монета отъ Тасосъ (II в. пр. Хр.), бр. монета отъ Галерия Валерия, жена на Галери Максиминъ (292—311 год.), ср. монета отъ Константинъ Велики и ср. монета отъ Людовикъ XIV.

На ул. Сердика въ постройката на акционерното дружество Кенда сж открити основи на нѣвгашната крепостна стена (обр. 143). За откритата баня до Александровата болница ще се съобщи допълнително и подробно на друго мѣсто.

с. Григорово (Софийско). При копане на водопроводъ северо-западно отъ

държи везнитѣ, подъ тѣхъ колело; въ лѣвата ржка, презъ която е праметната мантията — аршинъ. Сега въ Народния музей (инв. 6054)

Обр. 144. — Мряморна оброчна плочка на Немезида отъ с. Григорово.

с. Малка Кутловица (Фердинандско). Въ двора на Коце Анчовъ се пази надгробенъ мряморенъ паметникъ, вис. ок. 1.05 м., шир. 0.55 м., деб. ок. 0.20 м. Височина на буквитъ 0.07 м. Лѣвиятъ горенъ край отчупенъ. Намеренъ въ мѣстността „Издермеца“ срещу градището на Фердинандъ. Надписътъ гласи

... M|AR
CIA. VIX.
ANN XIII
C. CREPE
REIVS. M
CONIV
GI. BM. P.

Фердинандско. Бронзова брадвичка, вис. 0.07 м. Отвора за дрѣжката 0.023 м. въ диметъръ. Украшена въ крайщата и по срѣдата съ прави линии, между тѣхъ малки колелца. На предната тѣсна страна, подъ отвора, изображения, наподобаваша очи. Нар. Музей (инв. 5956).

Ломъ. Въ края на Мартъ главниятъ учитель Б. Симеоновъ съ 8 ученика разкопалъ две гробници, разположени на брѣга на Дунава, до държавната болница. Въ едната гробница, обградена съ голѣми дѣлани плочи отъ варовникъ, били намерени човѣшки кости. Другата гробница била изградена съ квадратни тухли. Вътре, поставенъ върху четири тухли, билъ намеренъ черепъ, съ лице обърнато къмъ изтокъ и около него остатъци отъ сгуръ; при ушитъ била намерена златна обеща, около шията златенъ нанизъ отъ 12 отдѣлни мониста. Нар. музей (инв. 6011).

с. Добри долъ (Ломско). Фрагментъ отъ варовникъ, очуканъ отъ всички страни, съ 13 р. латински надписъ. Камъкътъ е пренесенъ отъ Арчаръ. Отъ надписа сж останали само имена, може би на войници, квартирували въ Ratiaria.

... L I V L ...
... P Y R R I V S H E R C V L ...
... A L M A R C I A N V S ...
... I V L I V S I V L I A N V S ...
V A L - V A L E N T I N V S ...
L - H E R C V L A N ...
I V L I V S L O N G ...
A V R E L V I C T O R ...
L T I B E R I A N V S E X ...
R E L I V S L V P E R C V S L E G ...
A L V I C T O R E X ...
R V V I T A L I S E X B N ...
N G I N V S D D A I S E M E C C C .

Въ предпоследния редъ В и Н въ лигатура. Буквитъ въ последния редъ съвсемъ очукани и нечетливи.

Арчаръ. На самия пжтъ за Видинъ, въ градището, фрагментъ отъ камъкъ съ остатъци отъ надпись:

I O M . D O . . .
P R O . S A | L V T E . . .
L S E A N T
A V G G - - -
P

Алтимиръ (Орѣховско). Отъ калето при селото, съ стени дебели до 2 м., заемаще едно пространство отъ 30 — 40 декара, се изравятъ често отдѣлни антични паметници. Така отъ крепостната врата въ западната частъ на калето е изкопано грубо изработено торсо отъ статуя на мжжъ, вис. 0.46 м. Торсото е въ дълга дреха, прехвърлена презъ дѣсното рамо. Нар. музей (инв. 6014).

Въ гробищата на селото и до сега стои заровена подставка отъ статуя съ латински надписъ, отъ който ясно личатъ само думитъ LEGIITA (legio I Italicae).

Етрополе. Бронзова фигурина на мжжъ, варварска работа. Вис. 5 см. Спусната коса надъ ушитъ, герданъ на шията, дълга препасана дреха, украсена по края съ топчести орнаменти. Съ дѣсната ржка държи спуснатъ надолу кривакъ. Сега въ Нар. музей (инв. 6050).

с. Садовецъ (Плевенско). Въ развалинитъ на стара крепостъ, източно отъ селото, била намерена бронзова статуйка на Венера, вис. ок. 0.11 м. Обр. 145. Краката и едната ржка отчупени. Венера е представена какъ изтисква намокренитъ си отъ вода сплитки. Сега въ Плевенския мѣстенъ музей.

с. Хлевене (Ловчанско). Бронзова статуйка на мечка, вис. 10 см., намерена въ развалинитъ на стара крепостъ. Обр. 146. На главата халка за окачване. Сега въ Плевенския мѣстенъ музей.

Никюпъ. Златна обеща съ диаметъръ 10 см., съ глава на лъвъ, чиято шия е

украшена съ отлично изработенъ филиграновъ орнаментъ. Обещата е направена отъ два тела. Единиятъ се увива около другия и свършва на края съ глава на змия. Нар. музей (инв. 5971).

Русе. Отъ трудовацитъ е разкопанъ на ул. 19 Февруари, на пресичането ѝ съ ул. Стража, зидъ дебелъ 0.70—0.90 м. и около 25 м. дълъгъ, направенъ отъ дѣлани камъни. Въ зида билъ на-

Обр. 145. — Бронзова статуйка на Венера отъ с. Садовецъ.

меренъ каналъ, вѣроятно водопроводенъ, широкъ ок. 0.20 м., съ четвъртитъ профилъ. Вънъ отъ зида сж разкопани много гробове съ скелети въ тѣхъ. Отдѣлни предмети не сж намерени. Надгробнитъ камъни сж съ турски надписи, отъ които единъ съ дата 1185 г. отъ Хеджира = 1753 г. сл. Хр. Споредъ стари турци тамъ е имало джамия, архитектурни останки отъ която сж намерени при копането.

Едно мряморно парче измежду тѣзи архитектурни орнаменти съ гроздь и

лозови листа е вѣроятно отъ римско време. Тамъ наблизо е римското пристанище Sexaginta prista. Фрагментитъ сж сега въ Окр. Инженерство.

— Бронзова статуйка на Аморъ, въ движение напредъ, съ разперени крила. Дѣсната ржка протегната напредъ, лѣвата назадъ. Вис. 0.065 м. Стѣпалото на дѣсния кракъ отчупено. Нар. музей (инв. 6057).

— Бронзова статуйка на Зевсъ, увѣнчанъ, вис. 0.08 м. Лѣвата ржка издигната нагоре, дѣсната протегната напредъ. Хубава изработка. Намерена въ могила до Русе. Нар. музей (инв. 6036).

Обр. 146. — Бронзова статуйка на мечка отъ с. Хлевене.

с. Сваленикъ (Русенско). Презъ февруари 1921 г. въ двора на Лазаръ В. Камбуровъ билъ намеренъ камъкъ съ надписъ, около единъ метъръ високъ, 40 см. широкъ и толкозъ дебелъ. Горѣ отчупенъ. Височината на буквитъ 5 см. Давамъ надписа споредъ преписа на енорийския свещеникъ Т. Ив. Буюклиевъ.

PRO SA
PII AVG . . .
MACEDO
VET EX DEC
ALEATECTO (?)

ANTONIN...
IANE...
VET D D

А и V въ 2 р. и Е Т въ 4 р. въ лигатура.

с. Водица (Поповско) Бронзова статуйка на биволъ, 0.05 и дълга, 0.03 вис., съ отворена уста, завити рога и дълга, дебела опашка. Обр. 147.

Обр. 147. — Бронзова статуйка на биволъ отъ с. Водица.

Намерена въ нива въ мѣстността „Нивици“ единъ километръ южно отъ селото. Нар. музей (инв. 5952).

с. Опжка (Поповско). Бронзова статуйка на Зевсъ, увѣнчанъ, вис. 0.13 м., дѣсната ржка, спусната вѣроятно надолу, отчупена. Лѣвата дигната къмъ главата. Презъ лѣвото рамо праметната хламида, която виси надолу. Лѣвиятъ кракъ издаденъ малко напредъ и свитъ. Намеренъ въ единъ дворъ на дѣлбочина 0.50 м. Нар. музей (инв. 5972).

с. Вардунъ (Османъ-пазарска околия). При изграждането на църквата въ с. Вардунъ сж били употребени камъни съ надписи, извадени 3 клм. подъ турското село Черковна въ развалинитъ на стара църква.

Преди години е разкопана случайно една могила до селото. Открита била гробница съ 12 скелети, глинени паници съ изображения (terra sigillata?), глинена урна и др. Всичко било унищожено.

Колю Костадиновъ отъ сжщото село открилъ въ нивата си гробница, обградена съ бѣли лѣскави плочи. Вжтре

била намерена глинена урна съ вжглища и пепель, 2 глинени панички, захлупени, глинена чашка съ изображения на растения и глави. Другъ селянинъ открилъ въ едно подземие 12 оки сребърни монети, които продалъ. Отъ находкитъ може да се предполага, че наблизу има старо римско селище.

с. Синделъ (Провадийско). Въ мѣстността Иланъ-баиръ, при реголване на лозе, били открити шестъ гроба. Намерени били човѣшки кости, счупени кандила, части отъ урна и единъ златенъ статеръ отъ Филипъ Македонски.

Месемврия. Къмъ пжтя подъ гробищата билъ откритъ случайно античенъ гробъ и въ него намерени: 1. Глинено гърне, черно, вис. 0.24 м., съ една дръжка, съ разлато горе устие; 2. Лекитъ, устието и дръжката отчупени, вис. 0.06 м., украсенъ съ жълта палмета върху черенъ фирнисъ; 3. Другъ лекитъ съ отчупено устие, сжщо 0.06 м. вис., съ напречно пресѣчени линии и бѣли топчета. Нар. музей (инв. 5958—60).

с. Баракли (Анхиалско). Жителтъ отъ селото Петко Поповъ намерилъ въ рѣката надъ селото плочка, 0.17 м. вис., 0.10 м. шир., съ изображение на богиня, права, дѣсната ржка спусната надолу, лѣвата превита, наклонена къмъ главата. По всѣка вѣроятностъ тукъ е изобразена Хера. На сжщото мѣсто се намирали две могили, останки отъ стари постройкы, а по-рано били намерени и голѣми глинени купове.

с. Гюльовца (Бараклийска община, Анхиалско). Ибрямъ Моловъ, като вадилъ камъни въ мѣстността „Бѣларѣка“ при Хайдушкото кладенче, открилъ върху една могила останки отъ стара постройка съ следнитъ предмети: 1. мряморна плочка, вис. 0.27 м., шир. 0.21 м., съ изображение на тракийски конникъ; 2. единъ бронзовъ двоенъ кръстъ съ гръцки надписъ; 3. една бронзова монета и много желѣзни части. Споредъ преданието тамъ билъ старъ градъ Чешнегиръ, отъ който се намирали още развалини.

г. Фердинандово (Харманлийско). Въ мѣстността Сжълж-дере сж намерени отъ Тончо Вълковъ бронзова дръжка отъ кофа съ апликации, частъ отъ патера, части отъ бронзова юзда, горна частъ отъ бронзова кана (οἰποχον) съ дръжка, която свършва на долния край съ глава на Херакълъ, и други нѣколко дребни бронзови предмети. И тази важна находка ще бже издадена на друго мѣсто. Нар. музей (инв. 6044—49, 6052—53).

Ст. Загора. Жителтъ отъ Стара-Загора Наню Еневъ, при реголване на лозе край града, попадналъ на зидана гробница, изградена отъ голѣми плочи и покрита сжщо съ плоча, която била разбита съ барутъ. Всичко било извършено прикрито. Споредъ частни сведения отъ гробницата били извадени: 1 златенъ масивенъ прѣстенъ, 1 голѣма зл. монета и други златни предмети. Гробницата ще да е била вѣроятнo отъ римско време.

с. Черково (Ст. Загорско). На около километръ далечъ отъ селото, при реголване на лозе, била намерена мряморна плочка съ изображение на орелъ, вис. около 0.11 м., шир. 0.08 м., деб. 0.52, горе малко закръглена. Плочката е прибрана въ Старо-загорския мѣстенъ музей.

Пловдивъ. Въ двора на ул. Трапезица, въ дома на Андонъ Кинкинъ, при копане на дупка на дълбочина два метра билъ откритъ дебелъ слой хоросанъ (30—50 см.) съ мозаика, изработена отъ разноцвѣтни камъчета, която заемала на дължина едно пространство отъ 6 м. Опитали се да извадятъ частъ отъ мозаиката, но не сполучили. Камъчетата сж 1 см. въ квадратъ. Цвѣтове: бѣли, червени, черни, зелени, жълти, кафяви, вишнови, сини, сиви, ясно жълти. Разправятъ, че преди 40 г.

на около 2 м. южно отъ това мѣсто били открити на сжщата дълбочина два голѣми блока съ халки, но тогавашниятъ католишки свещеникъ запретилъ разкопаването.

Обр. 148. — Торсо отъ мряморна статуя отъ Хисарскитѣ бани.

Хисарскитѣ бани. При копане основнѣ за разни постройкы тукъ продължаватъ да се откриватъ все нови антични паметници и основи отъ по-голѣми постройкы. Така въ двора на Чоно Чорбаджийски сж били намерени: едно рамо отъ голѣма драпирана статуя; добре обработени мряморни камъни

Обр. 149. — Гръцки надписъ отъ Хисарскитѣ бани.

отъ пиластри, корниз и др., частъ отъ гранитна колона съ гръцки надписъ, отъ който сж запазени само частъ отъ отдѣлни думи.

На друго мѣсто е открито торсо отъ статуя (обр. 148), вѣроятно частъ отъ статуя на Аполонъ, а така сжщо гривни, подставки отъ статуи, частъ отъ колона съ кръстъ и др.

При главната врата на крепостта е намеренъ и фрагментъ съ гръцки надписъ, разчупенъ на три парчета (обр. 149). Вис. 0.15 м., шир. 0.26 м., деб. 0.025 м. Височина на буквитъ 10 мм.

ΑΣΘΑΙΣ
ΟΣΗΠΡΑΖΙΣ
ΖΟΥΚΑΛΟΝΦΕ
- ΛΕΙΑΝΗΔΕΙΑΝΚΕΡΔΟΥΣΟ
ΙΟΜΕΛΛΟΝΕΥΣΤΑΘΗΝΕΙΚΗΝ
ΝΔΕΓΕΕΧΘΡΟΙΣΚΤΑΔΙΑΝΟΙΑΝΕΥ
ΥΤΟΣΓΑΡΕΣΤΑΙΦΟΙΒΟΣΕΙΝΤΗΡΚΑΚΩ.
Ι ΕΙΛΡΘΥΕΙΩΝ
ΟΚΟΝΤΙΣΑΠΟΤΕΚΟΥΣΑΥΤΟΥΣΑΥΤ.
ΕΝ-ΝΚΑΛΙΣΤΑΙ...
ΥΑΩΝΓ
ΜΗ.

Отъ Хисара произхожда и единъ костенъ амулетъ 0.035 м. вис. въ видъ на гола мъжка фигура съ свити ржце. Презъ главата дупка за окачване. Сега въ Нар. музей (инв. 6042).

с. Гор. Воденъ (Станимашко). Вѣроятно въ едно светилище до селото, дето се откривали и зидове, били намерени бронзови статуйки на Зевсъ, Венера, Аморгъ, вотивна ржка, малки бюстчета на мъжъ и други фигури. За тази интересна находка ще се повърнемъ допълнително на друго мѣсто. Нар. музей (инв. 6028-35).

с. Паная (Станимашко). Около аязмото извънъ селото били открити останки отъ антична постройка, като били извадени и голѣми мряморни четвъртити блокове, украсени съ орнаменти.

с. Башикарово (Т.-Пазарджиско). Презъ месецъ Май 1922 г. на около 400—500 м. северо-западно отъ селото, при разораването на една нива, билъ изровенъ мряморенъ камъкъ, 1 м. високъ и почти толкозъ широкъ, изпол-

зуванъ по-сетне въ нѣкаква постройка. Върху камъка може да се пречеете следниятъ гръцки надписъ, споредъ пратенъ преписъ:

ΑΙΛΙΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ
ΛΕΓ ΕΙ ΑΠΟΛΛΙΝΑΡΙΑΣ
ΥΠΕΡ ΕΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑ
ΤΕΙΑΣ ΕΥΧΗΝ

Много отъ буквитъ сж въ лигатура. Както е известно, XV легионъ Apollinarius, който ималъ своя лагеръ въ Carnuntum, се изпраща презъ 67 год. въ Мала Азия, дето взима участие въ войнитъ

Обр. 150. — Мряморна надгробна плоча отъ Неврокопско.

на Веспасиана срещу еврейтъ. Презъ 71 год. се връща обратно въ Панония. Отъ това време произхожда и надгробниятъ паметникъ.

с. Ели-дере (Т.-Пазарджиско). У селянина Стоичко Ив. Андреевъ се намира мряморна плочка, дѣсниятъ горенъ край отчупенъ, съ изображение на тракийски конникъ въ вдлбнатото поле. Главата и преднитъ крака на коня отчупени. Конникътъ обувъ, въ хитонъ и развѣта хламида, съ замахнато копие.

Предъ коня алтарь съ дърво, около което се увива змия, и глиганъ. На горната и долната рамка на плочата гръцки надписъ:

ΑΣΚΛΗΠΙΩ ΖΥΓ. . . .
ΑΙΛΙΟΣ ΛΕΟΝΤΙΣΚ[ΟΥ. ΕΥΧΑ]
ΡΙΣΤΗΡΙΟΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Обр. 151. — Бронзова маска съ неизвестно мѣстонахождение.

(обр. 150). Въ горното поле тракийски конникъ съ развѣта хламида, въ скокъ на дѣсно. Предъ коня дърво, около което се увива змия. Подъ коня куче. Въ второто поле портретни бюстове на мжжъ и жена. На рамката наоколо надписъ:

ΠΥΡΡΟΣ ΒΡΑΣΟΥ ΔΑΜΑΡΙΩΝΙ ΚΑΙ
ΑΚΟΥΤΑ. . Ι
ΣΥΝΒΙΩ ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ

Обр. 152. — Бронзова дръжка съ неизвестно мѣстонахождение.

Жално, че е отчупена именно онази частъ отъ плочата, която съдържа въроятното мѣстния прекоръ на Асклепи.

с. Бей-кьой (Кърджлийско). Въ развалинитъ на стария Перперакионъ или Нурегуракцион (Иречекъ, Пжтувания 394; Die Heerstrasse 97) били намерени: една плочка съ тракийски конникъ, стъклена и бронзова гривна, единъ чифтъ обещи, единъ бронзовъ пръстенъ и бронзова торква.

с. Хисарлъка (Неврокопско). Ив. Милевъ открилъ въ нивата си гробъ, 2 м. дълъгъ, 1½ м. шир., отдоле посланъ съ камъни и тухли 30×30×3 см., а отгоре три мряморни плочи съ гръцки надписъ. Вътре въ гроба били намерени кости, 13 златни зрънца, въроятно отъ герданъ, едно парче сребро съ нарисувано птиче, 1 зл. пръстенче.

Неврокопско. Мряморна надгробна плоча, вис. 0.64 м., шир. 0.44 м., деб. 0.07 м., раздѣлена на две парчета

Обр. 153. — Бронзова дръжка съ неизвестно мѣстонахождение.

Сега въ Народния музей (инв. 6041).

Бобошево (Дупнишко). Павелъ Кацарски намерилъ въ лозето си подъ Долнокрайската чешма една глинена урна и вътре: горени кости, 2 златни обеци, 2 зл. тръбички, 1 сребърна монета отъ Антонинъ Пий, 1 бронзова кофичка, вече прогнила, отъ която сж запазени само превезлата. Монетата отъ Антонинъ Пий (138—161 г. сл. Хр.) ни датира тази гробна находка.

Кюстендилъ. При копане основа за постройка Нисимъ М. Леви е изкопалъ въ двора си срещу градската баня два голъми кюпа, единиятъ отъ които е високъ 2.20 м. съ вмѣстимостъ по голъма отъ хилядо килограма.

Неизвестно произхождение.—Бронзова трагическа маска, висока 0.075

м., съ висока прическа (обр. 151). Мѣстонахождение неизвестно. Нар. музей (инв. 5975).

— Бронзова дръжка, дълга около 10 см., прилична на кука отъ кантаръ, на дебелия край украсена съ конска глава. Долната частъ завършва съ халка (обр. 152). Срв. Кацаровъ, Годишникъ на Народния музей за 1921 г. стр. 148 обр. 130. (Нар. музей, инв. 5955).

— Бронзова дръжка отъ сждъ, на долния край съ бюстъ на Силенъ, съ преметната кожа на пантера презъ лѣвото рамо, брадатъ, увѣнчанъ съ бръшляновъ вѣнецъ, съ две рогчета на главата и съ животински уши. Надъ главата четвъртитя подставка, върху нея кошница съ четири плода. Въ горния край листоиденъ орнаментъ, подъ него маска (обр. 153). Нар. музей (инв. 5963).

Оценки и библиография

Д-ръ Гаврилъ И. Кацаровъ (професоръ по стара история въ Софийския университетъ). Царъ Филипъ II Македонски. История на Македония до 336 год. пр. Христа, съ една таблица и карта, София 1922, VII + 319 стр. Цена 75 лева.

Македония въ старо време не се смѣтала като частъ отъ Елада. Тя се дѣлѣла на горна, състояща се отъ Линкестиди, Пелагония, Орестиди и Елимея, и долна, нѣкога наричана Ематия и напоявана отъ долното течение на Халиакмонъ (Бистрица) и Аксий (Вардаръ) съ градоветъ Едеса (Воденъ), Пела и Бероя (Беръ). Въ римско време пѣкъ Македония, споредъ Страбона, имала следнитѣ граници: на зап. Адриатическо море, на изтокъ меридионална линия, успоредна на брѣга на сѣщото море, която да минава презъ устието на Хебъръ (Марица) и града Кипсела; къмъ северъ албанскитѣ Алпи (Бертискъ), Шаръ (Скардусъ), Орбела, Родопи и Хемусъ, всички по права линия отъ Адрия до Евксин-

ския Понтъ; къмъ югъ Via Egnatia между Дирахионъ и Тесалоника. Въ последнитѣ граници Македония имала форма на паралелограмъ.

Въпросътъ за народността на старитѣ македонци винаги е будѣлъ най-живъ интересъ у ученитъ и е билъ разглежданъ много пжти. Самъ авторътъ отпреди години още го разгледа въ наши и чужди издания. Изобщо, по тоя въпросъ не всички учени обладаватъ нужната обективностъ: напр. гръцкитѣ учени считатъ за свещена своя обязаность да поддържатъ гръцкия произходъ на македонцитѣ. Понеже професоръ Кацаровъ е на друго мнение, туй било достатъчно основание, да бжде обвиненъ отъ професоръ Beloch, че, водимъ сжщо отъ националистични съображения, застаналъ на противоположно гледище. Това обвинение е съвършено произволно: не малко авторитетни учени въ Европа сж на еднакво мнение съ професоръ Кацаровъ. Къмъ сжщото мнение клони и най-компетент-

ниятъ познавачъ на елинизма — Kaerst. „Не може да има съмнение, казва последниятъ, че още въ време на Филипа и Александра елините не смѣтали македонцитѣ като принадлежащи къмъ грѣцката нация. Сжщо е сигурно, че самъ македонскиятъ народъ въ оня периодъ не числѣлъ себе си къмъ елините, ами се отличавалъ отъ тѣхъ по ясенъ и опредѣленъ начинъ. Достатъчно е да се хвърли погледъ въ историческата традиция върху времето на Филипа и особно върху това на Александра и диадохитѣ: на всѣкжде ще се забележи ясното съзнание на македонцитѣ, че сж единъ народъ за себе си, който, като такъвъ, има призвание да спечели слава и сила въ свѣта“ (20—21). Kaerst допуска племенно сродство между елини и македонци, но това сродство не е могло да бжде по-голѣмо, отколкото между два най-близки славянски народа, или между французи и валони, немци и холандци; след., всички съображения претеглени, надделяватъ ония, които говорятъ въ полза на два народа, и въ такъвъ случай държавата на Филипа и Александра, която зае мѣстото на грѣцкитѣ микроскопични държави, въ противоположность на обединена Италия отъ наше време, не е продължение отъ тѣхъ, а е нова държава.

Съ право твърди отличниятъ историкъ на древността, Köhler: „Трѣбва веднажъ за винаги да се освободимъ отъ съвсемъ неисторическата представа, че македонци и грѣци въ IV в. или по-късно, макаръ само въ по-голѣми малцинства, се чувствували като едно; политически видни македонци, както реченитѣ царе (т. е. Филипъ и Александъръ) и повече отъ диадохитѣ, не могли да не презиратъ грѣцитѣ като нация, при всичко, че ценѣли грѣцкото образование, въ което участвували повече или по-малко: въ всички исторически времена мощни народи, въодушевявани отъ силно национално чувство, сж гледали отъ високо на други, дори и по-горе стоящи, и по-цивилизовани народи. По-гордъ и по-самосъзнателенъ народъ отъ македонцитѣ въ време на Александра може би никога не е съществувалъ“ (28).

Македонската история преди Филипа обема единъ периодъ отъ 350 години, който е периодъ за разширение и закрепване на македонската държава. Първоначалното разширение било насочено къмъ устието на рѣкитѣ Аксий, Халиакмонъ и Лидия (Мѣгленница, Кара-Азмакъ), а изходната точка билъ градътъ Еге, старата Едеса, където и следъ премѣстване на столицата въ Пела се погребвали македонскитѣ царе.

Споредъ Херодота и Тукидида пръвъ македонски царъ билъ Пердика (ок. 707—606), подиръ когото дохождатъ: Аргей (659—645), Филипъ I (644—640), Аеропъ I (639—574) и Алкета (573—541). Съ Аминта I (540—498), който поддържалъ връзки съ пизистратидитѣ въ Атина, стѣпваме вече на по-здрава историческа почва.

Синътъ на Аминта I, Александъръ I (498—454), макаръ и да билъ нареченъ Филелинъ, това не му бъркало да лавира между Персия и Атина, за да извлѣче повече облаги за Македония.

Наследникъ на Александра Филелина билъ Пердика II, „който съумѣлъ съ умна политика и майсторско използване слабоститѣ на противникитѣ си да изкара държавния корабъ на сигуренъ брѣгъ. Както по своя характеръ, тъй и по своята политика Пердика ни напомня до нѣкжде гениалния Филипъ II“ (69).

Подиръ Пердика II дохожда Архелай (413—399), който, по думитѣ на Тукидида, направилъ за Македония повече, отколкото всички осемъ царе преди него. Той засилилъ връзкитѣ на Македония съ грѣцкия свѣтъ. Особена важность има обстоятелството, че въ неговия дворъ пребивавалъ Еврипидъ и написалъ трагедията „Архелай“, отъ която, за жалость, се запазени само незначителни откъслечи. Изобщо, безъ грѣцката култура Македония не би могла да играе решителна роля. Съ право бележи Керстъ, че „вѣкътъ, който се простира отъ възкачането на Александра I до смъртъта на Архелая, положилъ основа за оная връзка между Македония и Гърция, която чрезъ дѣлата на Филипа и Александра е обусловила сждбинитѣ на древното човѣчество“ (48—49).

„Периодът на македонската история от смъртта на Архелая до възцаряването на Филипа II е пълен с бури и бъркотии, както вътрешни, тъй и външни. Царската власт станала играчка в ръцете на разни претенденти, не един цар бил премахнат насилствено; външни неприятели, възползвани от тая анархия, нахълтали в Македония за завоювания и грабежи“ (78). Но и през тоя буен период се запазили основните идеи, които съ ръководили македонската политика: унищожение на отделните княжества, обединението им в една държава и стремеж за излаз на море. Аминта III (389—369), Александър II (369—368), Птоломей (368—365) и Пердика III (365—359), въпреки големите мъчности, здраво преследвали мисълта за единна македонска държава. Така става ясно, че делото на Филипа II било подготвено по-рано.

Едно от великите заблуждения на мислителите от XVIII век е, че си представяли античното общество надарено с всевъзможни съвършенства. Атина, Спарта, Рим, ето трите идеални държави, от които черпяха вдъхновение за всевъзможни комбинации; великите републиканци на древността, ето готови образци за подражание. Тази концепция се отразила и върху едно от стихотворенията на Каравелов:

..... И тамо та
Професорът лже
За него сж Титъ и Августъ
Добри, славни мъже;
А Брутъ, Катонъ и Кассий
Сж гнусна помия,
Защото сж заколили
Римския бекрия

Едно възможно средство, с което си служи цивилизацията, за да достигне съзнание за себе си и за силите, които управляват моралния и интелектуален свят, е изучаването на историята. Това изучаване направи през миналия век крупен успех в много отношения; то извади на яве неджит на старото общество, които имат много нещо общо с днешните: „Гръцките държави“, казва Фюстел де Куланж, „се коле-

баеха между две революции, една, която ограбваше богатите, и друга, която им възвръщаше имота. Това продължи от края на Пелопонезката война до завладяването на страната от римляните.“ Македонското владичество над Гърция пада в тоя период.

Чрез книгата на професор Кацаров се запознаваме с извънредно силна личност, която направи от Македония първостепенна национална държава и която, ако беше намерила врен последовател на замислите си в лицето на сина си Александра, можеше да създаде на Балканите покрай държавното единство още и народно, подобно на онова, което създадох римляните от Италия. Ще каже, историята и до сега с свещ дири господар, който да направи онова, което Филип, поради мечта на Павзания, не можа да извърши в по-голем масщаб. За нас Филип е интересен още, защото е свързал името си с Охридското езеро, Солун, Пловдив, Созопол и Варна.

До негово време Македония била сателит на разни гръцки държави, които се издигали за момент над останалите: Атина, Спарта, Тесалия и Тива. Обаче, щом взел властта Филип (359—336), картината се променила. Той управлявал най-напред като опекун на малолетния си племянник. Съседите поискали да ловят риба в мътна вода и се втурнали от всички страни върху Македония, но чрез изкусна политика и особено чрез блестящи победи Филип сполучил да очисти страната от неканените гости. Основата на неговата сила е образувала създадената от него военна организация. Филип основал първата европейска сила в модерен смисъл на думата — въоръжен народ с общ национален идеал. Главната цел на Филипа била да превземе туловището на Балканския полуостров. Но за да осигури придобивките на север, трябвало да спечели и южните разклонения на полуострова — гръцкия свят. Разпокъсаността на Гърция, непрекъснатата вражда между разните държави, постоян-

нитѣ революции отвѣтре, безпощадното унищожение на партиитѣ, позорната зависимость на Гърция отъ персийския царь и неговитѣ сатрапи създавали въ имотнитѣ и образовани кръгове настроение въ полза на една силна власт, която да премахне междуособията отвѣтре и да подигне престижа на Гърция навънъ. Филипъ използвалъ това благоприятно положение въ най-висока степенъ. Той си послужилъ и съ легендата за произхода на неговата династия отъ Херакла, за да запуши устата на онези гърци, които, подобно на етолийцитѣ, го считали варварски царь.

Единъ човѣкъ е имала Гърция, когато идеализацията на вѣковетѣ е поставила като достоенъ и опасенъ противникъ на Филипа: той е билъ Демостенъ. Но всичко, което е съзидала европейската историография въ последнитѣ десетилѣтия, е минало презъ интелекта на професоръ Кацаровъ като презъ проекторъ, който ни хвърля нова свѣтлина; отъ тази свѣтлина не малко пострадалъ и Демостенъ: „Той не билъ въ състояние да се издигне надъ древноаго атинско схващане, не могълъ да разбере, че Атина е немошна, че съществува значителна несъразмѣрность между голѣмитѣ ѝ притезания и фактическитѣ материални и морални средства. Панелинскитѣ чувства, на които по-нѣкога дава изразъ въ речитѣ си, не могатъ да добиятъ решаваще значение за политиката му; тѣ образуватъ само красивия заденъ планъ на специфично атинския патриотизмъ на великия ораторъ“ (172).

Историята не осжда онези дѣйци, които сж сподѣляли понятията на своето време; но тя повече издига онези, които съ своя проникателенъ погледъ сж подготвяли по-добро бъдаще. Отъ последната категория е и Филипъ, тогава когато въ приомитѣ на Демостена се срѣщатъ и такива, които подхождатъ за блаженоусопшето народовластие на дружбашината. Така, единъ пжтъ Демостенъ прибѣгналъ до подправени писма и насила изтрѣгнати признания, за да смаже противникитѣ си. Същевременно той не се срамувалъ да получава

пари отъ персийския царь и да стане неговъ агентъ (222). Изобщо, златото у гърцитѣ имало хубаво звънтежъ (129), затова и Демостенъ не оставалъ безчувственъ къмъ него. У Плутарха се разказва, какъ бѣглецътъ Харпалъ поднесълъ на Демостена сребърна чаша съ 25 таланта пари, съ което нѣщо си спечелилъ подкрепата му. Александъръ, като поискалъ отъ атинянитѣ екстрадицията на Харпала, Демостенъ изказалъ мнение, че трѣбвало да му се изпълни искането. Но следъ получаване на подарѣка, той си превързалъ шията и, макаръ да отишелъ въ събранието, не рачилъ да говори, подъ предлогъ, че ималъ ангина. По тоя случай атинянитѣ образували каламбури, като казали, че Демостенъ не страда отъ ангина (συνάγχη), а отъ сребровъ звукъ (ἀργυράχχη).

Другъ съвремененъ гъркъ, Исократъ, направилъ много нѣщо да увлѣче Филипа въ водовъртежа на гръцкитѣ интереси. Обаче Филипъ, който има нѣщо общо съ Фридриха Велики, не се поддалъ на гръцкия риторъ. За него краежгъленъ камъкъ на владенията му си оставала Македония. Той си кръстосалъ сабята и съ перситѣ на Хелеспонтъ, но тази война е била за него по-скоро отбранителна, а не нападателна: той гледалъ чрезъ нея да си осигури владението на Тракия, а не да навлиза въ Азия. Изобщо, „Филипъ, ако и да ценѣлъ елинската култура, никакъ не билъ наклоненъ да жертвува своя народъ като торъ за нивата на елинизма: той нѣмалъ намерение да печели на изтокъ съ македонската кръвъ голѣма колонизационна област за гърцитѣ, както го съветвалъ Исократъ: той готвѣлъ друго бъдаще за своя народъ“.

Най-после, нека кажемъ нѣщо за значението на самата книга и за ръководящитѣ идеи на самия авторъ.

Преди повече отъ половина вѣкъ Иречекъ, като рецензиралъ „История на Българската Църква“ отъ Дриновъ, бѣше казалъ извънредно сполучливо, че съ нея българската историография добива европейско значение, защото никой изследователъ на Балканския п-овъ не ще може да изучава миналото

му, безъ да прибегне до казаното съчинение. Но ако Дриновъ извоюва това значение на нашата историография по въпроси отъ миналото на българитѣ, проф. Кацаровъ съ нѣкои отъ прежнитѣ свои трудове и особено съ разглеждания постига сжщото значение и по въпроси, които засягатъ миналото на отечествената земя, преди да я направятъ българско достояние нашитѣ прадѣди. Съ изключение на грѣцкия шовинизъмъ, който подига справедливото негодувание на автора, книгата на проф. Кацаровъ е лишена отъ антипатиякъмъ кого и да е; но още предговорътъ и особено краятъ ѝ показватъ, че тя не е лишена отъ симпатия. Македонскитѣ българи, у които авторътъ намира психологична приемственостъ на старитѣ македонци, сж главния обектъ на тази симпатия.

Като се вземе предъ видъ, че и други български професори сж направили изучавания и сж ходили въ странство, кждето сж събрали цененъ материалъ изъ миналото на българитѣ и на българската земя, човѣкъ е въ правото да мисли, че, въпреки всичко преживѣно, висшиятъ духъ, който движи всемирната история, не е напусналъ България. Единъ щастливъ носителъ и разпростринителъ на тоя духъ е и професоръ Кацаровъ.

К. Стояновъ.

Die antike Kultur, in ihren Hauptzügen dargestellt von Fr. Poland, E. Reisinger, R. Wagner. 242 стр. гол. 8°, 118 обр., 6 табл. и 2 плана. Изд. на В. G. Teubner, Leipzig, 1922.

Културата на днешнитѣ европейски народи е свързана съ безброй нишки съ античната култура, която е била създадена отъ елините, възприета после отъ римлянитѣ и разпространена отъ тѣхъ въ всички провинции на обширната имъ империя. Обяснимо е при тия обстоятелства усърдието, съ което ученитѣ на всички днешни народи се надпреварватъ да изследватъ живота на старитѣ народи въ всичкитѣ му прояви, да събератъ всички остатъци отъ тѣхния битъ, да издирятъ произхода имъ и да проследятъ разви-

тието имъ. И действително, античната култура не е изгубила значението си и до днешенъ день. И днесъ още ние се възхищаваме отъ безсмъртнитѣ творения на класическата литература, отъ неподражаемитѣ образци на класическото художество. И днесъ още можемъ да черпимъ поука отъ дълбокитѣ мисли на елинската философия и наука, а не по-малко и отъ историята на народитѣ, които сж създали тая култура.

Горецитираното съчинение тъкмо си поставя задача да изложи културата на старитѣ грѣци и римляни въ основнитѣ ѝ черти и да ни запознае съ нейното значение за настоящето. Въ предговора авторитѣ казватъ: „Да живѣемъ въ тѣмината на едно тежко време, незнаейки какво ще ни донесе утрешниятъ день — това е сждбата на нашия народъ. Това, що би могло да ни донесе утеха и надежда, трѣбва да го търсимъ у себе си, въ блага, които не може да ни отнеме никой неприятелъ, ако ние сами не ги изоставимъ. Затова за насъ сега е двойно свещенъ дългъ, да предадемъ грижливо по-нататъкъ наследената отъ башитѣ култура на нашия немски народъ и да я развиемъ творчески още повече. Обаче, който иска да съдействува за решението на тая задача, той трѣбва да разбира тая немска култура, трѣбва да умѣе да проследи нейното развитие назадъ чакъ до животодарнитѣ извори, отъ които тя е изникнала и отъ които тя винаги, въ добри и лоши дни, е черпила нова сила“. За да изтъкнатъ, какво немската култура дължи на античната, авторитѣ цитиратъ думитѣ на именития социалистъ Ф. Ласалъ: „Противъ манчестерската държавна идея въ Германия за щастие се бори мощно античното образование, което е станало вече незамѣнима основа на немския духъ“.

Съответно на значението на античната литература, по-големата частъ отъ книгата (стр. 1—76) е посветена на грѣцката и римската литература. Разбира се, обемътъ на книгата, която е предназначена за по-широкъ кръгъ отъ читатели, е налагалъ на авторитѣ да се ограничатъ върху най-значителнитѣ

прояви на литературния живот; обаче въ това ограничение нищо съществено не е пропуснато; освен биографически данни и художествена преценка, предадено е на кжсо и съдържанието на най-виднитъ литературни творения. При разглеждането на гръцкия епосъ се дава и кратък очеркъ на Хомеровия свѣтъ (географски хоризонтъ, религия, държава и общество, военно дѣло, кжща и облѣкло и пр.), за да се запознае читателътъ и съ срѣдата, която се отражава въ Илиадата и Одисеята. Отдѣлътъ за драмата се придружава съ описание на античния театъръ, като се даватъ и нужнитъ иллюстрации. Ние не бихме могли да посочимъ на нашитъ учители по литература друго по-добро ръководство за бързо и основно запознаване съ историята на класическата литература.

Специаленъ отдѣлъ е посветенъ и на елинистическата литература (епохата следъ Александра Велики), която съ своя стремежъ къмъ индивидуализмъ и реализмъ представя живъ интересъ за днешно време. Не липсва и кратка характеристика на гръцки и латински езици, сжщо и отдѣлъ върху старохристиянската литература.

Въ втория отдѣлъ се разглежда философията, науката, техниката и религията (стр. 77—112). По-обширенъ е отдѣлътъ върху изкуството (стр. 113—174), въ който влизатъ и художественитъ занаяти и топографията. На първо мѣсто е изложено критско-микенското изкуство, съ което се запознахме благодарение на блѣскавитъ археологически открития въ Критъ и Елада въ последнитъ десетилѣтия. Това въ много отношения модерно изкуство е било създадено отъ предгръцкото население отъ непозната, особена раса, като по-късно било погълнато отъ новитъ пришелци, елините. Съ тоя примѣсъ на кръвъ отъ единъ високодаровитъ въ художествено отношение народъ можемъ да си обяснимъ отчасти и бързиятъ разцвѣтъ на елинското изкуство. По-подробно е изложена и гръцката пластика, защото, като основа на художественото развитие на по-сетнешнитъ

епохи и поради съвършенството на творенията си, тя представя особенъ интересъ. Никоя друга епоха въ историята на изкуството не може да се похвали съ такова оригинално творчество.

Въ следнитъ отдѣли се излага частниятъ животъ на гърцитъ и римлянитъ въ всичкитъ му прояви (стр. 175—203), военното дѣло (204—217) и държавното право (218—242).

Въпреки труднитъ печатни условия, издателятъ на това ценно съчинение не е щадилъ средства, за да му даде прилична, дори луксозна форма. Образитъ сж избрани твърде сполучливо, за да представятъ нагледно развитието на античната култура; шесттъ таблици извънъ текста (между които и цвѣтни) сж отлични. Въ края на книгата сж приложени два плана: единъ — на гр. Атина и неговата околностъ, другъ — на Римъ въ императорската епоха.

Съ една дума, книгата и въ външно отношение прави отлично впечатление. Тя заслужава да се препоръча горешо на всѣки образованъ читателъ, който се интересува отъ историята на културата. Специално за учителитъ по история тя може да послужи като отлично помагало за нагледно обучение по историята на Гърция и Римъ. Ако учителътъ иска да запознае по-основно ученицитъ съ античната култура — и това е най-важното при изучаването на историята на класическитъ народи — той непременно трѣбва да покаже и обясни на ученицитъ по-важнитъ паметници. Само по такъвъ начинъ той ще може да възбуди у тѣхъ интересъ и къмъ чуждитъ, и къмъ роднитъ старини. Тъкмо въ това отношение горната книга е напълно пригодна и не би трѣбвало да липсува въ никоя гимназиална библиотека.

Гавр. И. Кацаровъ.

U. v. Wilamowitz - Moellendorff, J. Kromayer, A. Heisenberg. Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer bis zum Ausgang des Mittelalters; 2° изд. Leipzig, B. G. Teubner, 1923 стр. 437 гол. 8°.

Горното съчинение тѣсавя частъ отъ

голъмата сбирка *Kultur der Gegenwart*, която вече години наред се издава от помената фирма въ Липиска; поради голъмото си значение и интересъ тая книга заслужава да се отбележи и у насъ и да се препоръча най-горещо на всички, които се интересуватъ отъ културната история на класическия народи и Византия.

Въ своя уводъ Виламовицъ изтъква, че ромашцитѣ и германцитѣ, носителитѣ на модерната култура, и въ своята държавна уредба почиватъ върху традицитѣ на римската империя, които тѣ възприели, когато се подчинили на църквата, наследницата на римската държава. Отъ друга страна, както все повече и повече се установява отъ новитѣ изучавания, уредбата и управлението на римската империя въ много отношения зависятъ отъ образцитѣ на елинистичнитѣ монархии. Щомъ е така, обяснимъ е голъмиятъ интересъ, който представя изучаването на държавата и обществото на елинистично-римското време.

Понеже влиянието на елинизма се е простирило и извънъ собственитѣ граници на елинската държава, Виламовицъ въ първата глава на изложението си ни дава кратъкъ прегледъ на старата етнография на Сръдиземноморската областъ; той ни запознава съ каритѣ и хетититѣ, съ културата на старитѣ критяни, съ лигуритѣ, иберийцитѣ, келтитѣ, етруситѣ, илиритѣ, трако-фригитѣ, скититѣ; следъ това той минава къмъ елинската народностъ. Относно старитѣ македонци, Виламовицъ е наклоненъ да ги смѣта като сродни съ елинитѣ, обаче признава, че сами елинитѣ никога не сж смѣтали македонцитѣ за елинско племе. Съобразно съ това авторътъ говори за елинизацията на македонцитѣ и за разликитѣ, които сжществували между двата народа (стр. 57, 60, 147). На стр. 2 авторътъ пише, че Александъръ Велики, ако и да билъ носителъ на елинска култура, не е билъ елинъ, нито пъкъ неговата войска. По всичко личи, че и Виламовицъ признава на македонцитѣ особена народностъ. Срещу заблужденията по тоя въпросъ, които още се поддържатъ отъ нѣкои историци, за насъ е

ценно да подчертаемъ това мнение на единъ отъ корифеитѣ въ науката за класическата древностъ. По-нататъкъ авторътъ изтъква, че самиятъ елински народъ не може да се вземе като чиста раса; той, както и културата му, е продуктъ на необозримо смѣшание на различни племена и култури. Нѣщо повече: „може да се каже, че гръцката култура расте само до тогава, до когато имала сила да възприема въ себе си чужди елементи“ (стр. 26).

Въ втория дѣлъ на съчинението си, Виламовицъ ни запознава съ старата елинска племенна държава (*Stammstaat*), полемизирайки противъ обикновеното схващане на елинската държава като държава-градъ. Обаче трѣбва да се признае, че съ течение на развитието племенната държава е претърпѣла важни промѣни и че по-късно „държавата-градъ“ представя типичната форма на елинското държавно развитие. (ср. J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus* 2-ро изд. I стр. 2). — Въ третия дѣлъ авторътъ говори за правнитѣ и обществени отношения на старото време, за образуването на държави, които сж играели роля въ по-късно време, и специално за Спарта, която има особенъ храктеръ и значение. Въ третия дѣлъ се излага развитието и уредбата на атинската демокрация; макаръ накжсо, авторътъ ни запознава съ всички по-важни страни на атинския общественъ и стопански животъ. Ако атинската демокрация отъ една страна има тая голѣма заслуга, че е дала пълна самостоятелностъ на индивида, отъ друга страна демосътъ често действувалъ като сжщински тиранъ и потискалъ свободната мисль, която се обявява противъ него.

Въ четвъртия дѣлъ Виламовицъ разглежда македонскитѣ царства. Като говори за собствена Македония, той изтъква, че свѣтовното положение на тая държава е създадено отъ гениалния ѣ царъ Филипъ II. По-нататъкъ той описва накжсо, но изчерпателно, отдѣлнитѣ елинистически царства и градове (Македония, царството на Селевкидитѣ, Египетъ), като е използувалъ и сведе-

нията, които ни дадоха египетските папируси. Специален откъс е посветен и на обществото въ време на елинизма.

Въ втората част на книгата J. Кроулауег описва държавата и обществото у римляните. След като изтъква всемирноисторическото значение на Римъ, авторътъ разглежда Римъ като държава-градъ, като национална държава, и Римъ като свѣтвна държава, съответно на фазитъ въ историческото развитие на държавата; всѣки отъ тия дѣлове се предхожда отъ кратъкъ прегледъ на политическите събития, които сж упражнили голѣмо влияние върху вътрешното развитие. При всичко, че материята, която авторътъ е трѣбвало да изложи въ общодостъпна форма, е много голѣма, той напълно е постигналъ целта си. Той ни поднася едно хубаво, на много мѣста оригинално изложение, което отговаря на днешната научна разработка на римската история. Особно заслужава внимание мнението на автора за причинитъ на пропадането на римската империя (стр. 313 сл.).

Най-после въ третата частъ на книгата проф. A. Heisenberg ни поднася изложение на държавата и обществото въ Византия (стр. 364—414). Следъ като говори върху политическите проблеми въ историята на византийската държава, той ни описва царския дворъ, управлението на държавата и чиновницитъ, военното и финансовото дѣло, правото и законитъ, църквата и монашеството, образованието и обучението, занаяти и търговия, землевладение и селъчество и най-после гр. Цариградъ и неговитъ жители. Това ясно и хубаво изложение на видния византологъ представя за насъ особенъ интересъ, защото известно е грамадното влияние, което Византия е упражнила върху историческите сѣдбини на българския народъ.

Изобщо тая книга, излѣзла отъ перото на най-видни специалисти, научно-популярна въ истинския смисълъ на думата, заслужава най-голѣмо внимание и признание. Отъ нея както историкътъ, тъй и общественикътъ, па не по-малко и всѣки образованъ читателъ, може да

почерпи дълбока поука и истинска духовна наслада.

Гавр. И. Кацаровъ.

В. П. Бузескул. Открытія XIX и начала XX века в области исторіи древняго мира. I: Восток. Петербург 1923. 222 стр. 8°.

Въ това съчинение известниятъ руски професоръ В. Бузескулъ, който има голѣми заслуги за изучването на класическата древность, си е поставилъ за задача да ни запознае съ историко-археологическите открития въ областта на стария свѣтъ. Настоящата първа частъ е посветена на Изтокъ, а II-та частъ ще изложи старогръцкия свѣтъ.

„Историята на човѣчеството, казва авторътъ, често е пълна съ велики страдания, печални грѣшки и заблуждения, дълбоко падение. Но въ нея има и хубави, славни страници, върху които нашиятъ погледъ се спира съ особно внимание и радостъ. Такива сж страницитъ, които ни говорятъ за великитъ открития, въ които се проявява тържеството на човѣшкия умъ, находчивостъ, гений, упорити усилия и търпение, енергия, единъ видъ вдъхновение, което прониква въ тайнитъ както на мирозданието, тъй и на далечното отъ насъ минало“.

Прегледътъ на откритията Бузескулъ захваща съ Египетъ, съ епоханитъ открития на Шампольона; следъ като проследва резултатитъ, добити отъ френски, немски и английски учени чакъ до последнитъ години, специаленъ откъс е посветенъ на руските египтолози; мнжду тѣхъ най-видно мѣсто заема Б. А. Тураевъ, който умрѣ преждевременно въ 1920 г.

Въ втората частъ на книгата Бузескулъ се занимава съ Асиро-Вавилония, а въ третата — съ останалитъ страни на предна Азия (Персия, Арабия, Палестина, Финикия, Сирия, хетитските области, Ванъ, Фригия, Лидия, Ликия и Кавриа). Руски археолози иматъ голѣми заслуги, особно за изследването на Ванъ (днешна Армения); особно внимание заслужава експедицията на академикъ Н. Я. Марръ въ 1916 год., който разви

една нова теория за „Яфетидитъ“, които споредъ него съставятъ „третия етнически елементъ въ изграждането на средиземноморската култура“, основата на тая култура. Марръ предполага, че е ималъ време, когато отъ Кавказъ до Пиринейския полуостровъ съществувалъ единъ езикъ, езикътъ на яфетическото семейство; на това единство билъ, нанесенъ последенъ ударъ отъ индоевропейскитъ пришелци. Ако тая теория се потвърди, нашитъ представи за историята на стария свѣтъ съвсемъ ще се измѣнятъ.

Въпреки голѣмитъ мжнотиин, съ които е ималъ да се бори авторътъ при написването на съчинението си, той е успѣлъ да ни даде едно почти пълно и увлекателно изложение на археологическитъ открития на изтеклия вѣкъ и началото на настоящия. Той указва и по-важната литература, съ помощта на която читателятъ може да се вдълбочи въ засѣгнатитъ въпроси. Тая книга заслужава да се препоръча на всѣки, който се интересува отъ историята на културнитъ придобивки на човѣчеството.

Гавр. И. Кацаровъ.

Max Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrussland. Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, herausgegeben von Georg Gerullis und Max Vasmer. 3. — 1923, in Kommission bei Markert & Petters, Leipzig, стр. IV + 79, 8⁰.

Проф. М. Фасмеръ, който започна своята научна дейностъ въ Русия и не отдавна, следъ заминаването на проф. Мурко за Прага, зае Лескиновата катедра по славистика, тъкми да обнародва обширни изследвания по въпроса за областитъ, заемани въ най-старо време отъ първобитнитъ славяни. Надъ тоя твърде интересенъ въпросъ се работи отъ дълги години, и редица видни учени сж се опитвали да хвърлятъ свѣтлина върху ония тъмни и далечни времена. Твърде оригинални бѣха възгледитъ по тоя въпросъ на бележития руски ученъ А. А. Шахматовъ, който постави на ши-

рока сравнителна основа издирванията върху най-старитъ жилища на славянитъ. Шахматовата хипотеза, споредъ която старитъ славяни сж живѣли известно време въ съседство съ келтитъ и сж възприели отъ тия последнитъ редъ културни думи, възбуди срещу себе си възражения отъ разни страни. Между авторитъ, които излѣзоха да оборватъ келтскитъ етимологии на Шахматова, бѣше и Фасмеръ (вж. Rocznik slawistyczny VI, 1913, стр. 172 сл., особено 191 нат.).

Въ предговора на новата си книга проф. Фасмеръ ни обажда, че началото на неговитъ изследвания върху първитъ жилища на славянитъ датува тъкмо отъ времето на разправията противъ Шахматовата хипотеза. Понеже и Шахматовъ бѣше засегналъ въпроса за отношенията на първобитнитъ славяни къмъ иранцитъ и за иранскитъ заемки въ общославянския праезикъ, то и Фасмеръ трѣбваше тогава да се поспре върху славяно-иранскитъ отношения и да подчертае думитъ на Ед. Майеръ за дългото съседство на славянитъ съ иранскитъ скити: „sicher ist jedenfalls, dass die Slaven lange Zeit in der Nachbarschaft der iranischen Skythen gesessen haben“, Gesch. d. Altert. I, 2^a, 795, R S VI 178.

Излѣзлата на свѣтъ първа частъ отъ Фасмеровата книга е посветена на ирано-славянскитъ отношения и по-точно на въпроса за иранцитъ въ южна Русия, както и гласи поднасловътъ на книгата. Следъ единъ кратъкъ уводъ (стр. 1-4), въ който се приема, че праславянскитъ периодъ ще да е траялъ отъ IV в. преди Р. Хр. до IV в. следъ Р. Хр. приблизително и че въпросътъ за жилищата на праславянитъ трѣбва да се реши възъ основа на езикословни податки, авторътъ разглежда въ глава I (стр. 4—7) въпроса за кимерийцитъ и заключава: „Оскѣднитъ езикови остатъци ни позволяватъ само да установимъ, че кимерийскитъ князе носятъ ирански имена; дали обаче езикътъ и народътъ на кимерийцитъ е билъ ирански, или само нѣколко владетелски имена сж ирански, това не може да се реши.“ Много по-об-

ширна е глава II за скититѣ (стр. 7—23): най-напредъ се разглеждатъ античните свидетелства върху езика на скититѣ, като се вади заключение, че има сродство между скитския езикъ и сарматския (стр. 10); подиръ туй се даватъ кжси етимологически обяснения на остатъцитѣ отъ скитския езикъ (изключително собствени имена, стр. 11—17). Авторътъ изтъква, че е сигурна принадлежността на скитския езикъ къмъ иранската група и че теорията за произхода на скитски отъ германски, славянски или келтски отдавна сж захвърлени, както и опититѣ да се изкара скитскиятъ езикъ — монголски.

Макаръ да нѣма т. н. епентетично i въ имена като *Ἀριαντός*, *Ἀριαπειθής* и под. (вм. очаквано *aigia*), езикътъ на скититѣ може да се сближава повече съ авестийския (зендския), отколкото съ староперсийския, както се сжди м. др. и по староиранскитѣ (скитски) заемки въ угро-финскитѣ езици (21).

Най-пространна въ тая частъ на съчинението се оказва глава III (23—59), въ която се прави доста изчерпателенъ прегледъ на въпроса за сарматитѣ, които въ времето на Херодота сж живѣли на изтокъ отъ Донъ (*Tanais* = Донъ е границата между скититѣ и тѣхнитѣ източни съседи — сарматитѣ), а сетне изтикали скититѣ въ областта между Донъ и Дунавъ, та въ Страбоново време стигали вече до Дунава (стр. 23—24). За езика на сарматитѣ отдавна вече се приема съ право, че сжщо принадлежи къмъ иранската група. Аланитѣ ще да сж предходници на днешнитѣ осетинци въ Кавказъ; между сарматско-алански и осетински има близка връзка, па и остатъцитѣ отъ сарматски езикъ сочатъ наистина цѣла редица звукови еднакости съ осетински, срв. особено *Ἠρακλῆς ἀρχιερμηνεύς Ἀλανῶν*: осет. *ig* „осетинецъ“, *igon* „осетински“: авест. *aigua-* (28). Авторътъ заявява смело, че не можемъ да се съмняваме въ близката връзка между сарматски и осетински. На стр. 29—57 сж приведени сарматскитѣ собствени имена, колкото сж упазени, и повечето отъ тѣхъ сж съпоставени съ осетински думи.

Последната глава (*Kapitel 4: Iranische Ortsnamen in Südrussland*, 59—79) посочва ония мѣстни названия въ южна Русия, които могатъ да се броятъ за остатъци отъ езика на иранскитѣ племена. Така, името на Черно море, *Πόντος Εὐξείνιος*, по-рано **Αἰεῖνος* е авест. *axšaena-* „тъменъ, dunkelfarbig“, ¹⁾ па и *Danuvius* ще да е иран. *dānu* „рѣка“, при все че мнозина сравняватъ името на Дунава съ келт. *dānu* „голѣмъ“ (60). Рѣка Уди, дѣсенъ притокъ на Донецъ въ Харьковската губерния, авторътъ сравнява съ иран. *aōda* „изворъ“ (срв. р. Изворъ въ Македония), индоевропейски коренъ **ud-* (*und-*), въ старонинд. *udan-*, гр. *ὕδωρ*, лат. *unda* и разнитѣ други степени въ слав. вода, гот. *watō*, лит. *vandũ* „вода“, арм. *get* „рѣка“, фриг. *βέδι* и т. н. (77).

Нека отбележимъ още, че въ края на всѣка глава авторътъ дава подробна литература по засегнатитѣ въпроси. Трудътъ на професоръ Фасмера заслужава най-гореща препорѣка, а продължението му трѣбва да се очаква съ напрегнатъ интересъ.

Ст. Младеновъ.

Ernest Babelon, *Les monnaies grecques; aperçu historique*, съ 21 иллюстрации, Парижъ 1921 г. Издание на фонда Rayeau, цена 9 фр.

Това е най-новото съчинение на знаменития френски нумизматъ Ернестъ Бабелонъ, директоръ на нумизматическия кабинетъ при Парижката Народна библиотека. Книгата е подраздѣлена на петъ глави. Въ първата глава авторътъ застъпва епохата на размѣнната търговия и появяването на първитѣ монети въ VII в. пр. Хр. Най-великитѣ цивилизации въ античността, казва авторътъ, като Египетската, Халдейската, Аси-

¹⁾ Мнението, че въ името *Πόντος Αἰεῖνος*, по народна етимология *Εὐξείνιος*, се крие иран. *axšaena* „съ тъмна боя“, бѣ изказано отъ Фасмера преди две години въ етимологичната работа *„Osteuropäische Ortsnamen“* (Източноевропейски мѣстни имена), обнародвана въ *Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis*, т. I и въ отд. отпеч., Dorpat, 1921, стр. 3—6.

рийската, Финикийската и Критската, които съ хиляди години развивали голѣма търговия, не познавали монети въ сѣщинската смисълъ на думата, а си служили съ замѣнка. Въ много случаи въ Гърция, въ времето на Омира, стойността на предметитѣ се опредѣляла на глави добитѣкъ. Напр. единъ голѣмъ бронзовъ триножникъ се оценявалъ на 12 вола, а една жена робиня се купувала за 20 вола. До края на VII в. пр. Хр. и глобитѣ се плащали на глави добитѣкъ. Отъ тукъ и избражението върху първитѣ Евбейски монети и ония отъ централна Италия на крави и волски глави. Въ времето на Есхила (VI в.) за подкупенъ човѣкъ да замѣлчава истината казвали „Той има волъ на езика си“. Богатитѣ се означавали съ думитѣ: „Той има стада“. У римлянитѣ пари се означавали съ *rescupia* отъ *rescupis* — добитѣкъ. Отъ обичая да се смѣта добитѣка на глави, *capita*, е произлезла думата *capital*, която днесъ означава богатство въ брой. По такъвъ начинъ хората сж привикнали да оценяватъ стокитѣ, вмѣсто на глави добитѣкъ, съ металически монети, на които дали равната стойностъ на животнитѣ. Употрѣбението на парата било въведено по чисто практически съображения, като по-лесно за смѣтане, за размѣна, за запазване, за укриване, за подраздѣление и пр.

Въ началото на монетизирането на металитѣ, казва авторътъ, се явяватъ слитѣци, прахъ, ядра, прѣчки и др. или като сѣчива: брадви, тенджери, копачки, върхове за копия, плочи и др., които се размѣнявали вмѣсто монети. Монетниятъ еталонъ на металитѣ за всички видове търговия билъ 90 до 96 грама. Той билъ златенъ или мѣденъ и въ форма на брѣнка. Имало и златна жица, навита на брѣнка или прегнната на много части и отъ нея рѣзали съ ножици потрѣбната частъ за уравнение на теглото, както се практикува и до днесъ въ Китай. Произходътъ на възникнѣ се явява въ Египетъ, Халдея, Финикия и у израилитянитѣ. Затова въ всички семитски езици думата *sequel* (*sicle*) означава едновременно мѣрене и плащане. Съ отмѣрено сребро или злато вмѣсто пари се ку-

пувало на прим. единъ робъ, кѣща, нива и пр. Първото търговско споразумение, споредъ Библията, е било покупката отъ Аврама на пещерата Макпела, за която купувачътъ платилъ „400 сребърни сикли по търговския курсъ“. Тѣзи сикли, споредъ автора, се разбиратъ въ известно тегло отъ сребро, а не въ сикли — монети. Сѣщо за известна мѣрка сребро трѣбва да се разбиратъ двадесетѣтѣ сребърни сикли или сребърника, за които билъ продаденъ Иосифъ отъ братята си; сѣщото трѣбва да се разбира и за 800-тѣ сикли, които Филистинянитѣ обещавали на Далила, ако убие Самсона.

Между другитѣ предмети, за които се помена по-горе и които имали значение на монети, били и двуостритѣ и обикновени брадви, съ които се плащали напр. заплати. Лакедемонянитѣ обаче не употрѣбявали брадви вмѣсто монети; тѣ изливали бронза и желѣзото въ форма на кравай.

Първитѣ сребърни монети съ образъ на морска костенурка е сѣкълъ Аргоскиятъ царъ Фидонъ. — Следъ установяването на първата монета авторътъ пристѣпва къмъ описанието на разнитѣ монетни системи, тѣхното подраздѣление и тежестѣта имъ. Египетската мина тежела 628 гр. и се подраздѣляла на 100 драхми по 6.28 гр. Единъ статеръ билъ равенъ на 2 драхми ($\frac{1}{50}$ отъ мина) и тежелъ 12.57 гр.; една драхма 6.28 гр., единъ оболъ ($\frac{1}{6}$ отъ драхма) 1.04 гр. Тази система се наричала още и фидонска по името на царъ Фидона. Въ Атика и Евбея преобладавала друга система за мѣрkitѣ, наречена евбейска или евбейско-атическа, която по-късно се наричала само атическа и която била възприета отъ Атина, отъ Александра Велики и отъ по-голѣмата частъ отъ грѣцкитѣ държави. Евбейско-атическата мина тежала 436 гр., а една драхма — 4.36 гр., оболътъ ($\frac{1}{6}$ отъ драхма) — 0.73 гр. Мала-Азия имала съвсемъ друга система, която се наричала Халдео-вавилонска. Тя се наричала двуметална и даже триметална система, понеже въ Азия се сѣкли златни, сребърни и бронзови монети.

Споредъ автора, бронзовитѣ монети се явяватъ въ края на V в. пр. Хр.; монетитѣ отъ електронъ (бѣло злато) се явяватъ въ Иония прѣзъ VII в. пр. Хр. Следъ като Филипъ II Македонски тури край на грѣцката свобода, той не е допускаръ никакви чужди монети. Последнитѣ той замѣсти съ златнитѣ статери и сребърни монети, за които злато и сребро добивалъ въ голѣмо количество отъ своитѣ мини по Пангея (сега Пърнаръ-дагъ).

Следъ възшествието на македонския престолъ на Александра Велики въ 336 г. пр. Хр. и следъ прогласяването на неговата хегемония въ Коринтъ въ 334 г., той вече нѣмаше нужда да запрячава сѣченето на атинскитѣ монети. И безъ това среброто въ Атина бѣше станало рѣдкость. Освенъ това Александровитѣ монети бѣха се прославили

поради чистотата на метала, по хубость, по тегло, съ популярността на името на Александра и всѣки предпочиталъ неговитѣ монети предъ грѣцкитѣ.

Въ отдѣлъ VI на глава III авторътъ се занимава съ характеристиката на монетнитѣ типове въ тогавашния грѣцки свѣтъ и се възхищава отъ монетното изкуство въ V—IV в. пр. Хр. Въ отдѣла V (стр. 90) авторътъ адмираира античнитѣ произведения върху монетитѣ, сѣчени между 438 и 336 г., датата на възшествието на македонския престолъ на Александра Велики, когато майсторитѣ на монетнитѣ печати стигатъ своята апогея на изкуството по елѣгантность и благородство на образитѣ, пълнота на пропорциитѣ, симетрия въ композициитѣ и умѣреность и вѣрность въ размѣритѣ и орнаментацията.

Н. А. Мушмовъ.

Библиография

Подробна библиография по българска история за времето отъ 1915 до 1921 год. дава проф. В. Н. Златарски въ Известия на историческото дружество V, 1922.

Андреев, Ал. Някогашната желязна индустрия у насъ. Изв. на Етногр. муз. I, 1921, 125-139.

Арнаутов, М. Жертва при градеж. Пакъ тамъ 172-180.

— Сѣверна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни пѣсни. Сборн. за нар. умотв. XXXV, 1923, 424 стр.

Баласчев, Г. Древни останки в Св. Врач. Препорец бр. 249 отъ 19.XI. 1921. — Обнародва единъ новооткритъ грѣцки старохристиянски надписъ.

— Из древностите на Варна. Развигор бр. 52 отъ 4.II. 1922. — Върху новооткрития моливдовулъ на царъ Бориса.

Bees, Nikos A. Aus Boyana, der Grabstätte der Bulgarenkönigin Eleonore. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau 1923, 104-

111. — Занимава се почти изключително съ портретнитѣ фрески и то главно съ представенитѣ личности. Приписва фрескитѣ, безъ никакви сериозни основания, на нѣкаква никейска школа.

Благоев, Н. П. Беседата на презвитер Козма против богомилите. Год. на Соф. унив., юрид. фак. XVIII, 1923, 80 стр.

Бобчев, С. С. Българската археология и правната ни история. Юрид. прегл. XXIII, 1922, 349-354.

Бръчкова, М. Nicopolis ad Istrum. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, 71-78. — Кратко описание на развалинитѣ и изброяване на паметницитѣ.

— Месемврия и старата ѳ уредба според епиграфския материал. Изв. на Истор. друж. V, 1922, 11-15.

Велковъ, Д-ръ Ив. Археологически изследвания. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, стр. 57-71. — Антични бронзови сждове отъ Касжмово, Сливенско; Черковището при с. Ормания, Новоселско; Археологически бѣлѣжки за Месемврийско; Археологически излѣтъ изъ Разградско.

— Антични паметници из Бжлгария. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 1922, 198-216.

— Старини около с. Байлово, Каменица и Гол. Раковица. Пакъ т. 238-241.

— Релеф с циркови игри отъ София. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/2, 21-30.

Vulič, N. Северна граница античке Македоније. *Vuličev Sbornik (Strena Buliciana)* 237-247.

Господиновъ, Ю. Некрополътъ около църквата Св. София. Матер. за историята на София, изд. Бжлг. Арх. Друж. V, 1921, 54-69.

— Археологически бележки и впечатления. Шуменски вести бр. 40 и 41 отъ 8 и 15. X. 1921.

Грабаръ, А. Материали по средновековому изкуству въ Болгаріи. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, 97-164. — Класификация на фрескитѣ отъ XI — XVIII в. и кратко описание съ планове на църковнитѣ постройки отъ сждото време.

— Стенописжт в църквата Св. Четирисет Мжченици в В. Тжрново. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 1922, 90-112.

— Няколко средновековни паметници из западна Бжлгария. Пакъ т. 286-296. (Църквата в манастиря Св. Архангел до Тржн; Мисловщицки манастир; Билински манастир; Гигенски манастир; Пещерски манастир; Кюстендил; Ржж-давица).

— Болгарскія церкви-гробници. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/2, 103-135.

— Живописа на „Червената черква“. Златорог III, 1922, 222-232.

Дечевъ, Д. Отговоритѣ на папа Николая I по допитванията на бжлгаритѣ (*Responsa Nicolai Papae II ad consulta*

Bulgarorum). Стѣмки за издание и прѣведе — Унив. библ. № 16, София, 1922, 119 стр.

— Трако-келтски езикови успоредици. Год. на Соф. унив., ист.-филол. фак. XVIII, 1922, 48 стр.

— Една келто-тракийска религиозна успоредица: *ieuni — ѱρωι*. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 17-33.

— Едно средновековно описание на бжлгарските земи. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XIX, 1923, 42 стр.

— Веѣдо като трако-фригийско божество. Пакъ т. 11 стр.

Доросиевъ, Л. Ив. Бжлгарскитѣ колонии въ Мала-Азия. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 32-192.

Drexel, Fr. Altes und neues vom Troaen Traiani. *Neue Jahrbücher* 1922 I 330-344.

Дрончилов, Кр. Материали за антропологията на бжлгарите. I: Македонските бжлгари. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XVII, 1920/21, 183-199.

— Бурел. Антропогеографски изучвания. Пакъ т. XIX, 1923, 250 стр.

Дякович, Б. Халщатски и латенски фибули в Археолог. Музей при Нар. Библиотека в Пловдив. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/22, 31-40.

— Находки из некропола на античния Пловдив. Пакъ т. 41-60.

— Фриза на здравеносните божества на Тракия. Год. на Нар. библ. в Пловдив за 1921 год., 127-178. — Голѣма мряморна плоча съ релефни изображения на Асклепия, Хигия и други сродни съ тѣхъ божества, намерена въ Пловдивъ, на площадь Царь Шишманъ, въ развалинитѣ на джамията Бени-Меджидъ. Плочата произхожда вѣроятно отъ храмъ на Асклепия, обърнатъ покъсно въ християнска църква, и датира отъ срѣдата на II вѣкъ сл. Хр.

Захариевъ, В. Самоковскитѣ иконописци. Вѣстникъ на изкуствата бр. 2 отъ 21.V. 1922.

Златарски, В. Н. Тъй нареченитъ „грамоти“ на Пинция и неговия синъ Плезо. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XV/XVI, 1919/20, 58 стр.

— Извѣстието на Ибрахим-Ибн-Якуба за българитъ отъ 965 год. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 67-87.

— Кои сж били вжтрѣшни и външни боляри. Юбилеенъ сборн. въ честь на С. С. Бобчевъ, София 1921, 45-57.

— Легендата за откриване мощите на Тивериуполските мжченици. I Отчетъ на Бжлг. Арх. Инст. за 1921 год., 1922, 22-37.

— Моливдовулъ на Самуила Алу-сиана. Изв. на Арх. Инст. I, 1921/22, 86-102.

— Големината на бжлгарския хляб в XI век. Изв. на Етногр. муз. II, 1922, 11-14.

— Де се намирал гр. Девол. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 35-56.

— Намѣренитъ въ Албания над-писъ съ името на българския князь Бориса-Михаила. *Slavia* II, 1923, 61-91.

— Най-стариятъ исторически трудъ въ старобългарската книжнина. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XV, 1923, 132-182.

— Политическата роля на Софрония Врачански през руско-турската война 1806—1812 год. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XIX, 1923, 85 стр.

Janin, R. P. *La Thrace. Constantinople*, 1920, 73 стр. 8°.

Ивановъ, Й. Произходъ на павли-кянитъ споредъ два български ржко-писа. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 20-31.

Ivanoff, J. *La question macédonienne au point de vue historique, ethnographique et statistique.* Paris 1920, VIII + 292 стр. 8° съ 2 цвѣтни карти.

Jelic, L. *Die Inschrift auf der Buila-Schale von Nagy-Szent-Miklos; Die Wiege der Metallkunst der Völkerwanderung. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau, 1923, 147-158.* — Обяснява надписа съ езика на антигъ, на които приписва и самото

съкровище отъ Nagy-Szent-Miklos. Люл-ката на металното изкуство отъ времето на великото преселение на народитъ е северо-източниятъ Туранъ съ съсед-нитъ нему земи въ централна Азия (анти, слабени и алани).

Иширковъ, А. Българитъ въ Солунъ въ надвечерието на Балканската война. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, притурка стр. 32-36.

— Дѣ е станала Златишката битка въ 1443 год. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 9-19

— Имената на някои наши градове. Изв. на Етногр. муз. II, 1922, 1-10.

— Походитъ на кралъ Владислава III въ България въ 1443 и 1444 год. Со-фия 1923, 30 стр. 8° (Отпечатъкъ отъ кн. VII на „Полска Библиотека“).

Kalinka, E. *Der Name Stambul.* *Klio* XVII, 1921, 265-266. — Не иде отъ (ἰ)ς τὰς πόλιν, както обикновено се мисли, но е произлѣзло чрезъ съкра-щения отъ Κωνσταντινούπολις.

Карановски, Ив. Карнобатска кон-дика. Изв. на Етногр. муз. I, 1921, 204-214. — Кондика на църквата Св. Иванъ Богословъ въ Карнобадъ, която започва отъ 21 май 1838 год. По този поводъ авторътъ дава сведения и за старата история на града.

Кацаровъ, Г. И. Старохристиянскитъ надписи отъ Сердика. Матер. за ис-торията на София, изд. Бжлг. Археол. Друж. V, 1921, 37-53.

— Пеония. Приносъ къмъ старата етнография и история на Македония. София 1921, 64 стр. 8° съ една карта (Геогр. Библ. № 3).

— Старитъ траки. Изв. на Варн. Ар-хеол. Друж. VII, 1921, притурка стр. 28-31.

— Антични паметници из Бжлгария. Год. на Нар. Муз. за 1921 год., 147-151.

— За стара Македония. Развигор бр. 51 отъ 25. I. 1922.

— Царъ Филипъ II Македонски. Ис-тория на Македония до 336 год. пр. Хр. София 1922, IV + 318 стр. 8° съ

карта. — Гл. подробната рецензия по-горе стр. 151 сл.

— Приносът към старата история на Македония. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 1-10.

— Приносът към археологията на Мариово. Македония I кн. 10, 6-11.

Kazarow, G. I. Ein Mithrasdenkmal aus Makedonien. Arch. f. Religionswiss. XX, 236.

— Ein Mithrasrelief aus Bulgarien. Archaeol. Anzeiger 1921, 344-345.

— Zur Archaeologie Thrakiens. Пакъ т. 346-347.

— Die ethnographische Stellung der Päonen. Klio XVIII, 1922, 20-26.

— Vorgeschichtliches aus Makedonien. Bulicëv Sbornik (Strena Buliciana) 1-4.

— Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale (régions de Mariovo et de Prilep). Bull. de corresp. hellén. XLVII, 1923, 275-300.

— Vorgeschichtliches aus Bulgarien. Wiener prähist. Zeitschr. X, 1923, 109-111. — Бронзови фибули отъ Карамусалъ, Пазарджишко.

Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apornia de Salone. Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. 1917, 308-310. — Бележки върху надгробния надписъ отъ София, сега въ Нар. музей, обнародванъ въ Известия на Археологич. Друж. II, 1911, 268.

Кондаковъ, Н. П. Миѳическая сумка съ земною тягоу. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 53-66. — Представя голѣмъ интересъ за облъклото на византийскитѣ и българскитѣ царе.

Костов, Ст. Вотиви. Изв. на Етногр. муз. II, 1922, 15-22. — Интересни вотивни фигури отъ по-ново време въ Етнограф. музей, които намиратъ паралели между най-старитѣ паметници.

Lehmann-Haupt, C. F. Der thrakische Gott Zbelsurdos. Klio XVII, 1921, 283-285.

— Kimmerier. Pauly-Kroll, Realencycl. der klass. Altertumswiss. XI 397-434.

Мановъ А. И. За гагаузитѣ. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, 84-93.

Menghin, O. Ein neuer Paläolithfund aus Bulgarien. Wiener Prähist. Zeitschr. X, 1923, 35.

Милевъ, Н. И. Български лични и семейни имена от XVII век. Изв. на Етнограф. музей. I, 1921, 140-171.

— Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина (1597-1615). Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 113-128.

Милетичъ, Л. Два български ръкописа съ гръцко писмо (Български старини кн. VI, изд. Акад. на Наук.). София 1920, 176 стр. 8° съ 4 табл.

— Свищовски дамаскинъ. Новобългарски паметникъ отъ XVIII вѣкъ (Българ. старини кн. VII). София 1923, 308 стр. 8° съ 11 табл.

Minetti, H. Osmanische provinzielle Baukunst auf dem Balkan. Ein Beitrag zur Baugeschichte des Balkans. Hannover 1923, 72 стр. 4° съ 2 цвѣтни табл. и 19 образа. — Главно върху турски постройкы отъ Кюстендилъ.

Миятевъ, Д-ръ Кр. Палеографични бѣлѣжки върху нѣколко търновски надписа. Год. на Нар. муз. за 1920 год., 1921, 81-92. — Върху надписитѣ отъ фрескитѣ въ църквитѣ Св. Димитъръ, Св. 40 Мъченици и Св. Петъръ и Павелъ.

— Палестински кржстове в България. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 59-89.

— Приноси към средновековната археология на българските земи. Пакъ т. 242-285.

Младеновъ, Ст. Къмъ етимологичното обяснение на думата боляринъ. Юбил. сборн. въ честь на С. С. Бобчевъ, 1921, 109-116.

— Единъ опитъ за български земеписенъ рѣчникъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XI, 1921, 63-186.

— Вероятни и мними остатѣци отъ

езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XVII 1920/21, 201-288.

Молеров, Д. Г. Иконопис в Банско. Изв. на Етногр. муз. III, 1923, 43-46.

Мутафчиев, П. Боженишкият надписъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 88-114. — Важенъ старобългарски епиграфиченъ ламетникъ отъ последнитъ години на XIV в., въ който се споменува севастъ Огнѣнъ, „кефалия“ при царь Шишмана.

— Войнишки земи и войници въ Византия презъ XIII-XIV в. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XV, 1923, 1-113.

Мушмовъ, Н. А. По откраднатитъ монети въ Рилския манастиръ. Год. на Нар. музей за 1920 год., 1921, 78-81.

— Нови български монети с двуглав орел. Изв. на Археол. Инст. I, 1921/22, 61-67.

— Находки на монети. Зора бр. 550 отъ 19. III. 1921.

— Единъ примѣръ за подражание. Зора бр. 586 отъ 5. V. 1921.

— Една монетна криза въ времето на римската империя. Зора бр. 646 отъ 20. VII. 1921.

— Една археологическа екскурзия изъ България. Миръ бр. 6428, 6433, 6439 и 6451 отъ 5, 12, 19. XI и 3. XII. 1921.

— Развитие на българската нумизматика и класификация на българските монети. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 1922, 113-146.

— Монети в обществени и частнибирки в провинцията. Пакъ т. 297-302.

— Редки български монети. Общ. Годишник на България, 1922.

— Иманяри. Свободно Мнение IV, 1922, 57.

— Музейното помещение и сградата за бжещата опера. Демократия II кн. 9 отъ 10. III. 1922.

— Античните монети. Пакъ т. кн. 13 отъ 10. V. 1922.

— Разкопките при Александровската

болница. Пакъ т. кн. 17/18 отъ 25. VII. 1922.

— Старини в Берковица. Пакъ т. кн. 21/22 отъ 25. X. 1922.

— Едно посещение на музеите в Белград, Загреб, Виена и Будапеща. Препорец бр. 202 и 206 отъ 9 и 14. IX 1922.

— Една находка на монети от Мизия и Тракия. Учил. Преглед XXII, 1923, кн. 6, 14 стр. съ 3 табл.

— Старини въ Видинъ. Зора бр. 1323 отъ 19. XI. 1923.

— Лозарството и старитъ монети. Зора бр. 1344 отъ 3. XII 1923.

— Една пропаднала находка на старини. Препорецъ бр. 277 отъ 8. XII. 1923.

— Една новонамерена римска диплома. Препорецъ бр. 296 отъ 31. XII. 1923.

— и **Р. Поповъ**, гл. Поповъ, Р.

Mouchmoff, N. A. Une trouvaille de monnaies de la Mésie inférieure et de la Thrace. Revue numism. 1922, 41 стр. съ 3 табл.

Найденовичъ, Ст. Ал. Мнѣнието на Фарлати, авторъ на *Illiricum Sacrum*, върху родословието на царь Самуила. Юбил. Сборн. въ честь на С. С. Бобчевъ, 1921, 245-263.

Niederle, L. Manuel de l'antiquité slave, tome I: l'histoire. Paris, Champion 1923, 248 стр. 8°.

Никовъ, П. Татаробългарскитъ отношения прѣзъ срѣднитъ вѣкове, съ огледъ къмъ царуването на Смилеца. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XV/XVI, 1919/20, 95 стр.

— Задачата на българската историография. Пакъ т. XVII, 1920/21, 289-308.

— Приносъ къмъ историческото изворознание на България и къмъ историята на българската църква. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XI, 1921, 1-62.

— Изъ близкото минало на Варна. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, 93-107.

— Изправки къмъ българската исто-

рия. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 57-84.

Отчет на Археол. Друж. „Августа Траяна“ в гр. Ст.-Загора за 1915-1921 год. Ст.-Загора 1921, 60 стр. 8°.

I Отчет на Бжлг. Археол. Инст. за 1921 год. София 1922, 78 стр. 8°.

II Отчет на Бжлг. Археол. Инст. за 1922 год. София 1923, 52 стр. 8°.

Pârvan, V. Histria VII. Acad. Rom. Memor. secțiunii istorice 1923, II, 1-132 съ 10 табл. (съ френско резюме). — Обнародва новооткриги надписи отъ Истростъ въ Добруджа.

— Considerațiunile asupra unor nume de râuri daco scitice. Пакъ т. 1923 I, 32 стр. съ френско резюме.

— La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube. Bull. de l'Acad. Roum. sect. hist. X 1923.

Пата, Дръ Иос. Пловдивско евангелие. Срѣднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 208-226.

Patsch, K. Historische Wanderungen in Karst und an der Adria, I. Teil: Herzegovina einst und jetzt („Zur Kunde der Balkanhalbinsel“, Neue Folge I). Wien 1922.

Петков, Н. Отпечатъци от плетки, намерени в предисторичното селище „Обреща“ при с. Горни Богоров, Софийско. Год. на Нар. муз. за 1921 год., 217-222.

Picard, Ch. L'ancien droit criminel hellénique et la vendetta albanaise. Rev. de l'hist. des religions LXXXI, 1920, 260-288.

Погодин, А. Л. По вѣпроса за Траките. Год. на Нар. библ. в Пловдив, 1921, 179-200.

Поповъ, Р. Материали за проучването на предисторията на Софийската котловина. Матер. за ист. на София, изд. Бжлг. Археол. Друж. V, 1921, 1-36.

— Археологически паметници в Шуменския край. Шуменски Вѣсти бр. 28/9 отъ 23. VII. 1921.

— Материали за прѣдисторията на България. Год. на Нар. муз. за 1920 год. 39-57.

— Материали за проучване на халщатската и латенската култури в България и Македония. Год. на Нар. муз. за 1921, 152-182.

— Материали за предисторията на България. Пакъ т. 223-238.

— Некрополът при с. Байлово, Софийско. Извест. на Археолог. Инст. I, 1921/22, 68-85.

— и Мушмовъ, Н. А. Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети. Изд. Бжлг. Археол. Инст. София 1922, IV + 234 стр. 16°.

Попъ-Георгиевъ, Й. Материали по църковната борба (архива на Неофита Бозвели). Сборн. на Акад. кл. ист.-филол. IX, 1921, 82 стр.

Протич, А. Арбанашката кжша. Год. на Нар. муз. за 1921, 29-58.

Protitch, A. Guide à travers la Bulgarie. Archéologie—histoire—art. Sofia 1923, 38 стр. 8° съ 109 обр. вънъ отъ текста.

Радославовъ, А. Видинската крѣпостъ. Год. на Нар. муз. за 1920 год. 92-97.

Rey, Léon. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, recueillies par le Service Archéol. de l'Armée d'Orient 1916-1919. Bull. de corresp. hellénique XLI-XLIII, 1917/19, 310 стр. съ 51 табл. и отдѣлно (Paris 1921).

— Céramique de la région macédo-nienne (Classification des céramiques antiques, publiée par l'Union académique internationale № 4). Paris 1923, 9 стр. 8°.

Романски, Ст. Заговорътъ на Г. С. Раковски въ Браила прѣзъ 1842 год. Сборн. на Акад. кл. ист.-филол. IX, 1921, 186 стр.

Сакжзовъ, Д-ръ Ив. Българската търговия прѣз XII — XIV вѣкъ. Спис. на Иконом. Друж. 1922, 48 стр.

— Seure, G. Archéologie thrace. Deuxième série. Rev. archéol. 1921 I 108-126, 1922 I 46-78 и 1923 I 1-42.

— Вотивни релефи у Београдском Музеју неиздати или нестали. Старинар 1922, 1-55.

— Trésors de monnaies antiques en Bulgarie. Rev. numism. 1923, 76 стр.

Станимиров, Ст. Материали за историята на унията на бжлгаритѣ с папата в 1860 год. Изв. на Етногр. муз. I, 1921, 194-203.

Стоилов, А. П. Един ферман за строеж на църква. Пакъ т. II, 1922, 84-86. — Ферманъ отъ 1816 год. за построяката на църквата Св. Архангели въ с. Лешко, Горноджумайско,

— Краятъ на Велчовата завѣра отъ 1835 год. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIV, 1923, 119-130.

Стояновъ, Ив. Възпитателни и образователни цѣнности въ нашата история. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921 прит. стр. 3-8.

Стояновъ, К. Ориентализацията на Византия и нейното отражение у южнитѣ славяни. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XI, 1921, 187-238.

Supka, G. Zur Herkunft der Tierschale im Schatze von Nagyszentmiklos. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet, Wien-Hellerau 1923, 251-255.

Thallon, J. C. Some Balkan and Danubian connexions of Troy. Journ. of Hell. Stud. XXXIX, 1919, 185-201.

Теодоровъ-Баланъ, А. Към тъй наречените панонски жития. Год. на Соф. Унив., ист.-филол. фак. XIX, 1923, 31 стр.

Treidler, H. Epirotische Völker im Altertum. Archiv f. Antropol. N. F. XVII 89-122.

Трифоновъ, Ю. По произхода на името „шопъ“. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 122-158. — Като най-вѣроятно авторътъ изказва предположението, че думата произлиза отъ „шопъ“ съ значение „колиба“.

— Велика Тжрновия, Велика Сардакия и Велика Европия. Изв. на Истор. Друж. V, 1922, 85-111.

— Къмъ въпроса за старобългарското болярство. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIV, 1923, 1-70.

Уста-Генчовъ, Д. Приносъ къмъ живота и дѣйността на Уста-Генчо Кжнчевъ. Пакъ т. 131-162. — Съдържа интересни материали за историята на българското строителство презъ втората половина на XIX вѣкъ.

Fehér, G. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V — XI. Jahrhunderten. Veröffentlichungen der Körösi Csoma-Gesellschaft, Budapest 1921, 194 стр. 8°.

Филов, Б. Абобските дворци. Шуменски вести бр. 49 отъ 10. XII. 1921.

— Културното състояние на езическите бжлгари. Демократия II бр. 3 отъ 10. XII. 1921, 59-61.

— Две бронзови статуйки на Аполона. Изв. на Археол. Инст. I 1921/22, 1-20.

— Разкопки в църквата Св. Георги в София. Год. на Нар. муз. за 1921 год. 183-197.

— Бжлгарското резбарско изкуство. Демократия II, 1922, бр. 8, 188-191.

— Днешна Гжрция и наследството на Византия. Пакъ т. бр. 14, 335-344.

— Охридският надписъ на Димитрия Хоматианъ. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XIII, 1922, 1-8.

— Старобългарско и византийско изкуство. Златорогъ III, 1922, 363-370.

Filow, B. L'ancien art bulgare. Paris, Alcan 1922, 102 стр. 8° съ 16 табл.

— Altchristliches aus Mazedonien. Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet. Wien-Hellerau 1923, 33-39.

Zeiler, J. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'em

pire romain. Paris, Bocard 1918, IV+668 стр. 8⁰.

Цоневъ, Б. Каменният надпис надъ с. Боженица. Спис. на Акад. кл. ист.-филол. XII, 1921, 117-121.

— Книжовни старини от Елена, Год. на Соф. Унив, ист.-филол. фак. XIX 1923, 61 стр.

Childe, V. Gordon. The east european relations of the Dimini Culture. Journ. of Hellen. Stud. XLII, 1922, 254-275.

Чилев, П. Антични следи в празника Енийов-ден у балканските народи. Известия на Етнографски муз. I, 1921, 181-193.

— Надписи по сждове, накити и военни предмети в Народният етнографски музей. Пакъ т. II, 1922, 132-143.

Chapot, V. Arrien et le périple du Pont-Euxin. Rev. des études grecques XXXIV, 1921, 129-154.

Шкорпилъ, Х. и К. Двайсетгодишната дѣйность на Варненското Археологическо Дружество. Изв. на Варн. Археол. Друж. VII, 1921, 3-84.

— Печатъ на княза Михаилъ-Борисъ. Пакъ т. 108-118.

— Прѣгледъ на древнебългарскитѣ паметници. Пакъ т. 118-124.

— Древнебългарски паметници. Пакъ т. притурка стр. 9-27.

Schmidt-Annaberg, Die Basilika Aja-Sofia in Ochrida. Deutsche Bauzeitung LV, 1921, 193 196 и 205-212 съ 15 образа.

Schuchardt, C. und Trager, P. Ausgrabung zweier Tumuli bei Costanza. Prähist. Zeitschr. X, 1918, 150-155.

ИЗЛЪЗОХА ОТЪ ПЕЧАТЪ СЛЕДНИТЪ ИЗДАНИЯ НА
НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ВЪ СОФИЯ

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО

отъ Проф. Д-ръ Б. ФИЛОВЪ

2-ро допълнено издание, съ 85 образа въ текста и 58 таблици, София 1924, VIII + 124 стр. 4^о.

Цена 400 лева

Въ това луксозно издание се разглежда развитието на старобългарското изкуство отъ основаването на първото българско царство до края на турското владичество въ България. Върху 48 отъ таблицитѣ сж дадени художествени репродукции, въ фототипия на най-важнитѣ паметници на старобългарското изкуство (скулптури, стари сгради, фрески, икони, металически издѣлия и дървени рѣзби), а останалитѣ 10 таблици възпроизвеждатъ най-ценнитѣ фрески и миниатюри въ трицвѣтна автотипия съ боитѣ на оригиналитѣ.

МОНЕТИТЪ И ПЕЧАТИТЪ НА БЪЛГАРСКИТЪ ЦАРЕ

отъ НИКОЛА А. МУШМОВЪ

Уредникъ на нумизматическия отдѣлъ при Народния Музей
съ 266 образа въ текста и 7 таблици. София,
1924, XVI + 198 стр. гол. 8^о.

Цена 170 лева

Въ това свое съчинение известниятъ нашъ нумизматъ дава едно пълно ръководство по българската нумизматика,

отъ каквото отдавна се чувствуваше голѣма нужда. Освенъ подробното описание съ изображения на всички известни до сега монети и печати на старитѣ български царе, книгата съдържа и единъ обширенъ уводъ, въ който се даватъ сведения за развитието на българската нумизматика, за старото монетно дѣло и монетарницитѣ въобще, за подправянето на монетитѣ въ старо време, за разнитѣ видове български монети и тѣхната класификация и, най-после, за значението на българската нумизматика.

И дветѣ книги се намиратъ за проданъ въ канцеларията на Народния Археологически Музей (София, ул. Леге).

На г-да членоветѣ на Българския Археологически Институтъ и на книжари се прави 25% отстъпка.

I. Издания на българския археологически институт в София.

Извѣстия на българското археологическо дружество.

- Томъ I, 1910 г., 244 стр. 4° съ 152 образа, 20 таблици и 2 карти; цѣна 60 лева
Томъ II, 1911 г., 298 стр. 4° съ 149 образа и една таблица; цѣна 60 л.
Томъ III, 1912—13 г., 354 стр. 4° съ 273 образа и 4 таблици; цѣна 60 л.
Томъ IV, 1914 г., 310 стр. 4° съ 280 образа и 46 таблици; цѣна 60 л.
Томъ V, 1915 г., 242 стр. 4° съ 174 образа и 8 таблици; цѣна 60 лева.
Томъ VI, 1916—1918 г., 178 стр. 4° съ 174 образа и 6 таблици; Цѣна 60 лева.
Томъ VII, 1919—1920 г., 174 стр. 4° съ 119 образа и 3 таблици; цѣна 60 лева.

Материяли за историята на София.

- Кн. I: Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София. София 1912, 94 стр. 8° съ една фототипна таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 10 лева.
Кн. II: А. Протичъ, Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа въ текста. — Цѣна 10 лева.
Кн. III: Проф. А. Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София 1912, 96 стр., 8° съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на София. — Цѣна 10 лева.
Кн. IV: Д-ръ Б. Филовъ, Софийската църква Св. София. София 1913, VIII + 172 стр. 4° съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. — Цѣна 100 лева.
Кн. V: Р. Поповъ, проф. Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ, Предисторически и старохристиянски паметници отъ София и околността. София 1921, IV + 70 стр. 8° съ 48 образа и 7 таблици. — Цѣна 20 лева.

Други издания.

- Р. Попов и Н. А. Мушмов, Ръководство за събиране и запазване старини. София 1922, 233 стр. 16° с 29 образа. — Цена 20 лева.
B. Filow, Die altbulgarische Kunst. Bern, 1919, VIII + 88 стр. 4° с 58 таблици и 72 образа в текста. — Цена 300 лева.

II. Издания на народния археологически музей.

- 1) Археологически извѣстия на Народния Музей. Кн. I. Редактира В. Добруски. София, 1907; 100 стр. 149 образа въ текста и 2 таблици. 50 лева.
- 2) Годишникъ на Народния археологически музей за 1919 год. София, 1920; 90 стр.
- 3) Годишникъ на Народния музей за 1920 год. София, 1921; VIII + 168 стр. и 65 образа въ текста. 100 лева.
- 4) Годишник на Народния музей за 1921 год. София, 1922; VII + 311 стр. и 267 образа в текста. 250 лева.
- 5) К. Шкорпилъ, Опись на старинитъ по течението на рѣка Русенски Ломъ. Кн. I отъ „Материяли за археологическа карта на България“. София, 1914; VIII + 200 стр., 152 образа въ текста и 4 карти. 50 лева.
- 6) П. Мутафчиевъ, Стари градища и друмове по долините на Стрѣма и Тополница. Кн. II отъ „Материяли за археологическа карта на България“. София, 1915; 92 стр. 29 образа въ текста и 23 таблици. 30 лева.

Цена на първия том, първа свезка **40** лева.
Prix du I tome (1 fascicule) pour l'étranger **60** levas.

Редакцията на списанието се намира в Народния музей в София

Redaction au Musée National Bulgare à Sofia.
En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

